UNIWERSYTET KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ

w Krakowie

Wydział Nauk Społecznych

Maciej Witold Kędzierski

Wykluczenie społeczne w ujęciu geograficznym

Rozprawa doktorska

Praca napisana pod kierunkiem

dr hab. Witolda Wilczyńskiego, prof. UKEN

Promotor pomocniczy

dr Piotr Wilczyński

Kraków 2026

Spis treści

1. Wstęp 5
1.1. Wprowadzenie 5
1.2. Cel pracy i perspektywa teoretyczna 7
1.3. Koncepcja i układ pracy 10
1.4. Metody badawcze 11
1.5. Definicje 13
2. Wykluczenie społeczne w nauce i debacie publicznej 18
2.1. Istota wykluczenia społecznego 18
2.1.1. Zjawisko wykluczenia społecznego a ewolucja kulturowa 22
2.2. Wprowadzenie pojęcia wykluczenia społecznego 27
2.3. Upolitycznienie pojęcia wykluczenia społecznego 29
2.4. Współczesne koncepcje wykluczenia społecznego 32
2.5. Marksistowskie korzenie koncepcji wykluczenia 35
2.6. Krytyka dotychczasowych koncepcji wykluczenia 46
3. Wykluczenie społeczne jako problem naukowy geografii 49
3.1. Perspektywy badawcze nad wykluczeniem społecznym w ramach geografii 49
3.2. Wprowadzenie pojęcia wykluczenia społecznego w zakres geografii 50
3.3. Wykluczenie społeczne w ujęciu geografów 51
4. Nowa koncepcja wykluczenia społecznego 57
4.1. Wprowadzenie 57
4.2. Podstawy teoretyczne 59
4.2.1. Nauka o cywilizacjach 59
4.2.2. Cywilizacja jako determinanta wykluczenia społecznego 62
4.2.3. Zróżnicowanie wykluczenia społecznego w obrębie regionów 64
4.2.4. Religie a regiony 66
4.2.5. Fundamenty cywilizacyjne 68
4.2.6. Wykluczenie społeczne a dobrobyt 72
4.3. Elementy koncepcji 74
4.4 Metodyka pomiaru wykluczenia społecznego 78
5. Regiony świata jako obszary wykluczenia 84
5.1. Afryka Subsaharyjska 84
5.2. Ameryka Łacińska 97
5.3. Azja Południowo-Wschodnia 109
5.4. Azja Wschodnia 119
5.5. Eurazja 132
5.6. Indie 143

5.7. Islam.....159
5.8. Japonia 175
5.9. Ameryka Północna i Europa.....183
5.10. Australia i Oceania.....197
6. Analiza porównawcza i synteza międzyregionalna.....209
6.1. Zestawienie wyników WWS dla wszystkich regionów.....209
6.2. Synteza: geografia wykluczenia społecznego w ujęciu globalnym.....217
7. Wnioski 222
Literatura 227
Spis tabel i rycin 249
Załączniki:
Załącznik A. Szczegółowa konstrukcja WWS
Załącznik B. Operacjonalizacja kategorii „Dobro”
Załącznik C. Operacjonalizacja kategorii „Prawda”
Załącznik D. Operacjonalizacja kategorii „Zdrowie”
Załącznik E. Operacjonalizacja kategorii „Dobrobyt”
Załącznik F. Uszeregowanie państw według kategorii „Dobro”
Załącznik G. Uszeregowanie państwwedług kategorii „Prawda”
Załącznik H. Uszeregowanie państw według kategorii „Zdrowie”
Załącznik I. Uszeregowanie państw według kategorii „Dobrobyt”

1. Wstęp

1.1. Wprowadzenie

Człowiek z natury jest istotą społeczną, co oznacza, że potrzebuje do życia innych ludzi. Z tą myślą, głęboko zakorzenioną w kulturze europejskiej i obecną w starożytnej filozofii greckiej (m.in. u Arystotelesa), trudno polemizować. Nie sposób jej kwestionować na podstawie wyników obserwacji i eksperymentów przeprowadzonych dotychczas w psychologii, socjologii czy medycynie. Jesteśmy jednym z gatunków najsłabiej przystosowanych do samodzielnego przetrwania; aby żyć i rozwijać się, potrzebujemy relacji z innymi przedstawicielami *Homo sapiens*. Najbardziej dobitnym argumentem na potwierdzenie takiej tezy są przypadki tzw. dzikich dzieci (ang. *feral children*), dorastających w izolacji od społeczeństwa. Odosobnienie uniemożliwiło im wykształcenie typowo ludzkich cech, nawet po późniejszym włączeniu ich w sferę oddziaływania cywilizacji. Skoro społeczeństwo jest warunkiem *sine qua non* rozwoju człowieka, to wykluczenie z niego jawi się jako zjawisko wybitnie negatywne, naznaczone daleko idącymi konsekwencjami dla osób, których ono dotyczy.

W debacie publicznej wykluczenie społeczne obejmuje szerokie spektrum zachowań międzyludzkich, zarówno na poziomie jednostkowym, jak i grupowym. Często dotyczy jedynie pojedynczych elementów życia społecznego. Z uwagi na współczesne rozmiary i różnorodność, a także wielorakie skutki – od ekonomicznych i politycznych po moralne – wykluczenie społeczne należy uznać za istotny czynnik wpływający na codzienne życie mieszkańców wielu krajów. W ten sposób staje się ono potencjalnym przedmiotem badań geograficznych, które w centrum swoich zainteresowań stawiają zróżnicowanie krajobrazów, stanowiących podłoże i zarazem zawierających w sobie zapis losów poszczególnych społeczności.

Problem wykluczenia społecznego często podejmowany jest zarówno w mediach, jak i w dyskursie naukowym. W sferze publicznej jest ono nie mniej eksponowane od zmian klimatu, kryzysu demograficznego, terroryzmu czy transformacji energetycznej. Zagadnienie to jest obecne w dokumentach programowych Unii Europejskiej i w nauczaniu społecznym Kościoła (m.in. encyklika *Laudato si'*), a także w agendach wielu państw oraz w cyklicznych raportach instytucji publicznych i organizacji pozarządowych.

W zglobalizowanym świecie XXI w. wielu zjawiskom społecznym można przypisać nie tylko znaczenie lokalne i regionalne, ale również globalne, a w dalszej perspektywie także

wymiar planetarny. Zalicza się do nich m.in. ubóstwo, bezrobocie, ograniczony dostęp do wody i żywności, niestabilność polityczną, uzależnienia, choroby, bezdomność, utrudniony dostęp do edukacji itp. Nietrudno zauważyć, że większość z tych problemów występuje w wielu bardzo różniących się od siebie regionach świata, bez względu na szerokość geograficzną, poziom rozwoju krajów, ustrój społeczny, politykę gospodarczą, religię, cechy etniczne i rasowe ludności itd. Pomimo tak dużej różnorodności krajobrazów będących podłożem, jak i rezultatem tych uznawanych za niepożądane zjawisk, w literaturze naukowej zaczęto je wspólnie opisywać w kategoriach „wykluczenia społecznego", co sugeruje, że jest to zjawisko, którego wyjaśnieniem powinna zajmować się socjologia. Jednakże także geografia, analizując zróżnicowanie regionalne, dysponuje narzędziami pozwalającymi na głębsze zrozumienie jego mechanizmów.

Geografia, która w Polsce do niedawna klasyfikowana była jako dyscyplina nauk przyrodniczych, znalazła się poza głównym nurtem badań nad wykluczeniem społecznym. Temat ten rzadko pojawia się w pracach współczesnych geografów. Skoro jest to tak istotne zagadnienie, które dotyka setek milionów ludzi, powinno być ono przedmiotem badań geograficznych, które od czasów powstania pierwszych uniwersyteckich katedr koncentrowały się na najważniejszych problemach dotykających społeczności zamieszkujące poszczególne regiony świata. To geografia już w klasycznym okresie jej rozwoju posiadała unikatową cechę, polegającą na tym, że badane krajobrazy, miejsca, regiony opisywała i wyjaśniała z uwzględnieniem punktu widzenia miejscowych społeczności. To klasyk geografii regionalnej i geografii cywilizacji, Paul Vidal de la Blache uważał, że pełne zrozumienie i poprawny opis jakiegokolwiek miejsca nie są możliwe bez uprzedniego zapoznania się z problemami codziennego życia zamieszkującej tam społeczności. W czasach, kiedy żył Vidal, wyrażeń takich jak wykluczenie społeczne jeszcze nie było, ale najwyraźniej nie miał on niczego innego na myśli, kiedy przekonywał o istotności problemów codziennego życia, których geograf powinien osobiście doświadczyć podczas badań terenowych z zastosowaniem obserwacji uczestniczącej. Część współczesnych geografów oddała jednak to pole badawcze na rzecz przedstawicieli innych nauk, rezygnując też z pojęcia cywilizacji, które stanowiło pojęcie kluczowe w klasycznym okresie jej rozwoju.

Pierwszym ze źródeł inspiracji do podjęcia tematu niniejszej rozprawy jest szacunek i uznanie dla geografii klasycznej jako nauki pozwalającej najpełniej odzwierciedlić realny świat społeczności zamieszkujących poszczególne regiony i miejsca, z uwzględnieniem sposobów życia tych społeczności (vidalowskie *genre de vie*), ich sytuacji ekonomicznej, poziomu dostępnej technologii, struktury społecznej, cech kulturowych (*civilisation*). Wszystkie te cechy charakteryzujące lokalne społeczności (*milieu*) są odzwierciedlane w

krajobrazach (*paysage*), będących następnie przedmiotem badań geograficznych. Ponieważ oblicze współczesnego świata nie składa się wyłącznie z krajobrazów, z których jako globalna wspólnota moglibyśmy odczuwać dumę, które mogłyby być wizytówkami cywilizacji XXI w., konieczne jest podjęcie badań nad wykluczeniem społecznym. Geografia powinna, szanując swoje tradycje, reprezentowane m.in. przez koncepcje wspomnianego wyżej oksytańskiego humanisty, podjąć naukowe badania jednego z najbardziej uciążliwych zjawisk współczesnego świata, do których należy wykluczenie społeczne. W założeniu wiedza uzyskana w wyniku badań geograficznych stanowiłaby cenny wkład, przybliżający nas do zrozumienia kwestii wykluczenia społecznego, a następnie do sformułowania odpowiednich polityk, mających na celu ograniczenie tego zjawiska.

1.2. Cel pracy i perspektywa teoretyczna

Głównym celem rozprawy jest wprowadzenie problematyki wykluczenia społecznego do badań geograficznych poprzez opracowanie ramy cywilizacyjnej oraz narzędzia pomiarowego umożliwiającego ilościowe oszacowanie skali wykluczenia w poszczególnych regionach świata. W pracy zaproponowano nową koncepcję ekskluzji opartą na pięciomianie bytu Feliksa Konecznego (dobro, prawda, zdrowie, dobrobyt, piękno) oraz zbudowany na jej podstawie Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS), który agreguje cztery wymiary ilościowe (dobro – ład normatywny, prawda – poznanie/informacja, zdrowie, dobrobyt) do skali 0–100, natomiast wymiar „piękna" traktowany jest głównie jakościowo, jako komponent łączący i podsumowujący wszystkie wymiary.

Opracowanie nowej, geograficznej koncepcji wykluczenia społecznego wymagało realizacji celów pośrednich. Pierwszym jest uchwycenie istoty zjawiska – identyfikacja jego cech konstytutywnych i mechanizmów w różnych kontekstach cywilizacyjnych, z użyciem danych ilościowych i jakościowych. Drugim celem jest poszerzenie perspektywy badawczej o poziom regionalny, który w dalszej części pracy zostanie poddany szczegółowej charakterystyce.

Realizacja powyższych celów wymaga odpowiedzi na podstawowe pytanie badawcze:

• Jaki wpływ na wykluczenie społeczne ma przynależność cywilizacyjna regionu?

Uzupełniająco postawiono cztery pytania pomocnicze:

1. Jak kształtuje się poziom wykluczenia społecznego w poszczególnych regionach?
2. Jakie grupy społeczne są w największym stopniu dotknięte wykluczeniem?
3. Czy wykluczenie społeczne jest immanentną cechą cywilizacji?
4. Jaki wpływ na wykluczenie społeczne ma poziom dobrobytu?

Odpowiedzi na powyższe pytania pozwolą wypełnić istniejącą lukę badawczą

dotyczącą wykluczenia społecznego w ujęciu regionalnym, będącą istotnym problemem naukowym.

W ramach rozprawy sformułowano cztery hipotezy kierunkowe:

1. Zjawisko wykluczenia społecznego występuje rzadziej w regionach o wyższej jakości demokracji.
2. Globalizacja przyczynia się do nasilenia zjawiska wykluczenia społecznego.
3. Dominujące w geografii podejścia badawcze okazują się niewystarczające do pełnego zrozumienia wielowymiarowego problemu ekskluzji.
4. Realizowanie koncepcji państwa opiekuńczego zmniejsza skalę wykluczenia społecznego.

Przyjęcie odpowiedniej perspektywy teoretycznej jest warunkiem koniecznym dla poprawnej realizacji założonych celów. Zgodnie ze stanowiskiem zakładającym, że zadaniem geografii jest zrozumienie zróżnicowania krajobrazowego, a podjęty temat ma charakter globalny i wieloaspektowy, za najbardziej adekwatne podejście uznano wykorzystanie dorobku geografii regionalnej. Oparcie się na tej tradycji umożliwia analizę zjawiska wykluczenia społecznego w szerokim kontekście – poprzez pryzmat wyodrębnionych regionów.

Chociaż można by przyjąć całą ludzkość jako jednostkę analizy, wielu teoretyków cywilizacji odrzuca taką możliwość, opowiadając się za tzw. pluralizmem cywilizacyjnym. Już G. Vico (1668–1744) wskazywał na niemożność ujęcia ludzkości jako jednolitej kategorii społecznej. Podobne poglądy prezentowali N. Danilewski w XIX wieku oraz myśliciele XX wieku: O. Spengler, A. Toynbee, S. Huntington, A. Kroeber, P. Bagby, P. Sorokin czy F. Koneczny (Gawor, 2005).

Szczególne znaczenie dla niniejszej pracy ma dorobek Konecznego. Mimo że przez wiele lat pozostawał on zapomniany, współcześnie obserwuje się wzrost liczby publikacji poświęconych jego myśli. Należy jednak zauważyć, że większość z nich ma charakter wtórny – ograniczają się do prezentacji jego koncepcji lub porównań z S. Huntingtonem, nie podejmując próby zastosowania jego teorii w badaniach empirycznych nad zjawiskami społecznymi (Bednarczyk, 2017). Na znaczenie pluralizmu cywilizacyjnego wskazywali także polscy badacze. R. Rybarski (1926, s. 75) zauważył: „Ludzkość jest pod jednym względem określonym pojęciem: jako pojęcie gatunku *homo sapiens*. Ale nie jest faktyczną całością, ani nigdy nią nie była, o ile chodzi o życie społeczne [...]". W podobnym duchu wypowiadał się S. Czarnowski (1956, s. 197): „Ludzkość jako rzeczywistość społeczna, a nie symbol słowny wartości moralnych, dotychczas nie istnieje. Istnieją tylko poszczególne grupy i związki grup, poszczególne kultury, z których każda obejmuje odmienny obszar

przestrzenny [...]". W kontekście niniejszej rozprawy „obszar", o którym pisze Czarnowski, to region, „grupy" to państwa, zaś „związki grup" to cywilizacje, które stanowią główny czynnik wyjaśniający badane zjawisko.

Ujęcie cywilizacyjne pozwala uniknąć redukcjonizmu, czyli wyjaśniania złożonych zjawisk społecznych przy pomocy zbyt wąskich kategorii. Przykładowo, wykluczenie społeczne bywa interpretowane przez ekonomistów jedynie w kategoriach dochodu, a przez politologów – frekwencji wyborczej. Tego typu podejścia są niewystarczające do uchwycenia całej złożoności problemu.

Zastosowanie koncepcji cywilizacji jako ramy interpretacyjnej pozwala rozszerzyć analizę i uczynić ją bardziej wielowymiarową, zwłaszcza w kontekście terytorialnym i kulturowym. Podejście to wzmacnia geograficzną perspektywę badań, ponieważ umożliwia powiązanie procesów społecznych z ich zakorzenieniem w konkretnych krajobrazach i regionach.

Stworzenie spójnej koncepcji wykluczenia społecznego wymaga odwołania się do dziedzictwa pozytywizmu, który przyczynił się do rozwoju współczesnej nauki. Należy jednak mieć na uwadze jego ograniczenia, szczególnie widoczne w geografii oraz teorii cywilizacji. Próby prostego przeniesienia modeli socjologicznych, politologicznych czy ekonomicznych do badań regionalnych mogą okazać się nieadekwatne wobec ich specyfiki. Zaprezentowana w kolejnych rozdziałach koncepcja wykluczenia społecznego opiera się na przywiązaniu do precyzyjnych definicji, krytycznej analizie wcześniejszych badań oraz odwołaniach do zasad logiki i metody naukowej. Stanowisko autora można określić jako zbliżone do postpozytywizmu, łączącego dążenie do operacjonalizacji pojęć z wykorzystaniem zarówno metod ilościowych, jak i jakościowych. Należy jednak zaznaczyć, że nastawienie to przejawia się głównie w próbie unaukowienia tematu, co wydaje się niezbędne ze względu na dotychczasową fragmentaryczność i nieostrość ujęć tego zjawiska. Jednocześnie autor odcina się od fizykalizmu – metodologii nauk przyrodniczych, która nie znajduje pełnego zastosowania w naukach społecznych. Język matematyczno-logiczny nie oddaje złożoności badań geograficznych, które wymagają syntezy zarówno wiedzy ilościowej, jak i jakościowej, analitycznej i opisowej. Dlatego też w pracy świadomie przyjęto podejście metodologicznie łączące dorobek czterech tradycji badawczych: 1) geografii klasycznej, w której cywilizacja – obok krajobrazu, społeczeństwa i sposobu życia – należała do kluczowych pojęć; 2) wyrosłej z tej tradycji geografii regionalnej, w której zróżnicowanie cywilizacyjne jest podstawą delimitacji regionów; 3) nauki o cywilizacjach w postaci zaproponowanej przez F. Konecznego, wykorzystywanej przez współczesnych badaczy, m.in. S. Huntingtona; i 4) charakterystycznego dla geografii od czasów A. Humboldta

eklektycznego modelu metodologicznego, łączącego dążenie do racjonalności, precyzji i ujęć ilościowych, z perspektywą humanistyczną.

1.3. Koncepcja i układ pracy

Rozprawa ujmuje wykluczenie społeczne jako zjawisko geograficzne i wielowymiarowe. Ramę interpretacyjną stanowi pięciomian bytu F. Konecznego, którego operacjonalizacja znalazła wyraz w konstrukcji Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS). Szczegółowy opis budowy wskaźnika, zastosowanych zmiennych oraz procedur obliczeniowych przedstawiono w rozdziale 4, natomiast ich rozwinięcie, obejmujące operacjonalizację poszczególnych kategorii oraz zestawienia wyników dla przebadanych państw, umieszczono w załącznikach.

Jednostką analizy jest państwo, natomiast poziom interpretacji stanowi region rozumiany jako obszar wydzielony na podstawie kryteriów cywilizacyjnych. Analiza opiera się na danych możliwie najbliższych roku 2023, przy czym w uzasadnionych przypadkach wykorzystano dane z lat wcześniejszych lub późniejszych, jeśli były to najnowsze dostępne informacje.

Wspomniany rozdział 4 ma kluczowe znaczenie dla analitycznej części rozprawy zawartej w rozdziale 5, przedstawiającej sytuację w poszczególnych regionach świata z wykorzystaniem obliczonych wartości Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS). Rozdział ten podzielony jest na części poświęcone poszczególnym regionom, wyodrębnionym na podstawie kryteriów cywilizacyjnych. Każda z częściposiada jednolitą strukturę analityczną. W pierwszej kolejności przedstawiono oblicze regionu, obejmujące jego podstawowe uwarunkowania geograficzne. Następnie omówiono problem wykluczenia społecznego w odniesieniu do pięciu wymiarów bytu przyjętych w koncepcji WWS: dobra, prawdy, zdrowia, dobrobytu i piękna. Każdą część regionalną uzupełnia studium przypadku prezentujące miejsce lub społeczność szczególnie dotkniętą problemem wykluczenia społecznego.

Zasadnicze części rozprawy, czyli rozdział 4 opisujący procedurę konstrukcji Wskaźnika Wykluczenia Społecznego oraz rozdział 5 stanowiący interpretację wyników przeprowadzonej procedury, poprzedza część teoretyczna (rozdziały 2 i 3). W koncepcji pracy pełni ona kilka ważnych funkcji. Przede wszystkim wyjaśnia najistotniejsze dla rozprawy pojęcia geograficzne, takie jak region i cywilizacja, a także te, które dotychczas byłyrzadziej wykorzystywane w geografii, zwłaszcza tytułowe pojęcie wykluczenia społecznego. Zawiera zatem uzasadnienie koncepcji pracy oraz głównego pytania badawczego dotyczącego związku między cywilizacją a wykluczeniem społecznym.

W rozdziale 2 zdefiniowano pojęcie cywilizacji rozumianej jako podstawowe kryterium delimitacji regionów, natomiast w kolejnym rozdziale oba kluczowe pojęcia geografii — region i cywilizacja — zostały powiązane z pojęciem wykluczenia społecznego. W części teoretycznej zawarto także wyjaśnienia niezbędne z uwagi na wieloznaczność pojęć, zwłaszcza pojęcia wykluczenia społecznego, wynikającą m.in. z wpływu koncepcji podważających klasyczną definicję prawdy oraz decydującą rolę logiki w rozstrzygnięciach naukowych. Zamęt terminologiczny jest ponadto wzmagany przez znaczną polityzację społecznie nośnych tematów, do których niewątpliwie należy wykluczenie społeczne.

Rozdział 6 poświęcony jest porównaniom międzyregionalnym, w ramach których zidentyfikowano zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego oraz typowe konfiguracje jego wymiarów. Rozdziały końcowe zawierają wnioski, ocenę hipotez, omówienie wyników pracy, jej ograniczeń oraz kierunków dalszych badań. Ponadto praca obejmuje spis literatury, załączniki oraz spisy tabel i rycin.

Schemat rozprawy prowadzi od ujęcia teoretycznego do operacjonalizacji, a następnie do syntezy geograficznej, w której wyniki pomiaru WWS zestawiane są z analizą jakościową oraz uwarunkowaniami terytorialnymi. Przyjęta koncepcja łączy dorobek geografii i nauki o cywilizacjach w spójne narzędzie analityczne, umożliwiające porównania międzyregionalne, identyfikację obszarów problemowych oraz formułowanie wniosków istotnych z punktu widzenia polityk publicznych.

1.4. Metody badawcze

Ze względu na wieloaspektowość problematyki konieczne okazało się zastosowanie zróżnicowanego podejścia metodologicznego, łączącego procedury ilościowe i jakościowe, analityczne i syntetyczne. Metody zostały podporządkowane realizacji głównych celów badawczych: opracowaniu koncepcji wykluczenia społecznego, operacjonalizacji tego pojęcia w postaci Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) oraz przeprowadzeniu porównań międzyregionalnych. Wykorzystano następujące metody:

1. Analiza i krytyka piśmiennictwa

Podstawowym etapem badań była analiza literatury z zakresu geografii, socjologii, ekonomii i nauki o cywilizacjach. Szczególne znaczenie miała krytyczna ocena dotychczasowych definicji i ujęć pojęcia „wykluczenia społecznego", które często okazywały się fragmentaryczne i nadmiernie redukcjonistyczne. Analiza terminologiczna pozwoliła na uporządkowanie najważniejszych pojęć oraz wypracowanie ich spójnych definicji operacyjnych.

2. Metody idealizacji i konkretyzacji

Podczas budowy autorskiej koncepcji wykluczenia społecznego zastosowano metodę idealizacji. Polega ona na wyodrębnieniu charakterystycznych wymiarów zjawiska oraz konkretyzacji, umożliwiającej odniesienie ich do rzeczywistych procesów społecznych.

3. Dedukcja i rozumowanie teoretyczne

Na podstawie literatury i dorobku teoretycznego (zwłaszcza geografii i teorii F. Konecznego) sformułowano pytania badawcze oraz hipotezy kierunkowe. Dedukcyjny charakter tych analiz pozwolił na powiązanie refleksji teoretycznych z testowalnymi hipotezami empirycznymi.

4. Hermeneutyka i interpretacja kulturowa

W analizie kategorii dobra (moralność) oraz piękna (estetyka) zastosowano podejście hermeneutyczne, co umożliwiło interpretację tekstów kultury, rytuałów, symboli oraz praktyk artystycznych jako przejawów tożsamości zbiorowej oraz czynników inkluzji i ekskluzji społecznej.

5. Metoda porównawcza (komparatystyczna)

Zasadniczym elementem badań była metoda porównawcza. Jest to jedna z podstawowych metod badań nad cywilizacjami. Pozwoliła na zestawianie wartości WWS i wskaźników społecznych w różnych regionach świata, a także na analizę podobieństw i różnic w mechanizmach marginalizacji.

6. Analiza wskaźnikowa i standaryzacja danych

W celu empirycznej operacjonalizacji zjawiska skonstruowano Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS). Zastosowano metodę standaryzacji min–max, przy czym dla wskaźników „pozytywnych” zastosowano skalę odwróconą. Dzięki temu wszystkie wartości mieszczą się w przedziale 0–100 (0 = brak wykluczenia, 100 = maksimum).

7. Analiza geograficzna

Przyjęcie perspektywy geograficznej umożliwiło powiązanie danych ilościowych i jakościowych z ich rozmieszczeniem. Analiza geograficzna pozwoliła na ukazanie różnic regionalnych, wyodrębnienie obszarów szczególnie narażonych na wykluczenie oraz interpretację tych zjawisk w kontekście uwarunkowań cywilizacyjnych.

8. Studium przypadku (case study)

W ramach badań zastosowano również metodę studium przypadku. Przykładowo,

studium przypadku Kibery, największego slumsu Afryki Subsaharyjskiej, pozwala ukazać wielowymiarowość wykluczenia w mikroskali.

9. Triangulacja źródeł i synteza jakościowa

Triangulacja polegała na zestawianiu źródeł ilościowych (statystyki międzynarodowe, raporty organizacji globalnych) z jakościowymi (studia antropologiczne, raporty organizacji pozarządowych, analizy kulturowe oraz opracowania dotyczące konfliktów społecznych), co zwiększało wiarygodność i kompletność uzyskanych wyników. W oparciu o analizę i porównanie tych źródeł opracowano również autorskie, syntetyczne oceny poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji w poszczególnych państwach i terytoriach. Oceny te przedstawiono w postaci skal jakościowych i wykorzystano jako pomocnicze narzędzie interpretacji wyników.

W pracy wykorzystano internetowe źródła danych pochodzące z baz statystycznych, raportów organizacji międzynarodowych oraz materiałów instytucjonalnych. Ze względu na dynamiczny i techniczny charakter części zasobów internetowych (m.in. baz danych i serwisów statystycznych) odwołania do nich zamieszczano głównie w przypisach dolnych wraz z adresami URL oraz datą dostępu, ograniczając ich obecność w bibliografii końcowej do najważniejszych raportów i opracowań.

Podczas redakcji językowej oraz korekty stylistycznej wybranych fragmentów pracy korzystano pomocniczo z narzędzi opartych na sztucznej inteligencji. Narzędzia te były wykorzystywane wyłącznie w celu poprawy klarowności i spójności wypowiedzi. Za całość koncepcji badawczej oraz wnioski odpowiada autor.

Ryciny przedstawiające regiony świata opracowano z wykorzystaniem oprogramowania ArcGIS. Obliczenia składające się na Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS) wykonano w arkuszu kalkulacyjnym Microsoft Excel.

1.5. Definicje

Jedną z przeszkód utrudniających badania nad wykluczeniem społecznym jest niejednoznaczność podstawowych pojęć oraz wynikający z niej chaos terminologiczny, obecny w wielu naukach społecznych. Dotyczy to zwłaszcza takich kategorii jak społeczeństwo, cywilizacja, region czy wykluczenie społeczne. W literaturze przedmiotu funkcjonują liczne definicje tych terminów, często zależne od przyjętej perspektywy badawczej lub założeń ideowych. Z tego względu konieczne jest przyjęcie spójnego aparatu pojęciowego umożliwiającego realizację celów niniejszej rozprawy. Na znaczenie precyzji terminologicznej zwracał uwagę już Feliks Koneczny, wskazując, że brak jasności pojęciowej

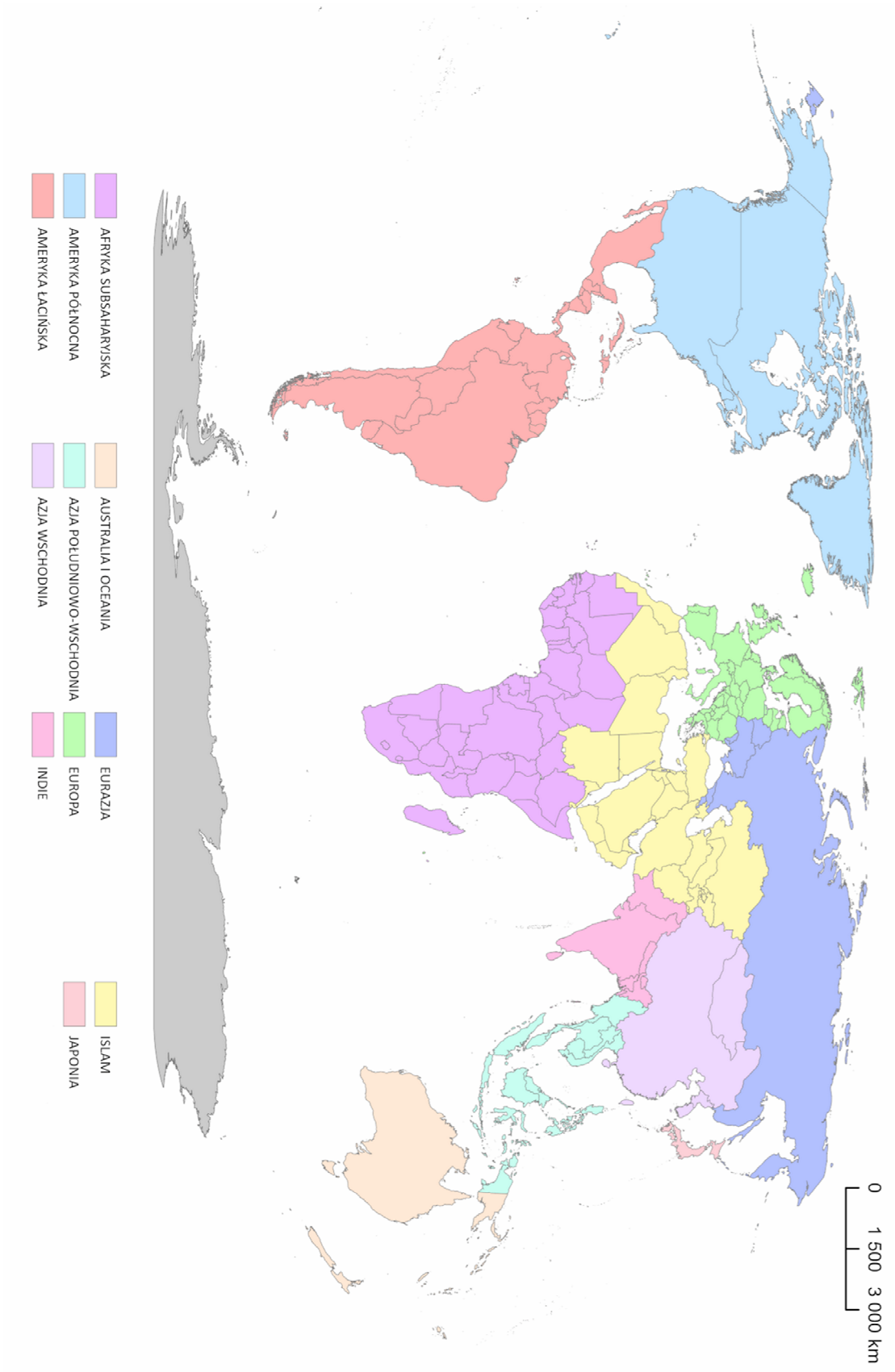
prowadzi do „anarchii myśli” (Koneczny, 2002).

Cywilizacja i region

Region pozostaje jedną z podstawowych kategorii badawczych geografii (Domański i in., 2019). Choć współcześnie dominują regionalizacje oparte na kryteriach fizycznogeograficznych, geografia regionalna zachowuje istotne znaczenie w analizie zjawisk społecznych. Już B. Varenius i P. Vidal de la Blache traktowali region jako przestrzeń umożliwiającą syntezę wiedzy o sposobach życia społeczności zamieszkujących określone terytorium (Wilczyński, 2011). W ujęciu Vidala sposób życia (genre de vie) pozostawał związany z cywilizacją, rozumianą jako czynnik organizujący życie społeczne.

Pojęcie cywilizacji posiada bogatą tradycję badawczą i było definiowane na wiele sposobów. W literaturze utożsamiano je zarówno z postępem ludzkości, kulturą, jak i określoną formą organizacji życia zbiorowego (Kroeber i Kluckhohn, 1952; Szacki, 2002). Na potrzeby niniejszej rozprawy przyjęto definicję Feliksa Konecznego, zgodnie z którą cywilizacja jest to „metoda ustroju życia zbiorowego” (Koneczny, 2002). Podobny pogląd prezentuje W. Wilczyński (2021), definiując cywilizację jako zbiór zasad regulujących życie społeczne, w szczególności w sferze prawa, polityki, gospodarki, edukacji, religii i sztuki.

W pracy przyjęto regionalizację opartą przede wszystkim na kryterium cywilizacyjnym, nawiązującą do koncepcji W. Wilczyńskiego (2021). Wyróżniono następujące regiony: Europę, Eurazję, Islam, Indie, Azję Wschodnią, Azję Południowo-Wschodnią, Japonię, Afrykę Subsaharyjską, Amerykę Północną, Amerykę Łacińską oraz Australię i Oceanię (ryc. 1). Japonię wydzielono jako odrębny region cywilizacyjny ze względu na jej własną drogę rozwoju historycznego, trwałą tożsamość kulturową oraz specyficzny model instytucjonalny (Koneczny, 2004; Huntington, 1998).

Ryc. 1. Rozmieszczenie regionów świata
Źródło: opracowanie własne na podstawie Wilczyńskiego (2021, s. 14).

Społeczeństwo i wykluczenie społeczne

Pojęcie społeczeństwa zajmuje centralne miejsce w socjologii i naukach społecznych. Jak zauważa P. Sztompka (2002), społeczeństwo nie jest wyłącznie konkretną zbiorowością ludzi, lecz szczególnym typem rzeczywistości społecznej. W literaturze wyróżnia się różne sposoby jego ujmowania, m.in. demograficzne, systemowe, strukturalne czy kulturalistyczne. W niniejszej pracy przyjęto perspektywę zbliżoną do kulturalizmu F. Znanieckiego, akcentującą znaczenie wspólnoty kulturowej i cywilizacyjnej (Znaniecki, 1935).

Za społeczeństwo uznano zbiorowość ludzi o wspólnej lub dominującej przynależności cywilizacyjnej, zamieszkujących określone terytorium w danym czasie. W takim ujęciu społeczeństwo nie jest jedynie populacją, lecz wspólnotą funkcjonującą w określonym porządku kulturowym i instytucjonalnym. Pojęcia „społeczeństwo" i „społeczność" traktowane są w pracy jako bliskoznaczne.

Wykluczenie społeczne jest pojęciem stosunkowo nowym w polskim piśmiennictwie naukowym. Jak wskazuje R. Szarfenberg, termin ten zaczął stopniowo zastępować wcześniejsze pojęcia marginalizacji i marginesu społecznego. W literaturze funkcjonuje wiele definicji wykluczenia społecznego, które można sprowadzić do czterech głównych nurtów: problemu uczestnictwa, praw społecznych, dostępu do zasobów oraz deprywacji[1].

Na potrzeby niniejszej rozprawy przyjęto, że wykluczenie społeczne to relacja zachodząca między ludźmi zamieszkującymi to samo terytorium, polegająca na długotrwałym ograniczaniu udziału części tej zbiorowości w podejmowaniu decyzji dotyczących zarówno życia zbiorowego (np. polityki lokalnej, gospodarowania, dostępu do instytucji publicznych), jak i życia prywatnego (np. warunków mieszkaniowych, edukacyjnych czy zawodowych). Takie rozumienie wykluczenia społecznego obejmuje zarówno ograniczenie wpływu na procesy społeczne, jak i ograniczenie możliwości decydowania o kształcie warunków życia codziennego.

Demokracja, liberalizm i państwo opiekuńcze

Współczesne państwa demokratyczne określane są często jako liberalno-demokratyczne, ponieważ łączą zasady demokracji z ochroną praw jednostki. Liberalizm polityczny akcentuje wolność jednostki, równość wobec prawa oraz ograniczenie arbitralnej władzy państwa (Berlin, 1994; Rawls, 1994), natomiast demokracja odnosi się do uczestnictwa obywateli w procesie sprawowania władzy (Held, 2006). Z perspektywy niniejszej rozprawy szczególnie istotne jest założenie, że wysoka jakość instytucji demokratycznych sprzyja ograniczaniu wykluczenia społecznego.

[1]R. Szarfenberg, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – panorama językowo-teoretyczna*, https://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/miws_panorama.pdf (dostęp: 13.04.2026).

Istotną rolę w przeciwdziałaniu wykluczeniu odgrywa również państwo opiekuńcze (welfare state), którego celem jest ograniczanie ryzyk społecznych związanych z ubóstwem, bezrobociem czy chorobą (Rubaj, 2016). Rozwinięcie tej koncepcji nastąpiło po II wojnie światowej, m.in. pod wpływem raportu Beveridge'a z 1942 roku (Ważna, 2018). Instrumenty państwa dobrobytu, takie jak transfery społeczne, system ochrony zdrowia czy publiczna edukacja, mogą ograniczać skalę wykluczenia społecznego poprzez zwiększanie bezpieczeństwa socjalnego i wyrównywanie szans.

Naród

Pojęcie narodu odgrywa istotną rolę w badaniach geograficznych, społecznych i geopolitycznych. W niniejszej pracy przyjęto definicję P. Wilczyńskiego (2023), zgodnie z którą naród to wspólnota ludzi świadomych swojej odrębności, połączonych językiem, kulturą, pamięcią historyczną oraz dążeniem do zachowania własnej tożsamości. Ujęcie to pozostaje zbliżone do koncepcji F. Konecznego, który traktował naród jako etyczną nadbudowę społeczeństwa, opartą na dobrowolnym poczuciu wspólnoty i świadomości narodowej, niezależną od państwa, które jest prawną formą organizacji życia zbiorowego (Koneczny, 2002).

Na potrzeby pracy nie wprowadzono ścisłego rozróżnienia między pojęciami narodu i grupy etnicznej, ponieważ nie jest ono konieczne dla realizacji głównych celów badawczych. Podobnie zrezygnowano z używania terminu „protonaród", zastępując go bardziej przejrzystym określeniem „naród bez własnego państwa". Przyjęte rozwiązanie ma na celu uproszczenie aparatu pojęciowego oraz zachowanie większej klarowności wywodu.

2. Wykluczenie społeczne w nauce i debacie publicznej

2.1. Istota wykluczenia społecznego

Zrozumienie, czym w istocie jest zjawisko wykluczenia społecznego, jest jednym z najistotniejszych celów niniejszej pracy. Refleksje przedstawione w tym podrozdziale – uzupełnione przykładami ekskluzji osadzonymi w kontekście ewolucji kulturowej – są próbą uchwycenia natury tego złożonego zjawiska społecznego. Zadanie to jest wyjątkowo trudne, ponieważ wykracza poza ramy jednej dyscypliny akademickiej i wymaga podejścia transdyscyplinarnego łączącego dorobek socjologii, antropologii, historii, psychologii oraz geografii społeczno-ekonomicznej.

Przeglądając dowolną monografię zbiorową poświęconą problematyce wykluczenia społecznego, można z dużym prawdopodobieństwem natrafić na teksty dotyczące pozornie odległych tematów. Przykładem może być publikacja *Wykluczenie społeczne wczoraj i dziś* (2012), w której zagadnienie ekskluzji omawiane jest m.in. w kontekście Żydów w Cesarstwie Bizantyjskim (IV–XII w.), osób niedosłyszących, graficiarzy, Romów w Polsce, czy ludzi z niepełnosprawnością intelektualną. Tego rodzaju tematyczna rozpiętość utrudnia osiągnięcie spójności redakcyjnej, a przecież właśnie ona jest istotną cechą klasycznej monografii. Świadczy to o tym, że próba ujęcia ekskluzji w jednolitym modelu teoretycznym musi nieuchronnie napotkać trudności – co samo w sobie jest dowodem na transdyscyplinarny charakter tego zjawiska.

Pomimo tej różnorodności – obejmującej definicje, pojęcia bliskoznaczne, odmienne koncepcje teoretyczne oraz ideologiczne nacechowanie – możliwe jest wyróżnienie kilku konstytutywnych cech ekskluzji społecznej. Pierwszą z nich jest **negatywna ocena** zjawiska – z perspektywy jednostki lub grupy wykluczanej. Drugą cechą jest jego **wielowymiarowość**, która sprawia, że nie sposób analizować problemu wykluczenia wyłącznie w obrębie jednej dziedziny badawczej. Kolejnym ważnym aspektem jest obecność zjawisk towarzyszących, takich jak **przemoc, prześladowania czy stygmatyzacja** – które choć nie są wykluczeniem same w sobie, mogą przynosić dotkliwsze skutki niż samo ograniczenie dostępu do życia społecznego.Czwartą cechą wykluczenia społecznego jest **niemożność pełnego uczestnictwa** w życiu zbiorowym – nie tylko w sensie biernym, ale także jako brak wpływu na jego kształtowanie zgodnie z własnymi wartościami i przekonaniami. Ostatnią, lecz nie mniej istotną cechą, jest **warunek różnorodności**: wykluczenie ma miejsce w sytuacji, gdy istnieje zauważalna różnica między grupą wykluczającą a wykluczaną. Odmienność ta – dotycząca

wyglądu, stylu życia, światopoglądu czy praktyk kulturowych – może być pretekstem do marginalizacji, dyskryminacji czy braku tolerancji.

Sama wiedza na temat cech konstytutywnych wykluczenia społecznego nie wystarcza jeszcze do sformułowania precyzyjnej definicji tego zjawiska oraz spójnej z nią koncepcji teoretycznej. W pierwszej kolejności należy zadać dwa kluczowe pytania, których pominięcie skutkuje powstaniem definicyjnej luki. Luka ta sprawia, że pojęciem wykluczenia społecznego można by objąć niemal każdą relację społeczną charakteryzującą się brakiem uczestnictwa. Pierwsze z tych pytań brzmi: czy ekskluzja społeczna jest zjawiskiem koniecznym, czy może być również dobrowolna? Inaczej mówiąc: czy wykluczenie jest narzucone z zewnątrz, czy też może być rezultatem świadomego wyboru, będącego wyrazem wolnej woli jednostki?

Założenie, że wykluczenie społeczne to zjawisko w dużej mierze niezależne od osoby wykluczanej, a przy tym skutki wykluczenia pozostają poza jej kontrolą, należy uznać za przyjęte a priori – jest to bowiem charakterystyczny element istoty tego zjawiska. Najlepiej uwidacznia się to w przypadku osób urodzonych w rodzinach należących do narodów bezpaństwowych. Jednostki te nie mają wpływu ani na miejsce swojego urodzenia, ani na przynależność etniczną. Od najmłodszych lat, nieświadome kulturowych różnic dzielących świat, zostają niejako automatycznie umieszczone na peryferiach życia społecznego. Nawet jako osoby dorosłe nie będą mogły w pełni korzystać z przysługujących innym praw i wolności. Wobec tego, rozważania nad rzekomo dobrowolnym wykluczeniem – nazywanym przez niektórych badaczy samowykluczeniem – należy uznać za jałowe, a samo zjawisko traktować jako odrębne.

Świadome wycofanie się z głównego nurtu życia społecznego można rozumieć jako autonomiczną strategię organizowania codzienności — dalej nazywaną „alternatywną codziennością". Rezygnacja z udziału w życiu zbiorowym, odosobnienie i zmiana stylu życia to postawy występujące w różnych zakątkach świata. Już w III wieku, na terenach Egiptu i Palestyny, pojawili się pierwsi anachoreci, dając początek rozmaitym formom życia zakonnego (Dziewulski, 2012). Podobny wybór podejmują indyjscy sadhu, buddyjscy mnisi czy muzułmańscy fakirzy – wszyscy oni dobrowolnie odrzucają życie doczesne na rzecz kontemplacji i samotności.

Warto jednak podkreślić, że wycofanie z życia społecznego nie zawsze ma podłoże religijne. Zjawisko hikikomori, czyli długotrwałe zamknięcie się w obrębie własnego domu lub pokoju, prowadzące do społecznej izolacji, ma prawdopodobnie źródło w zaburzeniach psychicznych i dotyczy współczesnych Japończyków. Ani wspomniani mnisi, ani osoby doświadczające hikikomori, nie powinni być jednak klasyfikowani jako wykluczeni – ani tym

bardziej samowykluczeni – ponieważ ich sytuacja nie wynika z przymusu społecznego, lecz z dobrowolnego wyboru lub zaburzeń psychicznych, które należy analizować odrębnie od klasycznego rozumienia ekskluzji społecznej.

Na Słowacji, Węgrzech, w Rumunii, a w mniejszym stopniu także w Polsce, analogiczna sytuacja dotyczy społeczności romskiej, która nierzadko odrzuca instytucjonalną pomoc na rzecz stylu życia nieprzystającego do dominujących norm kulturowych danego regionu. Można wręcz stwierdzić, że Romowie są niekiedy *wkluczani* siłą w struktury społeczne większościowego społeczeństwa. A. Świętek (2015) zwraca uwagę na konieczność prowadzenia pogłębionej debaty naukowej nad przyczynami niskiej skuteczności programów skierowanych do mniejszości romskiej. Być może kluczem do zrozumienia tych niepowodzeń jest właśnie ich „alternatywna codzienność", będąca od wieków podstawą tożsamości tej grupy etnicznej, której charakterystycznym rysem była duża mobilność.

Jeśli przyjąć, że „alternatywna codzienność" i historyczna mobilność to ważny komponent tożsamości części społeczności romskich, to polityki przymuszające te grupy do osiadłego trybu życia wchodzą z nimi w konflikt. W praktyce takie rozwiązania bywały źródłem napięć z otoczeniem lokalnym i instytucjami. Źródeł tych napięć należy szukać nie tylko w klasycznie rozumianym „wykluczeniu społecznym", lecz także w niedopasowaniu między założeniami polityk integracyjnych a wzorami życia i tożsamością kulturową części grupy.

Podobnie nie można mówić o wykluczeniu w przypadku relacji między subkulturami a dominującą kulturą. Subkultury są tworzone w wyniku dobrowolnej identyfikacji jednostek z określonymi wartościami, stylami życia czy światopoglądem. Wyjątekiem są subkultury więzienne, w których członkostwo często nie wynika z wolnego wyboru, lecz jest wymuszone przez wewnętrzną hierarchię i normy społeczności osadzonych. Relacje panujące w zakładach karnych są jednak w znacznej mierze skutkiem odgórnie narzuconych warunków, jakie tworzy instytucja więzienia. Przekonująco ukazują to eksperymenty społeczne, w tym najsłynniejszy – tzw. Stanfordzki eksperyment więzienny przeprowadzony pod kierunkiem Philipa Zimbardo.

Należy podkreślić, że samo osadzenie w zakładzie karnym wynika z naruszenia norm prawnych i kulturowych, które w danym społeczeństwie obarczone są sankcją. W tym sensie jednostka, dopuszczając się przestępstwa, niejako dobrowolnie akceptuje ryzyko utraty wolności. Z tego względu rzeczywistość więzienna nie powinna być interpretowana w kategoriach wykluczenia społecznego, zgodnie z definicją przyjętą w niniejszej rozprawie. Co więcej, uznanie więźniów za osoby wykluczone tylko ze względu na ich izolację byłoby błędne, ponieważ ich oddzielenie od reszty społeczeństwa – ograniczające kontakty do

funkcjonariuszy więziennych i odwiedzających – służy w istocie bezpieczeństwu ogółu obywateli. Analiza więziennej rzeczywistości to domena przede wszystkim psychologii społecznej, a nie geografii.

Drugim istotnym pytaniem, które należy postawić, jest: czy wykluczenie społeczne powinno być analizowane jako proces, czy raczej jako zjawisko? W geografii, gdy mowa o procesach, zwykle odnosi się to do klasyfikacji stosowanej przy opisie elementów przyrody nieożywionej. Procesy te dzieli się na endogeniczne i egzogeniczne, zależnie od ich pochodzenia i wpływu na geosferę. Ich wspólną cechą jest konieczność upływu znacznego czasu, aby możliwe było zaobserwowanie ich skutków w postaci konkretnych form krajobrazu. Niekiedy mowa wręcz o skali geologicznej.

Analogicznie w geografii społeczno-ekonomicznej, procesy takie jak depopulacja czy pauperyzacja — z wyjątkiem przypadków gwałtownych wydarzeń jak konflikt zbrojny — również wymagają czasu liczonego przynajmniej w latach, a więc rozpatrywane są w skali historycznej. Pojęcie ekskluzji społecznej nie wpisuje się jednak w klasyczne rozumienie procesu. O ile można powiedzieć, że rzeka eroduje własne brzegi, a miasto doświadcza pauperyzacji, o tyle twierdzenie, że człowiek lub grupa ludzi „jest pod wpływem procesu wykluczania", jestpojęciowo nieprecyzyjne.

Wykluczenie społeczne nie musi być ujmowane wyłącznie w sposób zero-jedynkowy. Choć w sensie pojęciowym odnosi się do stanu, w którym jednostka znajduje się poza określonymi sferami życia społecznego, w ujęciu analitycznym może przyjmować różne stopnie nasilenia. W tym znaczeniu możliwe jest jego operacjonalizowanie za pomocą wskaźników ilościowych, które pozwalają uchwycić zróżnicowanie poziomu wykluczenia między społeczeństwami lub regionami.

Można przy tym zauważyć, że we współczesnych społeczeństwach wiele osób doświadcza pewnych form ograniczonego uczestnictwa w wybranych obszarach życia. Nie oznacza to pełnego wykluczenia, lecz wskazuje na jego częściowy lub sektorowy charakter.

Zjawisko wykluczenia społecznego ma swoje źródło w relacjach międzyludzkich, wynikających z funkcjonowania ludzi w ramach określonych sposobów życia zbiorowego. Dostrzeżone zostało ono przez Konecznego, choć nie stanowiło dla niego przedmiotu odrębnych analiz, lecz raczej zjawisko towarzyszące rozważaniom cywilizacyjnym. Ten wybitny badacz już na kilka dekad przed upowszechnieniem pojęcia wykluczenia społecznego zwracał uwagę na mechanizmy, które współcześnie identyfikujemy jako wykluczenie społeczne. Pisał: „Poligamiczne społeczeństwa stanowiły zawsze niższe szczeble w pochodzie historycznym, właśnie dlatego, że w nich kobieta wykluczona jest od współtwórczości w trójprawie, nie działa tedy przy rozbudowie społeczeństwa" (Koneczny,

2002, s. 141). Tym samym Koneczny nie tylko uprzedził debatę nad wykluczeniem społecznym, jaka rozgorzała w drugiej połowie XX wieku, ale również – choć pośrednio – zasygnalizował jego uniwersalny i historycznie trwały charakter. Wskazywał, że wykluczenie towarzyszyło ludziom już na wczesnych etapach organizacji życia zbiorowego. Tego rodzaju ujęcie prowadzi do wniosku, że ekskluzja nie jest zjawiskiem nowoczesnym ani charakterystycznym jedynie dla epok historycznych, lecz jest stałym elementem natury społecznej człowieka – wyrastającym zarówno z jego biologicznej kondycji, jak i kulturowej ewolucji. W konsekwencji należałoby uznać, że początki zjawiska wykluczenia społecznego sięgają znacznie głębiej niż starożytność – aż do momentu, gdy pierwotne wspólnoty ludzkie zaczęły się organizować i różnicować w toku kulturowego rozwoju. Wskazanie cech konstytutywnych wykluczenia społecznego wymaga osadzenia ich w szerszym kontekście historycznym i kulturowym. Z tego względu warto przyjrzeć się, w jaki sposób zjawisko ekskluzji towarzyszyło ewolucji kulturowej ludzkości od najdawniejszych czasów

2.1.1. Zjawisko wykluczenia społecznego a ewolucja kulturowa

Wywodząca się ze starożytnej Grecji praktyka ostracyzmu jest często wskazywana jako jedna z najstarszych form wykluczenia społecznego (Klimczak i in., 2017). Ostracyzm ateński, przypisywany działaniom polityka Klejstenesa, który działał na przełomie VI i V w. p.n.e., polegał na czasowym wygnaniu obywatela podejrzewanego o dążenie do tyranii. Decyzja o jego usunięciu zapadała w drodze tajnego głosowania, w którym obywatele Aten zapisywali imię osoby na ceramicznych skorupkach (ostrakonach). Jak wskazuje M. Węcowski (2018), celem tej praktyki nie było jedynie fizyczne usunięcie jednostki ze wspólnoty, lecz przede wszystkim wywarcie presji na liderach politycznych, mającej na celu skłonienie ich do działań zgodnych z oczekiwaniami społecznymi. S. Forsdyke (2005), badając model demokracji ateńskiej, podkreśla, że ostracyzm nie był marginalnym epizodem, lecz istotną instytucją ustroju politycznego i skutecznym narzędziem walki o władzę.

Pojęcie ostracyzmu przetrwało do czasów współczesnych, wchodząc w zakres terminologii odnoszącej się do zjawisk wykluczenia. Obecnie wykorzystywane jest m.in. w kontekście zaburzeń relacji interpersonalnych w środowisku pracy (Madeja-Bień i Gamian-Wilk, 2018) lub w grupach rówieśniczych (Jaskulska i Poleszak, 2015).

Starożytna Grecja uznawana jest za jedną z najważniejszych cywilizacji świata, szczególnie ze względu na swój wkład w rozwój myśli politycznej. Zastanawiające jednak jest to, że to właśnie ostracyzm ateński bywa najczęściej przywoływany jako najstarszy przykład wykluczenia społecznego. Tymczasem znacznie wcześniej, w cywilizacji Mezopotamii, funkcjonował złożony system prawny oparty na Kodeksie Hammurabiego,

który również przewidywał karę wygnania jako sankcję za konkretne przewinienia – m.in. wydalenie z gminy lub zerwanie więzi z domem ojcowskim. Podobne praktyki izolacyjne stosowane były także w starożytnym Egipcie i Izraelu (Koranyi, 1961). Oznacza to, że elementy społecznego wykluczenia istniały w wielu wysoko rozwiniętych kulturach starożytnych, i nie są wyłącznym dziedzictwem tradycji greckiej.

Obok ateńskiego ostracyzmu, kolejnym często przytaczanym w literaturze przykładem starożytnego wykluczenia społecznego, którego genezy należy szukać na południowym krańcu Półwyspu Bałkańskiego, jest tradycja organizowania igrzysk olimpijskich (Szreniawski, 2020). Udział w rywalizacji sportowej we wszystkich dyscyplinach był zarezerwowany wyłącznie dla mężczyzn, których oboje rodzice byli Grekami. Tylko Hellenowie posiadający odpowiedni status społeczny mogli brać udział w zawodach ku czci Zeusa (Jancz i Łuczkiewicz, 2012). W wyjątkowych przypadkach dopuszczano do rywalizacji również greckich jeńców wojennych (Ksenofont, 2021).

Podobnie jak w przypadku ostracyzmu, rodzi się pytanie, dlaczego refleksja nad wykluczeniem ogranicza się zazwyczaj do przykładów greckich, pomijając wcześniejsze kultury. Igrzyska w Olimpii, choć często określane jako najstarsze, rozegrane zostały – według tradycji – w 776 r. p.n.e., jednak ich rzeczywisty początek pozostaje nieznany. Tymczasem w znacznie starszej cywilizacji egejskiej, rozwijającej się od III do końca II tysiąclecia p.n.e., kultura fizyczna była już szeroko rozpowszechniona. Świadczy o tym m.in. steatytowy ryton z Hagia Triada, datowany na połowę II tysiąclecia p.n.e., przedstawiający prawdopodobnie bokserów, biegaczy, zapaśników i gimnastów (Kunicki, 2002). Wizerunki osób uprawiających sport odnaleziono również w starożytnym Egipcie i Sumerze (Bahn, 2006). Co znamienne, przedstawiają one wyłącznie mężczyzn, co może sugerować, że i tam kobiety były wykluczane z aktywności sportowych. Należy jednak podkreślić, że jest to jedynie uzasadnione przypuszczenie, ponieważ przesłanki archeologiczne, ze względu na swój charakter, obarczone są dużym marginesem błędu oraz ograniczeniem wynikającym z lokalizacji znalezisk.

Co istotne, wykluczenie kobiet ze sportu nie było zjawiskiem uniwersalnym. Wiadomo na przykład, że na Hawajach i Wyspach Tonga około 500 r. n.e. kobiety mogły uczestniczyć w zawodach bokserskich (Osmólski, 1989). Istnieją również przesłanki, że kobiety w cywilizacjach prekolumbijskich brały udział w grze ulama – brutalnej, drużynowej grze w piłkę (Ramos, 2012). Przykłady te wskazują, że wykluczenie z rywalizacji sportowej, już w czasach antycznych, było silnie zróżnicowane w zależności od szerokości geograficznej i uwarunkowań kulturowych.

Według niektórych badaczy ślady starożytnych form wykluczenia społecznego można

odnaleźć w przekazach starotestamentalnych. H. Grzesiak (2012), odwołując się do Księgi Powtórzonego Prawa oraz Księgi Zachariasza, przywołuje przykład tzw. mamzerów, czyli osób urodzonych w wyniku kazirodczego lub cudzołożnego związku, jako grupy wykluczonej ze wspólnoty. Autorka wskazuje również inne osoby dotknięte ekskluzją w starożytnym Izraelu, m.in.: wykastrowanych mężczyzn, kobiety bezpłodne, osoby z niepełnosprawnościami, trędowatych oraz tych, którzy nie przestrzegali szabatu. Należy jednak zaznaczyć, że katalog osób wykluczonych w ówczesnym społeczeństwie był znacznie szerszy i nie ograniczał się jedynie do wymienionych grup.

Warto podkreślić, że podejście do takich osób, jak eunuchowie, bezpłodne kobiety czy osoby łamiące religijne nakazy, nie było charakterystyczne wyłącznie dla obszaru Bliskiego Wschodu. Podobne postawy spotykamy również w wielu innych społeczeństwach antycznych. Ludzie starożytności, w czasach gdy rodziła się idea demokracji, nie mieli trudności z akceptowaniem instytucji niewolnictwa. Nawet Arystoteles – jeden z najwybitniejszych filozofów – uznawał niewolnictwo za naturalny porządek rzeczy. W jego ujęciu niewolnik był „żywym narzędziem", człowiekiem, który z natury przeznaczony jest do służenia innym (Arystoteles, 2007). Droga do zniewolenia mogła prowadzić przez podboje, długi lub nawet legalną sprzedaż członków własnej rodziny. Skala zjawiska oraz prawa przysługujące niewolnikom różniły się w zależności od regionu.

Niewątpliwie niewolnictwo nie mieści się w standardowej definicji wykluczenia społecznego, jednak trudno zaprzeczyć jego bliskiemu związkowi z ekskluzją. Zjawisko to, choć być może obecne już w społeczeństwach łowiecko-zbierackich, ujawniło się wyraźniej wraz z rozwojem rolnictwa, które stało się podstawą gospodarek starożytnych – wymagających intensywnej pracy fizycznej (Bieżuńska-Małowist i Małowist, 1987). Można więc przyjąć, że początki wykluczenia sięgają czasów formowania się pierwszych osad rolniczych.

Brak pisemnych źródeł z tego okresu nie wyklucza możliwości identyfikacji form ekskluzji. Złożoność badań nad wykluczeniem społecznym zachęca do sięgania po ustalenia archeologii i antropologii, które mogą pomóc w pełniejszym zrozumieniu tego zjawiska. Przykładem może być analiza pochówków pierwszych rolników. Różnice w wyposażeniu grobów wskazują na wyraźne nierówności społeczne w ówczesnych wspólnotach. Co więcej, w porównaniu do łowców-zbieraczy, ludzie żyjący w osadach byli gorzej odżywieni, bardziej wyniszczeni pracą i narażeni na konflikty związane z konkurencją o zasoby (Fibiger i in., 2023).

Pierwsze społeczeństwa i państwa agrarne powstały w Mezopotamii w ostatnich 5% historii istnienia gatunku Homo sapiens. Dlaczego zatem pomijać w analizach okres znacznie

dłuższy, poprzedzający ten etap dziejów? Biorąc pod uwagę szerokie i znaczeniowo pojemne definicje wykluczenia społecznego, zasadnym wydaje się przesunięcie granicy poszukiwań symptomów ekskluzji znacznie głębiej – aż do czasów prehistorycznych. Teza ta znajduje dodatkowe potwierdzenie w najnowszych ustaleniach badaczy, którzy podważyli powszechne przekonanie, jakoby sedentyzm – czyli osiadły tryb życia – był ściśle związany z początkiem rolnictwa i hodowli (Scott, 2020). Wynika z nich, że złożone struktury społeczne mogły funkcjonować na długo przed celowym sianiem zbóż i udomowieniem zwierząt.

Świt życia zbiorowego F. Koneczny dostrzegał już w epoce, gdy ludzie opanowali umiejętność krzesania i podtrzymywania ognia. Pisał: „A zatem od ognia poczyna się organizować życie zbiorowe. Powstają dwa szczeble rozwoju: umiejących ogień niecić i umiejących go tylko przechowywać" (Koneczny, 2002, s. 38). Według krakowskiego uczonego, ujarzmienie ognia zmieniło nie tylko sposób odżywiania się, ale także przyczyniło się do pierwszych podziałów społecznych – na uprzywilejowanych „właścicieli ognisk" oraz tych, którzy do tych dóbr nie mieli dostępu. W kontekście współczesnych rozważań nad wykluczeniem społecznym można by ich określić mianem „niepartycypujących" – wykluczonych z udziału w podstawowych zasobach.

Zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, najstarsze ślady użytkowania ognia przez człowieka sięgają aż 800 tys. lat wstecz. Okres ten zbiega się z ewolucją Homo habilis w Homo erectus (Stepka i in., 2022). Analiza danych paleoantropologicznych i refleksja nad znaleziskami archeologicznymi prowadzą do pozornie paradoksalnej, wręcz surrealistycznej konstatacji: być może zjawisko wykluczenia społecznego nie jest ograniczone wyłącznie do gatunku Homo sapiens. Tak śmiała teza wynika nie tylko z danych empirycznych, ale i z trudności, jakie towarzyszą próbom jednoznacznego zdefiniowania pojęcia wykluczenia. Jego współczesne ujęcia są bowiem niezwykle szerokie i elastyczne, co czyni je podatnymi na interpretacyjne rozszerzenia.

Dociekania dotyczące najdawniejszych przejawów wykluczenia społecznego prowadzą nas do okresu dziejów Ziemi, o którym wiadomo bardzo niewiele, a nieliczne ustalenia obarczone są szerokim marginesem błędu. Pewniejsze wnioski przynoszą jednak osiągnięcia genetyki – nauki zajmującej się dziedziczeniem i zmiennością organizmów. Jak się okazuje, na przestrzeni historii naszego gatunku nierówność płciowa w kontekście reprodukcyjnym była zjawiskiem powszechnym. Analiza struktury genetycznej współczesnej populacji ludzkiej ujawnia, że jedynie niewielki odsetek żyjących w przeszłości mężczyzn przekazał swoje geny kolejnym pokoleniom, osiągając tzw. sukces reprodukcyjny (Reich, 2018). Większość z nich umierała bezpotomnie, podczas gdy wśród kobiet aż 80% pozostawiło po

sobie potomstwo[2].

Ta wyraźna dysproporcja, potwierdzana przez badania genetyczne populacji z różnych epok i regionów świata, odzwierciedla głębokie społeczne nierówności – polegające m.in. na uprzywilejowanej pozycji określonych grup mężczyzn w dostępie do relacji seksualnych i prokreacyjnych. Tego rodzaju „wykluczenie reprodukcyjne", widoczne w zapisie DNA, pozostaje problemem aktualnym również dziś i może być rozpatrywane w ramach tzw. wykluczenia seksualnego, które A. Liberman (2022) definiuje jako brak możliwości nawiązania relacji intymnych. Współcześnie, również w Polsce, zjawisko to obserwuje się zwłaszcza na obszarach wiejskich, gdzie młodzi mężczyźni – wskutek przemian demograficznych oraz zmian obyczajowych – mają trudności w znalezieniu partnerki, co często skutkuje bezdzietnością (Gulczyński, 2021).

Przytoczone w tym podrozdziale przykłady nie roszczą sobie prawa do wyczerpania katalogu zjawisk powiązanych z ekskluzją społeczną. Są to raczej wybrane świadectwa – historyczne i prehistoryczne – z czasów, gdy liczba ludności była nieporównywalnie mniejsza niż dziś. Współczesny świat cechuje się największą w historii skalą interakcji społecznych, wynikającą z gwałtownego wzrostu populacji oraz globalizacji.

Zrozumienie fenomenu wykluczenia społecznego wymaga odwołania się do wiedzy z wielu dyscyplin, których wspólnym mianownikiem jest człowiek. Genetyka, socjologia, historia czy archeologia – każda z tych nauk wnosi zauważalny wkład w pogłębianie wiedzy o ekskluzji. Mimo powszechnie podkreślanej złożoności tego zjawiska, autorzy koncepcji teoretycznych rzadko wychodzą poza granice własnych dziedzin. Taka postawa prowadzi do zawężenia interpretacji życia społecznego, co z kolei utrudnia dalszy rozwój refleksji nad wykluczeniem i ogranicza potencjał transdyscyplinarnego podejścia badawczego. Historyczne i kulturowe przykłady ekskluzji wskazują, że jest to zjawisko o charakterze uniwersalnym i ponadczasowym. Powstaje jednak pytanie, czy współczesne koncepcje wykluczenia – osadzone w bogatej tradycji filozoficznej i społecznej – spełniają kryteria wiedzy naukowej.

[2]K. Szymborski, *Biedni ci faceci*, „Polityka", 17.05.2008, https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/nauka/254936,1,biedni-ci-faceci.read (dostęp: 20.04.2026).

2.2. Wprowadzenie pojęcia wykluczenia społecznego

Pojęcie wykluczenia społecznego upowszechniło się w zachodniej literaturze naukowej oraz debacie publicznej w latach 70. XX wieku. Był to okres intensywnej transformacji społecznej w Europie Zachodniej, kiedy dotychczasowe kategorie opisu nierówności – takie jak bieda czy marginalizacja – okazały się niewystarczające do uchwycenia złożonych zjawisk społecznych. Jednak niektórzy badacze wskazują na wcześniejsze dokumenty – z lat 60. – jako pierwsze przykłady wprowadzenia tego terminu do oficjalnych programów politycznych. Już w 1965 roku J. Klanfer, w pracy odnoszącej się do problematyki wykluczenia społecznego, poruszył kwestię wykluczenia „proletariatu" z korzyści płynących ze wzrostu gospodarczego. Kolejnym ważnym dokumentem był raport francuskiego Generalnego Komisariatu Planowania z 1969 roku, w którym przeciwstawiono grupy określane jako „wykluczeni" oraz beneficjenci rozwoju społeczno-gospodarczego (za: Damon, 2012).

W 1974 roku francuski urzędnik L. Stoléru opublikował analizę pt. *Vaincre la pauvreté dans les pays riches* (pol. *Zwalczanie biedy w krajach bogatych*), a problem wykluczenia poruszono również w jednym z numerów pisma *Droit social*. Szczególne znaczenie przypisuje się jednak publikacji R. Lenoira – sekretarza stanu w rządzie Jacques'a Chiraca – pt. *Les exclus: un Français sur dix*. W pracy tej do grona osób wykluczonych zaliczono m.in. osoby z niepełnosprawnościami, osoby w konflikcie z prawem oraz samotnych rodziców. Warto zauważyć, że to nie Lenoir był autorem samego pojęcia „wykluczenie społeczne", a – jak wskazuje Belcer (2013) – to jego wydawca miał zaproponować tę terminologię.

Praca Lenoira jest w literaturze przedmiotu najczęściej wskazywana jako punkt wyjścia do intensywnego rozwoju pojęcia wykluczenia społecznego zarówno w naukach społecznych, jak i w debacie publicznej (Mathieson i in., 2008; Nogowski, 2015; Fajfer-Kruczek, 2015).

Znaczący wpływ na upowszechnienie problematyki wykluczenia społecznego miała działalność międzynarodowego ruchu pomocy ATD Czwarty Świat, założonego przez J. Wrzesińskiego. Jako członek francuskiej Rady Ekonomiczno-Społecznej Wrzesiński opracował raport pt. *Skrajne ubóstwo a niestabilność ekonomiczno-społeczna*, przyjęty 11 lutego 1987 r., który przyczynił się do nadania problemowi wykluczenia społecznego wymiaru politycznego i międzynarodowego (Filipowicz, 2020). Jolanta Grotowska-Leder (2005), analizując ewolucję znaczeniową pojęcia wykluczenia społecznego, wskazuje na jego sukcesywną ekspansję semantyczną. O ile początkowo wykluczeni byli utożsamiani z osobami ubogimi i bezrobotnymi, o tyle w latach 80. do tej grupy zaczęto zaliczać również absolwentów szkół wyższych napotykających trudności na rynku pracy. W kolejnej dekadzie

– latach 90. – uwagę skierowano także na imigrantów. Wówczas „*les exclus*" zaczęto kojarzyć nie tylko z biedą i bezrobociem, lecz także z innymi zjawiskami społecznymi i systemowymi. Nastąpiło zatem przesunięcie od rozumienia wykluczenia w wąskim sensie ekonomicznym ku ujęciu wielowymiarowemu, obejmującemu także aspekty polityczne, kulturowe, a nawet ekologiczne. Pomimo relatywnie krótkiej historii, pojęcie wykluczenia społecznego w ciągu ostatnich pięciu dekad stało się elementem obecnym w dyskursie społecznym i naukowym, a także w potocznym języku. Zjawisko to można uznać za symptomatyczne – zwłaszcza biorąc pod uwagę, że termin ten po raz pierwszy pojawił się w tekstach związanych z działalnością osób o wyraźnych konotacjach politycznych. Od tego momentu rozpoczął się proces stopniowego rozszerzania zakresu znaczeniowego pojęcia oraz jego upowszechniania w nauce i debacie publicznej.

Warto jednak odróżnić ten punkt początkowy od głębszych źródeł pojęcia – rozumianych jako podstawy ideowe i historyczne. Wykluczenie społeczne jako koncepcja wyrasta bowiem z wielowiekowej refleksji nad ubóstwem, marginalizacją i nierównościami społecznymi, obecnej już w filozofii starożytnej, myśli chrześcijańskiej czy teorii nowoczesnych państw narodowych. Lukę tę można dostrzec również w podejściu do podstaw metodologicznych. Zestawianie definicji i koncepcji wykluczenia społecznego rzadko stanowi przedmiot pogłębionej analizy. W literaturze przedmiotu trudno znaleźć wyraźnie wytyczoną granicę między tymi dwoma poziomami analizy. Jednym z nielicznych badaczy, który przywiązuje wagę do tej kwestii, jest R. Szarfenberg[3], dokonujący wyraźnego rozróżnienia pomiędzy całościowymi koncepcjami marginalizacji, marginalności i wykluczenia społecznego a ogólnymi definicjami marginalności i wykluczenia. Według Szarfenberga różnica ta ma charakter stopniowalny – koncepcje wykluczenia społecznego cechują się wyższym poziomem złożoności i dążą do objęcia szerokiego spektrum zjawisk społecznych, natomiast definicje mają charakter bardziej syntetyczny i operacyjny, służąc głównie do opisu zjawisk w ramach konkretnych badań.

Wieloznaczność pojęcia wykluczenia społecznego oraz brak jednej powszechnie akceptowanej definicji sprawiają jednak, że termin ten funkcjonuje nie tylko w dyskursie naukowym, lecz również w debacie publicznej i politycznej. Różne sposoby interpretowania przyczyn oraz form wykluczenia prowadzą do odmiennych propozycji działań politycznych. W konsekwencji pojęcie wykluczenia społecznego stało się nie tylko kategorią analityczną, ale także elementem sporów ideowych i walki politycznej.

[3]R. Szarfenberg, *Wybrane koncepcje teoretyczne marginalizacji, marginalności i wykluczenia społecznego (Wykład 3)*, http://rszarf.ips.uw.edu.pl/wykluczenie/miws03.pdf (dostęp: 26.04.2026).

2.3. Upolitycznienie pojęcia wykluczenia społecznego

Upolitycznienie oznacza proces nadawania określonym zagadnieniom znaczenia politycznego bądź wykorzystywania ich w działaniach o charakterze politycznym (Karwat, 2010). Pojęcie wykluczenia społecznego, podobnie jak kwestie związane z ochroną środowiska czy prawami mniejszości, dotyczy znacznej części populacji – według danych Unii Europejskiej nawet około jednej piątej obywateli – co sprawia, że budzi ono silne emocje społeczne. Ta emocjonalna wrażliwość czyni je podatnym na wykorzystanie w debacie publicznej, zwłaszcza jako element strategii komunikacyjnych zmierzających do osiągnięcia celów politycznych, w tym zdobycia i utrzymania władzy.

Jedną z typowych form upolitycznienia jest przedstawianie określonego zjawiska jako problemu wymagającego interwencji ze strony decydentów. W tym ujęciu kwestia wykluczenia społecznego trafia do agendy publicznej, gdzie staje się przedmiotem zainteresowania zarówno polityków, jak i przedstawicieli organizacji pozarządowych, ekspertów, mediów, a także aktywistów społecznych (Duszczyk i in., 2019). Takie ujęcie wiąże się nie tylko z możliwością wpływania na opinię publiczną, ale także z próbą kształtowania narracji wokół konkretnych grup społecznych, problemów oraz sposobów ich rozwiązywania.

Już w latach 70. XX wieku J. Verdès-Leroux zwracała uwagę na zjawisko ideologizacji pojęcia wykluczenia społecznego, wskazując, że jego upowszechnienie może służyć przesłonięciu problemu wyzysku klasy robotniczej (za: Damon, 2012). Z kolei A. Kołakowska[4] uznaje termin „wykluczenie" za część „międzynarodowego kodu politycznego lewicy". W jej ocenie pojęcie to uległo znacznemu przekształceniu – stało się narzędziem wykorzystywanym w walce politycznej, w ramach której utożsamia się osoby wykluczone z osobami ubogimi. Takie połączenie może sugerować istnienie automatycznej zależności między lewicowymi narracjami a troską społeczną oraz sprzyjać utrwalaniu logiki redystrybucyjnej.

Pojęcie wykluczenia społecznego zyskało status centralnego elementu polityki przeciwdziałania ubóstwu i wspierania integracji społecznej, szczególnie w ramach polityki Unii Europejskiej. Taka sytuacja jest zrozumiała przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, UE jako organizacja polityczna podejmuje działania służące legitymizacji swojej roli oraz promowaniu wartości integracyjnych. Walka z ubóstwem i wykluczeniem społecznym od wielu lat jest jednym z głównych obszarów unijnej polityki społecznej. Warto

[4] A. Kołakowska, *Troskliwa lewica*, „Teologia Polityczna", 3.08.2015, https://teologiapolityczna.pl/agnieszka-kolakowska-troskliwa-lewica (dostęp: 10.06.2025).

zauważyć, że terminy „ubóstwo" i „wykluczenie" zaczęły w tej narracji stopniowo zastępować pojęcie „biedy", które może być uznawane za niekomfortowe w kontekście zamożnych społeczeństw europejskich. Jak zauważa K. Frieske, „(…) w zamożnych społeczeństwach bieda jest terminem politycznie niewygodnym, jej opisywanie zaś narusza miłe przekonanie o tym, że uniwersalizacja praw socjalnych właściwie problem ubóstwa rozwiązuje (…)" (Frieske, 2004, s. 14).

Drugim ważnym powodem, na który zwraca się uwagę w niektórych interpretacjach, są ideowe podstawy funkcjonowania Unii Europejskiej, przywołujące treści o charakterze lewicowym. Przykładem może być tzw. Manifest z Ventotene, będący inspiracją dla autorów unijnej „Białej księgi w sprawie przyszłości Europy" (2017). Manifest ten, napisany przez włoskich intelektualistów związanych z nurtem socjalistycznym i komunistycznym, zawierał krytykę państw narodowych i promował wizję przyszłego zjednoczonego państwa europejskiego o charakterze opiekuńczym. Odwoływanie się przez unijnych decydentów do problematyki wykluczenia społecznego oraz obecność tego pojęcia w oficjalnych dokumentach UE można postrzegać jako kontynuację idei wywodzących się z tradycji marksistowskiej – zwłaszcza w zakresie krytyki nierówności społecznych, roli państwa opiekuńczego oraz konieczności redystrybucji zasobów w imię sprawiedliwości społecznej.

Pojęcie wykluczenia społecznego rozpowszechniło się także poza granicami państw Europy Zachodniej, stając się integralnym elementem polityki globalnej. Do tego stopnia, że C. Gore i J. B. Figueiredo (2003), w publikacji pt. *Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu*, poddali pod rozwagę kwestię, czy koncepcja wykluczenia społecznego może być samodzielnym paradygmatem oraz podejściem analitycznym w polityce społecznej. Autorzy ci zwracają uwagę, że przyjęcie perspektywy wykluczenia społecznego może prowadzić do wypracowania odmiennych rozwiązań i koncepcji politycznych. W literaturze przedmiotu wskazuje się również, że sposób definiowania i postrzegania wykluczenia społecznego jest w dużej mierze uzależniony od dominującej ideologii politycznej obowiązującej w danym państwie (Blicharz, 2020).

Polska polityka nie odbiega od ogólnoeuropejskich tendencji w zakresie wykorzystywania problemu wykluczenia społecznego dla celów politycznych. Zjawisko to stało się atrakcyjnym elementem debaty publicznej, do którego często odwołują się przedstawiciele partii politycznych. Ciekawe wnioski przyniosły badania przeprowadzone przez P. Maja (2022), obejmujące ilościową i jakościową analizę programów komitetów wyborczych, które uzyskały mandaty poselskie w wyborach parlamentarnych w 2019 roku. Jednym z celów badania było określenie, w jaki sposób poszczególne ugrupowania polityczne odnoszą się do równości rozumianej jako wartość nadrzędna (metawartość). W tym celu autor

wyróżnił pięć kategorii pojęć powiązanych z problematyką równości – jedną z nich było wykluczenie społeczne. Taka klasyfikacja wydaje się zasadna, gdyż w literaturze przedmiotu wykluczenie społeczne bywa często analizowane w kontekście nierówności społecznych. Wyniki analizy wykazały, że spośród pięciu ugrupowań politycznych, cztery odwoływały się w swoich programach do pojęcia równości, natomiast trzy bezpośrednio poruszały temat wykluczenia społecznego (zob. tab. 1). Otrzymane wyniki sugerują, że pojęcie wykluczenia jest częściej wykorzystywane przez partie polityczne, których programy koncentrują się na rozbudowanych działaniach socjalnych. Jest to potwierdzenie obserwacji A. Kołakowskiej, która wskazuje na próbę zakorzenienia w świadomości społecznej przekonania o konieczności redystrybucji dóbr jako środka przeciwdziałania nierównościom społecznym.

Tab.1. Odniesienia do pojęcia równości w programach ugrupowań parlamentarnych w 2019 roku

	Kategoria	**Lewica (KW SLD)**	**PiS**	**Koalicja Obywatelska**	**PSL – Koalicja Polska**	**Konfederacja**
I.	równość (nierówność, egalitaryzm)	1	20	1	0	0
II.	równy (równe, wyrównywanie zrównanie)	3	14	11	3	0
III.	nierówny (nierówne, nierówności)	0	15	0	0	0
IV.	wykluczenie (wykluczeni)	0	20	6	1	0
V.	zrównoważony	1	23	0	1	0

Źródło: Maj (2022).

Zjawisko upolitycznienia koncepcji wykluczenia społecznego znajduje szczególnie wyraźne odzwierciedlenie w obszarze polityki społecznej – niezależnie od jej szczebla instytucjonalnego. Liczne raporty i opracowania dotyczące takich problemów, jak ubóstwo, bezdomność czy ograniczony dostęp do usług publicznych, są efektem pracy środowisk naukowych. W założeniu nauka powinna pozostawać dziedziną niezależną od wpływów politycznych. W praktyce jednak obserwuje się stopniowe zacieranie tej granicy. Już samo funkcjonowanie terminu „polityka naukowa", rozumianego jako zestaw działań podejmowanych przez instytucje rządowe i publiczne w celu kształtowania kierunków rozwoju nauki (Lipski, 2019), świadczy o wzajemnym przenikaniu się sfery polityki i nauki.

Politycy często odwołują się w swoich programach i wypowiedziach do zagadnień badanych przez naukowców – zwłaszcza w obrębie nauk społecznych – czyniąc to głównie z uwagi na strategiczny cel, jakim jest zdobycie i utrzymanie władzy. To właśnie politycy decydują o sposobach alokacji środków przeznaczonych na naukę oraz system edukacji. Tego rodzaju zależność, w której nauka pozostaje częściowo podporządkowana decyzjom

politycznym, może prowadzić do ograniczenia autonomii uczelni wyższych i zagrozić swobodzie prowadzenia badań naukowych.

Upolitycznienie pojęcia wykluczenia społecznego nie oznacza jednak, że zagadnienie to nie posiada rozwiniętego zaplecza teoretycznego. Wręcz przeciwnie – w literaturze naukowej wykształciło się wiele koncepcji próbujących wyjaśnić procesy prowadzące do wykluczenia oraz jego relacje ze strukturą społeczną.

2.4. Współczesne koncepcje wykluczenia społecznego

Za najpopularniejsze koncepcje wykluczenia społecznego uważa się te autorstwa H. Silver oraz R. Levitas. H. Silver wyróżnia trzy paradygmaty-koncepcje wykluczenia społecznego: solidarności, specjalizacji oraz monopolu. Paradygmat solidarności zakłada, że zerwanie więzi między jednostką a społeczeństwem jest podstawą wykluczenia. Poprzez stwarzanie barier, ograniczenie kontaktów, zostaje zerwana solidarność społeczna pomiędzy grupą o określonej tożsamości a jednostką, której cechy osobowości czy sytuacja życiowa mogą być zagrożeniem dla owej tożsamości. Koncepcja oparta na paradygmacie specjalizacji opiera się na założeniu, że ekskluzja ma swoje przyczyny w dyferencjacji społecznej, podziale pracy i oddzieleniu od siebie różnych sfer życia, co negatywnie wpływa na możliwości wymiany społecznej. Prekursorami paradygmatu solidarności byli J.-J. Rousseau i É. Durkheim, specjalizacji – J. Locke, J. Madison oraz utylitaryści. Paradygmat monopolu przyczyn wykluczenia społecznego doszukuje się w fakcie powstawania monopoli grupowych. Zbiorowość mająca dostęp na wyłączność do zasobów dąży do utrzymania nierówności społecznych, stosując w tym celu praktyki monopolizacji dodatkowo wzmacniane procesami społecznego „zamykania". Zasoby te to nie tylko dobra materialne, ale i polityczne, kulturowe i symboliczne. Paradygmat-koncepcja monopolu oparta jest na myśli K. Marksa, M. Webera oraz T.H. Marshalla (Grotowska-Leder i Faliszek, 2005).

R. Levitas w książce pt. „Inkluzywne społeczeństwo? Wykluczenie społeczne i nowa Partia Pracy" oparła swoje rozważania na analizie panującego w duchu Foucaulta dyskursu publicznego[5]. Dla Levitas znaczący był język, który używany był w dyskusjach nad wykluczeniem. Wszelkiego rodzaju wskaźniki, statystyki i inne wyniki badań miały mniej istotną rolę niż sposób i forma komunikowania się uczestników dyskursu. Analiza przeprowadzona na społeczeństwie Wielkiej Brytanii pozwoliła wyodrębnić trzy rodzaje dyskursu nad problemem ekskluzji. Pierwszy z nich, zwany redystrybucyjnym, traktuje

[5]R. Szarfenberg, *Pojęcie wykluczenia społecznego*, https://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/pojecie_ws.pdf (dostęp: 26.04.2026).

wykluczenie społeczne jako następstwo ubóstwa dochodowego. W celu ograniczenia ubóstwa, a co za tym idzie wykluczenia, należy podnosić świadczenia społeczne. Dyskurs reintegracyjny ogranicza pojęcie wykluczenia społecznego do sytuacji, kiedy to ludzie są bez pracy bądź grozi im jej utrata. Trzeci dyskurs zwany moralizującym, nawiązuje do koncepcji *underclass*. Przyczyną ekskluzji ma być głównie dziedziczna bezradność życiowa oraz uzależnienie od instytucji pomocowych (Nalaskowski, 2007).

Na podobne podstawy koncepcji wykluczenia zwraca uwagę R. Kruszka (2008), który wskazuje na dwa odmienne podejścia w ramach tradycji opisywania zjawiska wykluczenia społecznego. Pierwsze podejście nazywa geograficznym. Jego cechą jest odwoływanie się do jednego z trzech nurtów intelektualnych: brytyjskiego, amerykańskiego lub francuskiego. Użycie w tym przypadku przymiotnika „geograficzny" jest nadużyciem, ponieważ spłyca rolę geografii jedynie do wskazania społeczności, w obrębie której dany nurt opisywania wykluczenia przeważa. Drugi sposób nawiązuje do teorii socjologicznej, próbuje wyjaśniać istniejące w społeczeństwie podziały właściwościami kultury, ponadto koncentruje się na koncepcjach nierównej dystrybucji zasobów i przywilejów społecznych, ma być to podejście mniej użyteczne.

Nurt brytyjski i amerykański, ze względu na podobne źródła i sposób rozumienia wykluczenia społecznego, jest przez R. Kruszkę nazywany anglosaskim. Jego geneza związana jest z pracami M. Webera, przede wszystkim z koncepcją *social closure*. Zakłada ona, że zasób dóbr i przywilejów w społeczeństwie jest zbyt mały, a grupy, które obejmą niektóre z tych przywilejów w posiadanie, będą wykluczać pozostałych członków społeczeństwa z możliwości korzystania z nich. Drugą koncepcją, związaną z nurtem anglosaskim, jest przytoczona już w tej pracy koncepcja *underclass*. Jej autorstwo przypisywane jest W.J. Wilsonowi (1987), który badał funkcjonowanie *czarnych gett* i *enklaw biedy*. Niewątpliwie prace tego autora przyczyniły się do spopularyzowania pojęcia. Jednak wcześniej terminem *underclass* w odniesieniu do spolaryzowanego społeczeństwa Stanów Zjednoczonych posłużył się szwedzki noblista G. Myrdal (1962). Autorem trzeciej, istotnej koncepcji wywodzącej się z nurtu anglosaskiego jest T.H. Marshall. Ten brytyjski socjolog wskazywał na prawa socjalne jako ważny element prawa, umożliwiający jednostce pełne uczestnictwo w życiu społecznym (Marshall, 2009).

Krótki przegląd współczesnych koncepcji wykluczenia, w przeciwieństwie do refleksji nad samymi definicjami tego zjawiska, pozwala dostrzeczwiązek problemu badawczego z założeniami filozoficznymi, trudno dostrzegalnymi w większości artykułów naukowych poruszających tematykę ekskluzji. Przykładowo, jednym ze źródeł nauki społecznej M. Webera był marksizm. Weber darzył szacunkiem prace Marksa, sam określił swoją teorię jako

„*pozytywną krytykę materializmu historycznego”* (za: Szacki, 2002, s. 460-461).Socjologia Weberapełna jest polemiki z dziełami Marksa. Obaj aspirowali do bycia teoretykami kapitalizmu, ale różnili się interpretacją jego fundamentów.Związek współczesnych koncepcji wykluczenia z filozofią nie został do tej pory należycie opisany w literaturze przedmiotu. Odszukanie filozoficznych podstaw popularnych dziś koncepcji ekskluzji nie jest zadaniem łatwym. Powodem tego jest trudność, którą sprawia oddzielenie filozofii od polityki oraz ich niejasny związek z socjologią, do której jako nauki o społeczeństwie należy się odwołać. Socjolog i filozof nauki E. Mokrzycki zdawał sobie sprawę z niełatwego położenia, w jakim znalazła się socjologia: *„[...]* socjologia współczesna ukorzeniona jest poza filozofią*”* (Mokrzycki, 1990, s. 9). Ten sam badacz widzi słabość **„**unaukowionej”socjologii w jej podstawach opartych na pozytywizmie. Krytykuje też scjentyzm. Pozytywizm nie uważa filozofii za autonomiczną dziedzinę, odrzuca całą metafizykę jako przeszłość, pewien etap w rozwoju społeczeństwa. Filozofia zostaje sprowadzona do ogólnej metodologii nauk, w której nie ma innego przedmiotu badań poza analizą naukowych faktów. Być może dlatego poszukiwanie filozoficznych podstaw wielu zjawisk społecznych jest etapem często pomijanym. Tymczasem właśnie świadomość tego zaplecza pozwala lepiej zrozumieć genezę i logikę współczesnych koncepcji ekskluzji.

Zanim jednak przejdzie się do rozważań filozoficznych, należy zwrócić uwagę na jedną z konsekwencji, wynikającą z wieloznaczności terminu wykluczenie społeczne. Jest to pojęcie, które współcześni badacze łączą m.in. z rasizmem, ksenofobią, antysemityzmem, homofobią itp. Są to zjawiska dostrzeżonew czasach starożytnych, choć ich ocena moralna często odbiegała od przyjmowanych dziś standardów.Pierwsze przejawy hierarchicznego postrzegania ludów pojawiały się już w dawnych kulturach. Przykładem może być Tacyt, który w dziele *Germania* opisywał Germanów jako lud „czysty”, wolny od domieszek obcego pochodzenia oraz fizycznie i moralnie odmienny od innych ludów imperium rzymskiego. Tego rodzaju rozumowanie, wskazujące na rzekomą wyjątkowość jednej grupy i jej wyższość nad innymi, bywa dziś uznawane za prekursorską formę myślenia rasowego (Tacyt, 2009).Myśl oświeceniowa, czerpiąca inspirację z antyku, również nie jest wolna od podobnych stwierdzeń. Widać to nawet w pracach tak wybitnych filozofów, jak D. Humeczy Wolter. Wymienione powyżej zjawiska były obecne, choć często inaczej nazywane, w myśli filozoficznej niezależnie od panującej epoki. Trudno wskazać przesłanki, by na ich tle, zjawisko wykluczenia społecznego, jakkolwiek definiowane, było wyjątekiem – swego rodzaju socjologicznym fenomenem ostatniego półwiecza.

Przedstawienie koncepcji wykluczenia na gruncie filozofii nie jest celem tej rozprawy, jednak dla osiągnięcia wytyczonych celów naukowych, konieczne jest zrozumienie pewnych

prądów intelektualnych, zrodzonych w umysłach XIX-wiecznych myślicieli. Ich spuścizna nadal wywiera niebagatelny wpływ na panującą obyczajowość i kształt nauk społecznych. Skoro współczesne koncepcje ekskluzji są tak silnie osadzone w tradycjach filozoficznych, szczególnie marksistowskich, konieczne jest bliższe przyjrzenie się tym fundamentom. Tylko takie ujęcie pozwala w pełni zrozumieć genezę obecnych dyskusji nad wykluczeniem społecznym.

2.5. Marksistowskie korzenie koncepcji wykluczenia

Wiedza pozyskiwana w wyniku badań naukowych jest uważana za rzetelny opis rzeczywistości. Jej siła tkwi w intersubiektywnej weryfikowalności oraz w rygorystycznym stosowaniu metod, które pozwalają formułować twierdzenia o wysokiej wartości eksplanacyjnej. Jednakże metody te, choć budują trzon warsztatu badacza, nie funkcjonują w próżni – one same są przedmiotem pogłębionej refleksji filozoficznej. Nauka i filozofia pozostają w relacji komplementarnej – filozofia dostarcza nauce ram ontologicznych i epistemologicznych, które umożliwiają jej rozwój oraz refleksję nad własnymi podstawami (por. Heller, 2016).

Współczesna marginalizacja filozofii, widoczna chociażby w ograniczonym zakresie jej obecności w programach studiów na wielu uczelniach, może prowadzić do sytuacji, w której wiedza naukowa traci swój krytyczny charakter. Jak zauważa Adametz (2017), filozofia została w dużej mierze wyparta z przestrzeni edukacji akademickiej, co może być interpretowane jako forma instytucjonalnego wykluczenia. Niechęć do filozofii w debacie publicznej odzwierciedla również pejoratywne znaczenie, jakie często przypisuje się terminowi „filozofowanie", utożsamianemu z niepraktycznym rozważaniem oderwanym od rzeczywistości.

Tymczasem brak refleksji nad podstawami metodologicznymi prowadzi nierzadko do nieuświadomionego uwikłania badacza w określone nurty intelektualne. Brak tej świadomości może skutkować uproszczonymi interpretacjami rzeczywistości i w efekcie – wynikami badań o niskiej wartości heurystycznej. Historia nauki pokazuje, że brak krytycznej autorefleksji prowadził do wieloletniej dominacji błędnych założeń – jak w przypadku frenologii, eugeniki czy psychologii rasowej. Przykłady te są przestrogą przed traktowaniem metod badawczych jako neutralnych narzędzi oderwanych od kontekstu ideowego.

Refleksja nad pojęciem wykluczenia społecznego również wymaga odniesienia do jego filozoficznych fundamentów. Jest to tym bardziej istotne, że wykluczenie – jako termin coraz częściej obecny w debacie publicznej i badaniach naukowych – nie posiada jednej ustalonej definicji, a jego użycie nierzadko ma charakter postulatywny lub ideologiczny. Pojawia się

więc pytanie: jakie są filozoficzne i ideowe podstawy współczesnego rozumienia ekskluzji społecznej? Odpowiedź na nie jest konieczna dla zrozumienia użyteczności analitycznej tego pojęcia w badaniach społecznych.

Émile Durkheim, jeden z klasyków socjologii i twórca tzw. szkoły francuskiej, przyczynił się do ukształtowania podstaw współczesnych analiz wykluczenia społecznego, zanim samo to pojęcie pojawiło się w dyskursie naukowym. W swoich pracach, takich jak *De la division du travail social* (1893) czy *Le suicide* (1897), podejmował problematykę kulturowej i normatywnej integracji jednostki ze społeczeństwem oraz analizował zjawiska dezintegracyjne wynikające z rozpadu więzi społecznych. Dezintegracja, rozumiana jako niezdolność instytucji społecznych do zapewnienia spójności relacji między jednostką a zbiorowością, może być interpretowana jako jedna z form ekskluzji społecznej.

W literaturze przedmiotu nurt francuski bywa charakteryzowany przez kilka wyróżników. Po pierwsze, zakłada on procesualność wykluczenia, traktując je jako zjawisko dynamiczne i wieloczynnikowe. Po drugie, wskazuje się na krytyczne podejście do liberalizmu, utożsamianego ze zjawiskiem narastania nierówności społecznych. W tym kontekście postulaty przedstawicieli nurtu francuskiego koncentrują się na idei państwa opiekuńczego jako narzędzia redystrybucji i integracji społecznej (Kruszka, 2008).

Francja, uznawana za kolebkę nowoczesnego pojęcia wykluczenia społecznego, to szczególny przykład rozwoju refleksji nad marginalizacją jednostek i grup społecznych. Jej nowożytna historia, obfitująca w konflikty społeczne oraz zmagania między różnymi klasami i ideologiami, stworzyła dogodne warunki dla narodzin teorii społecznych podejmujących problem wykluczenia. W tym środowisku intelektualnym znaczącą rolę odegrał M. Foucault, filozof i historyk idei, którego prace miały niebagatelny wpływ na rozwój krytycznych teorii społecznych w drugiej połowie XX wieku.

Foucault (2020) wskazywał, że zrozumienie społeczeństwa wymaga analizy mechanizmów wykluczania i marginalizacji. Jego podejście nie skupiało się wyłącznie na strukturach ekonomicznych, lecz również na instytucjach społecznych i symbolicznych mechanizmach kontroli. Inspirowani analizami Foucaulta badacze wskazują, że wykluczenie może przejawiać się w różnych obszarach życia społecznego, m.in. w sferze ekonomicznej (produkcja i praca), reprodukcyjnej (organizacja życia rodzinnego), symbolicznej (dyskurs, język i przekaz kulturowy) oraz ludycznej (uczestnictwo w kulturze i rekreacji).

Foucault, choć często postrzegany jako myśliciel odosobniony, był zarazem uczestnikiem szerszego kręgu intelektualnego. Wpływ na jego idee miały koncepcje L. Althussera, M. Maussa oraz C. Lévi-Straussa. Althusser, członek Francuskiej Partii Komunistycznej, rozwinął teorię ideologicznych aparatów państwowych, uznając instytucje

takie jak szkoła, media czy rodzina za obszary reprodukcji dominującej ideologii (Althusser, 2006). Mauss, uznawany za ojca francuskiej antropologii, sformułował koncepcję daru jako podstawy wymiany społecznej, wprowadzając tym samym refleksję nad strukturami wzajemności i zobowiązania (Mauss, 2002). Lévi-Strauss, jako przedstawiciel strukturalizmu, analizował kategorie obcości i inności w kontekście funkcjonowania społeczności tradycyjnych (Lévi-Strauss, 2008).

Wszystkie te nurty intelektualne – od strukturalizmu, przez teorię ideologii, po antropologię wymiany – znalazły odzwierciedlenie w koncepcji wykluczenia formułowanej przez Foucaulta. Jego teoria wykluczenia nie ogranicza się do pojedynczych aspektów, lecz traktuje je jako współistniejące i przenikające się elementy dominacji i kontroli. Tym samym jego podejście wpisuje się w szeroką tradycję francuskiej refleksji nad społeczeństwem, w której wykluczenie jest nie tyle anomalią, co strukturą konstytutywną dla funkcjonowania ładu społecznego.

M. Mauss, uznawany za jednego z prekursorów francuskiej antropologii społecznej, istotnie wpłynął na rozumienie zjawisk społecznej integracji i marginalizacji. Jego teoria daru, sformułowana w oparciu o analizy materiałów etnograficznych z Ameryki Południowej, Polinezji i Melanezji, była próbą opisu uniwersalnych modeli wymiany społecznej, które wykraczały poza ekonomiczne rozumienie rynku. Mauss (2002) dowodził, że dar nie jest aktem jednostronnym, lecz elementem złożonego systemu zobowiązań społecznych, który utrzymuje spójność wspólnoty. Oznacza to, że świadczenia społeczne i instytucjonalna pomoc mogą być traktowane jako współczesne odpowiedniki archaicznych form wzajemności, będących filozoficznym uzasadnieniem dla idei państwa opiekuńczego.

Lévi-Strauss, uczeń Maussa i jeden z czołowych przedstawicieli strukturalizmu, również podejmował zagadnienia marginalizacji i inności. W *Smutku tropików* (2008) zawarł refleksje nad spotkaniem kultur oraz trudnościami, jakie wynikają z braku wzajemnego zrozumienia. W jego ujęciu, wykluczenie nie jest jedynie problemem społecznym, ale także epistemologicznym – dotyczy sposobów poznania innego, który często pozostaje poza dominującym dyskursem Zachodu.

Równolegle, L. Althusser – sformułował koncepcję ideologicznych aparatów państwowych (ang. *ideological state apparatuses*), obejmujących takie instytucje jak szkoła, rodzina czy media. Jak wskazuje Dulęba (2019), w ujęciu Althussera to właśnie w tych instytucjach dokonuje się reprodukcja ideologii oraz utrwalanie istniejących struktur społecznych. Ideologia nie jest przy tym zjawiskiem incydentalnym, lecz trwałym elementem funkcjonowania społeczeństwa, obecny w praktykach i relacjach społecznych. Dlatego instytucjonalne mechanizmy mogą sprzyjać utrwalaniu nierówności, co pozwala

interpretować wykluczenie społeczne jako zjawisko zakorzenione w strukturach życia społecznego.

Ujęcia Maussa, Lévi-Straussa i Althussera wskazują na złożoność zjawiska wykluczenia, które nie sprowadza się wyłącznie do braku dostępu do dóbr materialnych, lecz obejmuje również obszary wymiany symbolicznej, tożsamości kulturowej oraz kontroli ideologicznej. Francuska tradycja intelektualna wnosi więc istotny wkład w rozwój wielowymiarowego rozumienia ekskluzji społecznej, stając się bazą dla dalszych analiz i konceptualizacji tego zjawiska w naukach społecznych.

Wracając do myśli M. Foucaulta, należy podkreślić, że był on jednym z najbardziej wpływowych filozofów społecznych drugiej połowy XX wieku, którego oddziaływanie widoczne jest także współcześnie. Jego poglądy nie poddają się jednoznacznej klasyfikacji. Choć często łączony jest z nurtem postmodernistycznym, sam zachowywał dystans wobec tego określenia. W swoich analizach wykorzystywał elementy teorii krytycznej i wykazywał silne zainteresowanie filozofią F. Nietzschego (Szacki, 2002).

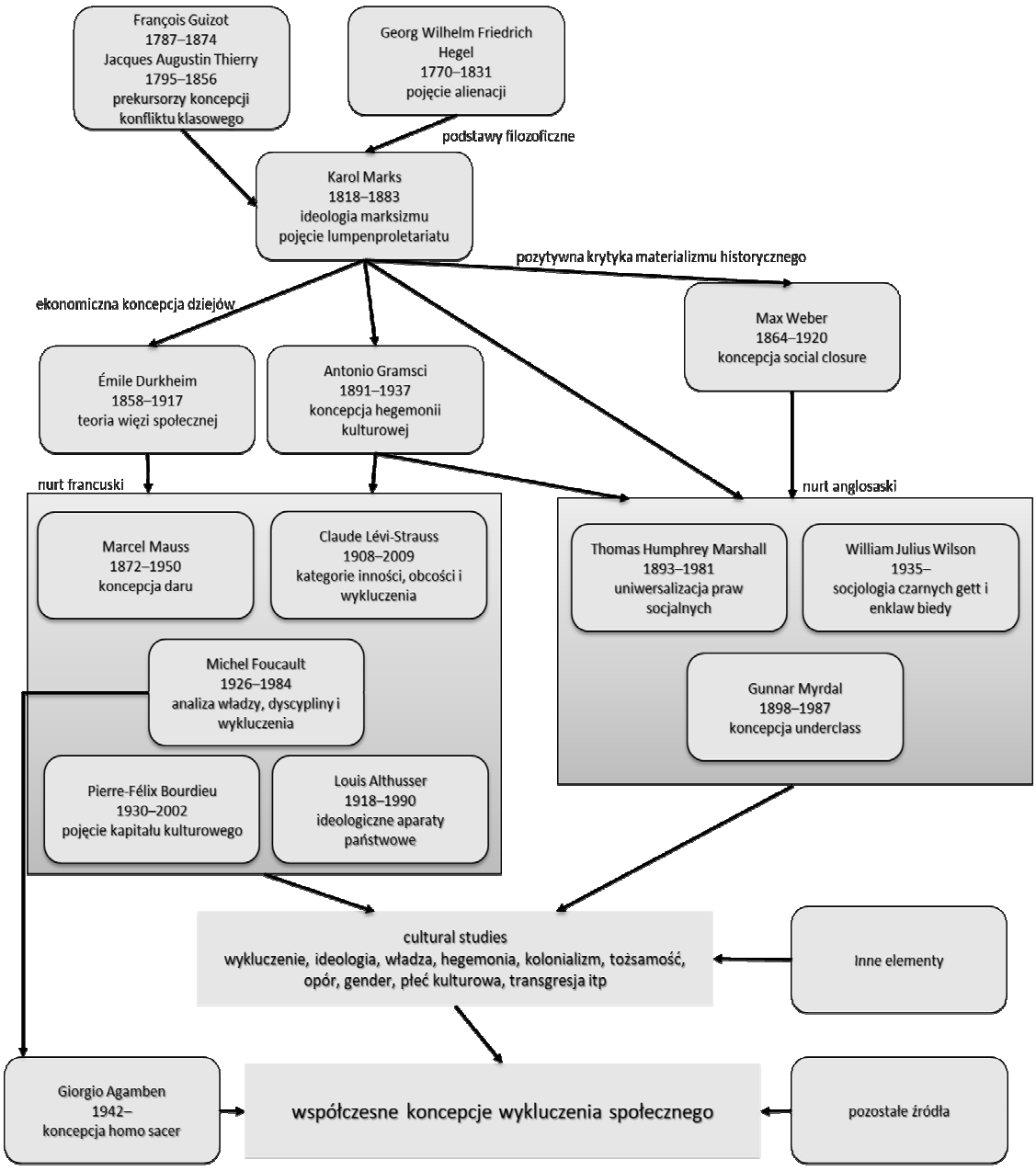
Podobnie jak A. Gramsci, Foucault odnosił się do filozofii władzy N. Machiavellego, przenosząc refleksję o władzy na złożone relacje społeczne. W ich ujęciu władza nie jest jedynie narzędziem instytucjonalnym, lecz relacją sił osadzoną w strukturze społeczeństwa (Daldal, 2014). Gramsci, znany ze swojego zaangażowania politycznego, był współzałożycielem Włoskiej Partii Komunistycznej. W 1926 roku został aresztowany, a w trakcie pobytu w więzieniu opracował koncepcję hegemonii kulturowej, rozumianej jako forma dominacji ideologicznej w sferze kultury (Gramsci, 1971). Chociaż nie należał do tradycji francuskiej ani anglosaskiej, jego idee miały znaczący wpływ na obie te szkoły myślenia.

Koncepcja wykluczenia społecznego pojawia się także w pracach włoskiego filozofa G. Agambena, który inspirował się Foucaultem. Agamben, wykorzystując pojęcie *homo sacer* zaczerpnięte z prawa rzymskiego, opisał status jednostek „zbędnych" – pozbawionych przynależności państwowej, praw lub możliwości uczestniczenia w życiu społecznym. W książce *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie* (Agamben, 2008) wskazywał m.in. na uchodźców politycznych i osoby wykluczone jako współczesne odpowiedniki tej figury. Pojęcie to na trwałe weszło do dyskursu filozoficznego i socjologicznego.

Współczesne rozumienie charakteru wykluczenia społecznego wzbogacił również P. Bourdieu, francuski socjolog, który wprowadził pojęcia przemocy symbolicznej, kapitału symbolicznego i kapitału kulturowego. Ten ostatni jest często wskazywany jako istotne narzędzie reprodukcji dominacji klasowej i wykluczenia (Zarycki, 2009). Bourdieu podkreślał znaczenie struktury klasowej w organizacji życia społecznego. W swoich badaniach

integrował podejścia socjologiczne i antropologiczne, kontynuując tym samym tradycję zapoczątkowaną przez É. Durkheima (Szacki, 2002).

Cechą wspólną wielu myślicieli zajmujących się problematyką wykluczenia społecznego jest czerpanie inspiracji z dorobku K. Marksa (zob. ryc. 2). Nawet w przypadku Durkheima, który rzadko bywa kojarzony z tradycją marksistowską, można dostrzec liczne punkty styczne z socjalizmem naukowym, co zauważano już w połowie XX wieku (Georges, 1946). Ponadto, jak wskazuje Kostyło (2019), już w 1932 roku P. Nizan zapoczątkował marksistowską i neomarksistowską reinterpretację dorobku Durkheima. Idee Durkheima miały wpływ na wielu późniejszych myślicieli związanych z socjalizmem i marksizmem.

Ryc. 2. Ideologiczne podstawy współczesnych koncepcji wykluczenia społecznego
Źródło: opracowanie własne.

Rozwój kapitalizmu w XIX wieku doprowadził do powstania warstwy społecznej żyjącej w skrajnym ubóstwie – proletariatu. W ujęciu marksistowskim, ta nierówność społeczna prowadzi do strukturalnego konfliktu klasowego, który ma swoje źródło w prywatnej własności środków produkcji. Zdaniem Marksa, likwidacja własności prywatnej miała warunkować zniesienie podziału klasowego. Alienacja, jako podstawowe pojęcie marksistowskie, niekiedy bywa utożsamiana z wykluczeniem społecznym (Czapiński, 2014). Choć pierwotnie termin ten został wprowadzony przez Hegla, to Marks nadał mu znaczenie społeczne i polityczne, wykorzystując je w analizie stosunków produkcji.

W *Manifeście Komunistycznym* Marks i Engels (2007) przedstawili koncepcję lumpenproletariatu jako specyficznej grupy społecznej, znajdującej się na marginesie zarówno klasy robotniczej, jak i burżuazji. Autorzy określają tę grupę jako „bierny wytwór gnicia najniższych warstw starego społeczeństwa", skłonną raczej do uległości wobec sił reakcyjnych niż do wspierania rewolucji proletariackiej (s. 9). Współcześnie pojęcie lumpenproletariatu powraca w analizach wykluczenia społecznego – przykładem może być publikacja Barrowa (2020), w której omawia on ewolucję tego terminu w kontekście nowoczesnych społeczeństw. Ponadto, wraz ze wzrostem zainteresowania teorią marksistowską, pojawiają się publikacje krytyczne wobec tej tradycji. Książka pt.*Manifest antykomunistyczny* autorstwa Winiarskiego (2022),odniosła sukces na polskim rynku wydawniczym i wpisuje się w nurt publicystyki krytycznej wobec współczesnych interpretacji marksizmu.

Dlaczego Francja stała się miejscem, gdzie idee Marksa trafiły na tak podatny grunt? Prawdopodobnie ma to związek z mającą miejsce w latach 1789–1795 rewolucją francuską oraz z rewolucją obyczajową lat 60. XX wieku. Karol Marks i Fryderyk Engels, mimo że krytycznie odnosili się do kierunku, w jakim podążyła rewolucja francuska, uznawali ją za istotne wydarzenie w procesie dziejowym społeczeństw nowoczesnych. Według nich hasła „wolności" i „równości" są przykładami ideologii fałszywej, będącej wyrazem zwycięstwa klasy burżuazyjnej, przeciwstawnej wobec uformowanej później klasy robotniczej. Ich zdaniem te ideały miały się najpełniej zrealizować dopiero po zwycięstwie rewolucji proletariackiej i obaleniu ustroju kapitalistycznego (Sydor, 2016).

Ponadto rewolucja francuska przyczyniła się do silnej sekularyzacji życia publicznego i osłabienia wpływów instytucji religijnych, co wywarło długofalowy wpływ na procesy społeczne i kulturowe w Europie. Jak zauważa Roszkowski (2019), konsekwencją tych wydarzeń było osłabienie społecznej pozycji religii. Tendencje sekularyzacyjne były jednak obecne we Francji już w XVIII wieku pod wpływem myśli oświeceniowej, zwłaszcza środowiska encyklopedystów i Woltera, natomiast rewolucja francuska nadała im wymiar

polityczny i instytucjonalny. W perspektywie marksistowskiej osłabienie znaczenia religii ułatwiało późniejszą recepcję idei materialistycznych. W tym sensie rewolucja francuska sprzyjała upowszechnieniu koncepcji marksistowskich we francuskim środowisku intelektualnym, ograniczając znaczenie religii jako istotnego elementu życia społecznego.

W literaturze podejście francuskie bywa niekiedy przedstawiane obok nurtów anglosaskiego i lewicowo-marksistowskiego (por. Jaroš, 2017). Jednak w niniejszej rozprawie przyjęto pogląd, zgodnie z którym francuska tradycja analizy wykluczenia społecznego mieści się w ramach szerszego nurtu marksistowskiego. Jej podstawy teoretyczne — takie jak krytyka liberalizmu, koncentracja na strukturze społecznej i postulowanie państwa opiekuńczego — są spójne z fundamentalnymi założeniami materializmu historycznego. W tym ujęciu traktowanie tradycji francuskiej jako niezależnego nurtu może prowadzić do nieporozumień interpretacyjnych i osłabiać zrozumienie wspólnego rdzenia ideologicznego.

Przyczyny rewolucji obyczajowej, nazywanej również seksualną, można odnaleźć w głębszych warstwach tradycji intelektualnej związanej z marksizmem. Choć teza ta nie jest powszechnie znana ani akceptowana, niektórzy badacze, jak niemiecka socjolożka G. Kuby (2013), wskazują na wyraźne powiązania. Według niej, „wszyscy rewolucjoniści seksualni XX wieku mają swoje duchowe korzenie w marksizmie" (s. 36). Po porażce przewrotów komunistycznych w krajach Europy Zachodniej, uwaga lewicowych intelektualistów skupiła się na poszukiwaniu nowych grup zdolnych do wprowadzenia zmian społecznych. Zwrócono się w stronę mniejszości, które doświadczają marginalizacji, a także środowisk młodzieżowych, cechujących się dużym potencjałem do kontestacji społecznej.

Już w 1937 roku M. Horkheimer, jeden z czołowych przedstawicieli szkoły frankfurckiej, sformułował w *Teorii krytycznej* podstawy analizy społeczeństwa kapitalistycznego, w której pojawiła się sugestia, że przemiany społeczne mogą być inicjowane nie tylko przez klasę robotniczą, lecz również przez inne grupy wykluczone (Karoń, 2018). Na tym tle rewolucja obyczajowa lat 60. i 70. XX wieku może być rozumiana jako forma kontynuacji projektu modernistycznego, mającego na celu transformację porządku społecznego – tym razem nie poprzez rewolucję zbrojną, lecz poprzez zmianę kodów kulturowych oraz dekonstrukcję norm charakterystycznych dla zachodniej cywilizacji.

Szczególnie widoczne było to w obszarze sztuki, edukacji oraz kultury masowej, gdzie zaczęły się pojawiać postulaty redefinicji pojęcia normy, wartości i tożsamości. Jednym z wyrazów tej zmiany było popularyzowanie koncepcji tzw. demokracji kulturowej. Według tej idei, każda grupa – niezależnie od jej dominującej lub mniejszościowej pozycji w obrębie danej cywilizacji – powinna mieć prawo do swobodnej ekspresji swoich wartości, nawet jeśli są one sprzeczne z systemem aksjologicznym większości (Mucha, 1992). Demokracja

kulturowa ma zatem być narzędziem przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, szczególnie w sferze symbolicznej (Niziołek, 2015).

Jednym z czynników sprzyjających zakorzenieniu się marksizmu we Francji może być fakt, że koncepcja walki klas – charakterystyczna dla socjalizmu naukowego – posiada genezę powiązaną z pracami francuskich myślicieli epoki nowożytnej. H. de Saint-Simon w swoich analizach społecznych zwracał szczególną uwagę na podział społeczeństwa na klasy. Chociaż sam nie posługiwał się pojęciem „walki klas" w sensie konfliktowym, jego rozważania dotyczące roli przemysłowców i technokratów jako nowej elity społecznej mogły być inspiracją dla późniejszych ideologów socjalizmu (Grabowski, 1936).

Z kolei J. A. Thierry oraz F. Guizot – francuscy historycy tworzący w pierwszej połowie XIX wieku – zostali przez Marksa wskazani jako pionierzy w analizie klasowego charakteru historii i jako pierwsi, którzy zastosowali pojęcie walki klas w interpretacji dziejów społecznych (Marks, 1949). Ich dorobek historyczny, koncentrujący się na przemianach struktur społecznych we Francji, dostarczył Marksowi argumentów do budowy materialistycznego rozumienia historii.

Popularność M. Foucaulta we Francji nie wynikała wyłącznie z jego dorobku filozoficznego, ale także z postawy życiowej, którą reprezentował. Zdaniem K. Karonia (2018), jego styl bycia odzwierciedlał model zaangażowanego intelektualisty, świadomie opowiadającego się po stronie środowisk marginalizowanych. Krytycy wskazują, że łączył refleksję filozoficzną z praktycznym wsparciem działań mających na celu redefinicję obowiązujących norm społecznych. W 1977 roku Foucault, wraz z innymi francuskimi intelektualistami, podpisał petycję dotyczącą zmiany przepisów prawa karnego odnoszących się do relacji seksualnych z osobami niepełnoletnimi. Działanie to wzbudziło kontrowersje i do dziś jest przedmiotem debat, szczególnie w kontekście granic wolności obywatelskich oraz ochrony dobra dzieci (Macey, 1993).

Foucault, jako postać niejednoznaczna i prowokacyjna, wielokrotnie podejmował tematy tabu, co miało odzwierciedlenie zarówno w jego życiu osobistym, jak i w zainteresowaniach badawczych. Niejednoznaczność jego poglądów i osobista biografia sprawiły, że był i nadal pozostaje postacią kontrowersyjną. Jego twórczość, oparta na analizie relacji władzy, wykluczenia oraz marginalizacji, wpisuje się w szerszy nurt myśli krytycznej, która utrwalona jest w tradycji europejskiej filozofii społecznej i ma istotne znaczenie dla współczesnych analiz społecznych.

W odpowiedzi na dynamiczne przemiany społeczne lat 60. XX wieku, zwłaszcza pojawienie się nowych ruchów społecznych, w świecie akademickim zaczęła się kształtować nowa interdyscyplinarna dziedzina badań – cultural studies. W polskim systemie nauki

zwykle zaliczana jest do szerszego obszaru kulturoznawstwa. W początkowej fazie rozwoju cultural studies czerpały intensywnie z dziedzictwa myśli marksistowskiej, w tym z koncepcji hegemonii kulturowej Gramsciego, teorii krytycznej Szkoły Frankfurckiej oraz analiz społecznych Foucaulta. Szczególną uwagę poświęcano problematyce wykluczenia oraz roli kultury w procesach władzy i oporu[6].

Jak zauważa W. Kalaga (2011), cultural studies wyłoniły się w kontekście cywilizacyjnym, w którym marksizm odgrywał istotną rolę intelektualną. W swoim ujęciu autor zwraca uwagę na ideologiczne podłoże i sposób postrzegania marksizmu w środowiskach, z których wywodzi się ta tradycja badawcza: „Pamiętać musimy, zważywszy na ideologiczne przesycenie, genezę i nastawienie cultural studies, iż przetransponowane one zostały z obszaru cywilizacyjnego, w którym marksizm, oględnie mówiąc, uważany jest za ożywczy prąd intelektualny i inspirujący ferment, za główną pozytywną siłę, która pchnęła (i nadal pcha) myśl społeczną i kulturotwórczą na postępowe tory" (Kalaga, 2011, s. 12). Cultural studies, choć rozwijane głównie w świecie anglosaskim, miały znaczący wpływ na kształtowanie współczesnych narracji o wykluczeniu społecznym, zwłaszcza w kontekście relacji władzy, tożsamości i reprezentacji kulturowej.

Związek między zagadnieniem wykluczenia społecznego a marksizmem jest wyraźny, jednak aby możliwie najpełniej zrozumieć trudności związane z operowaniem w naukach społecznych pojęciem ekskluzji, należy odnieść się także do współczesnych uwarunkowań funkcjonowania nauki.

W 1996 roku fizyk i matematyk A. Sokal opublikował na łamach czasopisma *Social Text*, związanego z nurtami postmodernistycznymi i studiami kulturowymi, artykuł pt. *Transgressing the Boundaries: Toward a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity*. Tekst ten, napisany specjalnie w sposób pseudonaukowy, obficie cytujący filozofów postmodernistycznych i zawierający nieuzasadnione odniesienia do pojęć z zakresu fizyki, został przyjęty do publikacji mimo braku merytorycznego sensu. Celem Sokala było przeprowadzenie eksperymentu ujawniającego sposób akceptacji publikacji naukowych opartych na niezweryfikowanych tezach i niejasnym języku. Artykuł, mimo że pozbawiony logiki i wewnętrznej spójności, wywołał szerszą dyskusję, której charakter – jak sam twierdził Sokal – również nie wskazywał na pogłębioną analizę jego treści.

Rok później ukazała się książka Sokala i J. Bricmonta zatytułowana *Fashionable*

[6]K. Karoń, *Historia antropologii*, https://www.historiasztuki.com.pl/022-00-00-ANTROPOLOGIA.php (dostęp: 05.02.2024).

Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science (w Polsce: *Modne bzdury*, 2004), w której autorzy przedstawili bardziej rozbudowaną krytykę postmodernistycznej terminologii oraz sposobu jej stosowania w tekstach naukowych. Publikacja ta ukazała się najpierw we Francji – kraju, z którego pochodziła znaczna część badaczy cytowanych przez Sokala, w tym J. Lacan, J. Baudrillard czy J. Kristeva. Krytykowani autorzy, zdaniem Sokala i Bricmonta, wykorzystywali język nauk ścisłych w sposób pozbawiony precyzji i odniesienia do rzeczywistego znaczenia tych pojęć.

Sprawa Sokala stała się punktem zapalnym dla debaty na temat jakości badań prowadzonych w duchu postmodernizmu. Zdaniem niektórych komentatorów, odzwierciedlała ona szersze tendencje w naukach społecznych – w szczególności odchodzenie od formalnej logiki i klasycznego rozumienia prawdy. Zjawiska te mają znaczenie również dla koncepcji wykluczenia społecznego, która coraz częściej bywa analizowana w ramach poststrukturalnych i krytycznych podejść, co może wpływać na trudności z jej precyzyjnym definiowaniem oraz operacjonalizacją w badaniach empirycznych.

Ścisłość, precyzja oraz logiczna prostota to cechy, które powinny charakteryzować wyniki prac naukowych. Tylko wówczas mogą być one zrozumiałe dla innych badaczy, spełniając tym samym warunek intersubiektywnej komunikowalności (Such, 1975). W nurcie postmodernistycznym obserwuje się jednak odejście od tradycyjnej filozofii racjonalnej, co wiąże się z redefinicją kategorii prawdy. Postmoderniści odrzucają ideę prawdy obiektywnej, wskazując, że wartości i sens rzeczywistości są konstruowane subiektywnie, w zależności od kontekstu kulturowego i społecznego. W tym ujęciu prawda staje się narzędziem sprawowania i utrzymywania władzy, a nie celem poznania (Mamajek, 2009). Założenie to prowadzi do relatywizmu – przekonania, że istnieje nieskończona liczba interpretacji rzeczywistości, a każda z nich ma równorzędny status epistemologiczny. W tym sensie relatywizm staje się immanentną cechą badań naukowych prowadzonych w duchu postmodernizmu. Prawda – o ile w ogóle jest możliwa – istnieje jedynie w określonym kontekście kulturowym. Wszelkie poznanie pozakulturowe jest traktowane jako iluzoryczne, natomiast wiedza ustalona w ramach danej kultury zyskuje autonomiczną wartość (Gellner, 1997).

R. Rorty, przywołując myśl W. Jamesa, twierdzi: „prawdziwe jest to, w co jest nam wygodnie wierzyć" (Rorty, 1991, s. 13). W książce *The Linguistic Turn* (1967) Rorty wyraża pogląd, że rzeczywistość społeczna nie poddaje się bezpośredniemu poznaniu, zanim nie zostanie opisana – a sam opis, jako produkt języka, wpływa na to, co opisuje. Język zatem staje się podstawowym narzędziem poznania, a jego struktura decyduje o rozumieniu

rzeczywistości. Tego rodzaju przesunięcie uwagi z pojęć na język Rorty uznaje za „metodologiczną rewolucję" porównywalną do przełomów Kartezjusza, Kanta, Hegla czy Husserla.

W podobnym duchu M. Foucault rozpatruje język jako zbiór dyskursów rywalizujących o hegemonię. W jego ujęciu nie istnieje neutralny opis rzeczywistości – każde znaczenie jest efektem dominującego dyskursu (za: Szahaj, 1996). Postmoderniści, odwołując się do realnego wpływu języka na proces poznania, wykorzystywali ten argument do zakwestionowania możliwości istnienia obiektywnej prawdy oraz neutralnego opisu rzeczywistości społecznej. W tym ujęciu dyskurs dotyczący wykluczenia społecznego został stopniowo ustabilizowany i obecnie funkcjonuje jako element utrwalonego status quo. Charakteryzuje go arbitralność, samouzasadniający się charakter oraz oparcie na aksjomatach, które nie podlegają dyskusji i wyznaczają sposób konceptualizacji tego zjawiska.

Zawarte w niniejszym podrozdziale rozważania mają na celu wskazanie najważniejszych podstaw współczesnego rozumienia wykluczenia społecznego. Przedstawione zależności pomiędzy wybranymi myślicielami – w kontekście konstruowania tego pojęcia (zob. ryc. 2) – należy traktować jako wprowadzenie do bardziej szczegółowych badań w tym zakresie. Choć przedstawiony materiał nie wyczerpuje tematu, pozwala sformułować kilka wniosków.

Po pierwsze, istnieją przesłanki, by uznać, że to Francja odegrała ważną rolę w uformowaniu współczesnej koncepcji wykluczenia społecznego. Wpływ miały tu zarówno jej uwarunkowania historyczne, jak i tradycja intelektualna, wyrażona m.in. przez twórców francuskiej szkoły socjologicznej, filozofię władzy oraz teorię społecznej dezintegracji.

Po drugie, liczne definicje i ujęcia zjawiska ekskluzji społecznej pozostają wyraźnie powiązane z ideami marksistowskimi. Analiza tekstów źródłowych i współczesnych interpretacji wskazuje, że marksizm – zarówno w wersji klasycznej, jak i przekształconej przez tradycję szkoły frankfurckiej, Foucaulta czy Gramsciego – wywarł istotny wpływ na sposób konceptualizacji wykluczenia społecznego. Należy jednak odróżnić inspiracje filozoficzne od przesłanek ideologicznych. Jak zauważył sam Marks, „filozofowie rozmaicie tylko interpretowali świat; idzie jednak o to, aby go zmienić" (Marks, 2004, s. 4). To rozróżnienie pozwala z większą precyzją analizować źródła i funkcje pojęcia wykluczenia społecznego.

Po trzecie, mimo obecności pojęcia ekskluzji społecznej w licznych analizach i raportach, zjawisko to wciąż wymaga doprecyzowania. W debacie naukowej często brakuje jednoznacznych ustaleń terminologicznych oraz krytycznej refleksji nad źródłami teoretycznymi tego pojęcia. Jak wynika z analizy dostępnej literatury, związek między

marksizmem a współczesnymi koncepcjami wykluczenia społecznego nie zawsze bywa explicite identyfikowany i omawiany.

Analiza wybranych nurtów intelektualnych pokazuje, że pojęcie ekskluzji społecznej kształtowało się pod wpływem różnych tradycji filozoficznych i społecznych, szczególnie związanych z krytyką nierówności społecznych oraz relacji władzy. Jednocześnie wielość tych inspiracji oraz brak jednoznacznych ustaleń definicyjnych powodują liczne trudności interpretacyjne i metodologiczne. Z tego względu konieczna staje się krytyczna analiza współczesnych koncepcji wykluczenia społecznego.

2.6. Krytyka dotychczasowych koncepcji wykluczenia

Człowiek od zawsze dążył do zrozumienia otaczającego go świata. Wiedza, którą jednostka gromadzi w trakcie życia, pochodzi z różnych źródeł i w różnym stopniu oddaje rzeczywistość. Można ją sklasyfikować jako racjonalną, spekulatywną lub irracjonalną. Wiedza naukowa, będąca treścią publikacji naukowych, należy do kategorii wiedzy racjonalnej – podobnie jak wiedza potoczna oraz artystyczno-literacka. Tym, co ją wyróżnia, są trzy podstawowe kryteria: intersubiektywna komunikowalność, intersubiektywna sprawdzalność oraz racjonalność uznawanych przekonań (Skarbek, 2013). Kiedy jednak próbujemy zastosować te kryteria do współczesnych koncepcji wykluczenia społecznego, pojawiają się poważne wątpliwości dotyczące ich naukowego charakteru.

Warto zadać pytanie, czy współczesne badania nad wykluczeniem społecznym spełniają wymogi wiedzy naukowej? Jak wykazano we wcześniejszych fragmentach, pierwsze z wymienionych kryteriów pozostaje w sprzeczności z postmodernistycznym paradygmatem nauki, który opiera się na relatywizmie poznawczym. Również drugie – dotyczące testowalności i potwierdzalności tez – ma sens jedynie w kontekście uznania istnienia obiektywnej prawdy. W tym miejscu pojawia się zasadniczy paradoks: skoro prawda nie jest odkrywana, lecz ustalana na drodze konsensusu, to w myśl postmodernistycznej wizji nauki za wiedzę naukową może uchodzić każdy rodzaj racjonalnej wiedzy – o ile zostanie zaakceptowany przez odpowiednie środowisko akademickie. W efekcie akceptacja społeczna staje się ważniejsza niż empiryczna weryfikacja, co prowadzi do upodobnienia nauki do systemu normatywnego, a nie poznawczego.

Analogiczna sytuacja dotyczy koncepcji wykluczenia społecznego. Uznanie ich za naukowe niekoniecznie wynika z rygorystycznej metodologii, lecz często z faktu, że posiadają one swoich zwolenników w świecie naukowym. Postmodernizm dopuszcza równoległe opisywanie ekskluzji społecznej jako zarówno stanu, jak i procesu. Choć można zakładać, że wielość perspektyw może wzbogacać debatę naukową, warunkiem koniecznym

takiej korzyści jest przestrzeganie zasad logiki.

Tymczasem jedna z podstawowych zasad logiki – zakaz współistnienia zdań sprzecznych – często bywa ignorowana (Bremer, 2008). Skutkiem tego jest równoległe funkcjonowanie tez wzajemnie sprzecznych, które utrudniają prowadzenie rzetelnych analiz porównawczych. Również zasada proporcjonalności przekonania do stopnia uzasadnienia jest w dyskursie o wykluczeniu często łamana. Wielu autorów publikacji poświęconych temu zagadnieniu nie wykazuje sceptycyzmu, nie podejmuje refleksji nad stosowanymi definicjami, lecz opiera się na określonych założeniach teoretycznych, które nie zawsze są explicite uzasadniane. Postawa ta bardziej przypomina dogmatyzm – typowy dla wierzeń religijnych – niż podejście naukowe.

A. Makarewicz-Marcinkiewicz zwraca uwagę na naruszenie podstawowych zasad metodologii naukowej przez zwolenników dominujących koncepcji ekskluzji. Pisze: „Ekskluzja społeczna jako jednostka analizy nie ma ani własnych, specyficznych wskaźników, ani mierników. Po raz wtóry analizie poddawane są dane pochodzące z „tradycyjnych" obszarów polityki społecznej i gospodarczej — ubóstwa, zagrożenia ubóstwem i bezrobocia" (Makarewicz-Marcinkiewicz, 2015, s. 157). Oznacza to, że pojęcie wykluczenia społecznego często nie wnosi nowej wartości heurystycznej, lecz jedynie powiela znane już kategorie badań nad ubóstwem czy bezrobociem.

Wnioski płynące z tej refleksji są niepokojące. Koncepcje wykluczenia społecznego, choć funkcjonują w nauce od dziesięcioleci, nie zawsze dostarczają wartościowej wiedzy – nierzadko natomiast przyczyniają się do terminologicznego chaosu wykorzystywanego w debacie politycznej. Nie oznacza to jednak, że należy je całkowicie odrzucić. Pojęcie wykluczenia na trwałe weszło zarówno do języka potocznego, jak i naukowego. Próba jego eliminacji byłaby nie tyle korektą, co aktem nieuprawnionej cenzury. Aby wnosić coś konstruktywnego do wiedzy o społeczeństwie, konieczne jest sformułowanie nowej, dążącej do możliwie największej neutralności metodologicznej koncepcji – opartej na logicznie spójnych, jasno zdefiniowanych założeniach.

Zastanawiające jest niemal całkowite pominięcie geografii klasycznej w opracowywanych koncepcjach ekskluzji. Klasycy tej dyscypliny – od F. Ratzla po P. Vidala de la Blache – podkreślali znaczenie różnorodności kulturowej i adaptacyjności człowieka do świata przyrody. Takie podejście naturalnie predestynuje geografię do analizowania zjawisk wykluczenia i różnorodności społecznej. Jak zauważa W. Wilczyński (2022), klasyczna geografia rozwijała się wokół idei „jedności w różnorodności", ujmując świat jako harmonijną całość złożoną z odmiennych kultur, krajobrazów i form życia. Tymczasem geografia – jako dyscyplina łącząca różne obszary wiedzy i dostrzegająca wartość w

różnorodności – dysponuje narzędziami pozwalającymi na trafną analizę społecznych zjawisk. Z geograficznej perspektywy wykluczenie społeczne – będące reakcją na odmienność – występuje przede wszystkim tam, gdzie istnieje wielość kultur, form życia i krajobrazów. Różnorodność stanowi przy tym nie tylko przedmiot badań geografii, lecz także jedną z jej fundamentalnych wartości poznawczych. W tym sensie wykluczenie społeczne można uznać za postawę antygeograficzną, skierowaną przeciwko różnorodności stanowiącej istotę poznania geograficznego. Człowiek jako twórca i uczestnik zróżnicowanych kultur był przedmiotem zainteresowania geografii już w czasach przednowoczesnych.

Choć problem wykluczenia społecznego nie jest całkowicie obcy współczesnym geografom, ich badania rzadko nawiązują do ideowego dziedzictwa dyscypliny. Uwzględnienie tego dziedzictwa mogłoby jednak stać się impulsem dla rozwoju geografii społecznej i wzmocnienia jej roli w interdyscyplinarnej debacie nad ekskluzją.

3. Wykluczenie społeczne jako problem naukowy geografii

3.1. Perspektywy badawcze nad wykluczeniem społecznym w ramach geografii

Przechodząc od socjologiczno-filozoficznych ujęć wykluczenia społecznego, warto wskazać, że geografia – jako nauka integrująca wymiar przestrzenny i społeczny – posiada szczególny potencjał w badaniu tego zjawiska.

W. Maik (1999) wyróżnił trzy tendencje rozwojowe, które miały wyznaczać przyszły kształt geografii społeczno-ekonomicznej. Jedną z nich było dążenie do poszerzenia pola badawczego dyscypliny. Włączenie problematyki wykluczenia społecznego – szczególnie jego poziomu regionalnego – do zagadnień badanych przez geografów może być istotnym krokiem w realizacji tej tendencji.

Z. Chojnicki, wybitny przedstawiciel poznańskiej szkoły geografii, już na przełomie wieków wskazywał na konieczność wyznaczania nowych, perspektywicznych kierunków rozwoju. Według niego: „Perspektywiczne problemy geografii muszą być z jednej strony związane z jej możliwościami poznawczymi, a z drugiej odpowiadać ważnym wyzwaniom społecznym, które dadzą się zobiektywizować, a nie mają wyłącznie charakteru ideologicznego, jak to jest w koncepcjach neomarksistowskich lub postmodernistycznych. Powinny też kształtować nowe szczegółowe problemy i pojęcia organizujące badania oraz wzmacniać jedność geografii" (Chojnicki, 2000, s. 152).

Odnosząc poglądy Chojnickiego do problematyki wykluczenia społecznego, można dojść do wniosku, że temat ten nie przekracza możliwości epistemologii geograficznej – przeciwnie, może być przez nią wartościowo opracowany i stać się narzędziem integrującym różne nurty geografii. Przykładem jest praca T. Witesa (2019) poświęcona patologiom społecznym, w której autor – reprezentując nurt geografii regionalnej – z powodzeniem łączy podejście wielowymiarowe z refleksją metodologiczną. Pozwoliło to na sformułowanie autorskiej koncepcji geograficznej patologii społecznej, która może być punktem odniesienia także dla badań nad ekskluzją.

Pytanie, czy wykluczenie społeczne jest istotnym wyzwaniem dla społeczeństw, należy uznać za retoryczne. Jak wskazano we wstępie, ekskluzja ma charakter powszechny i globalny. Wcześniej opisane powiązania dominujących koncepcji wykluczenia z marksizmem i postmodernizmem, powinny być brane pod uwagę przy formułowaniu nowych podejść teoretycznych.

W świetle przytoczonych poglądów, wykluczenie społeczne spełnia zasadnicze warunki

wskazane przez Z. Chojnickiego jako cechy problemu perspektywicznego: dotyczy realnych wyzwań społecznych, jest możliwe do zobiektywizowania i może być analizowane w duchu jednoczącej geografii. Ostateczna ocena jego przydatności dla dyscypliny zależy od tego, czy zostanie ono ugruntowane w badaniach empirycznych i zajmie należne mu miejsce w hierarchii tematów geograficznych.

Jak zauważa D. Szymańska (2005), jednym z najważniejszych zadań geografii społeczno-ekonomicznej pozostaje integrowanie wiedzy o określonych obszarach, rozproszonej pomiędzy różnymi dyscyplinami geograficznymi. Różnorodne formy syntezy geograficznej są niezbędne zarówno dla rozwoju nauki, jak i dla jej znaczenia aplikacyjnego.Bardzo ważne wydają się także postulaty Z. Zioły (1999), który już ponad dwie dekady temu wskazywał na konieczność mocniejszego zaakcentowania tzw. przestrzeni kulturowej w obliczu nowych wyzwań cywilizacyjnych. Wykluczenie społeczne – jako zjawisko ściśle związane z kulturą, terytorium i społeczeństwem – wpisuje się w ten postulat w pełni.

3.2. Wprowadzenie pojęcia wykluczenia społecznego w zakres geografii

Pierwsze geograficzne opracowania dotyczące wykluczenia społecznego zwracały uwagę na kulturowe uwarunkowania negatywnych zjawisk społecznych. Szczególną rolę odegrała publikacja D. Sibleya *Geographies of Exclusion* (1995), która uznawana jest za przełomową publikację wprowadzającą problematykę ekskluzji do geografii. Książka ta, choć zyskała istotne znaczenie w światowej literaturze geograficznej i była wielokrotnie cytowana oraz komentowana, nie została dotąd przetłumaczona na język polski. Prawdopodobnie właśnie ten fakt przyczynił się do jej ograniczonej recepcji i niewielkiej popularności w polskim środowisku akademickim.

Publikacja Sibleya ukazała się kilkanaście lat po tym, jak we Francji pojęcie wykluczenia społecznego zdobyło popularność w debacie publicznej i akademickiej. Dla geografii ostatnie dekady XX wieku były okresem intensywnego rozwoju nowych orientacji badawczych, wywodzących się m.in. z ekonomii, ekologii oraz ideologii. W rezultacie wykształciły się kierunki takie jak geografia marksistowska, geografia radykalna czy geografia krytyczna (Wilczyński, 2011).

Sibley już we wstępie do swojej książki akcentuje nowatorski charakter podejścia, które wywodzi się z wielu dziedzin, m.in. antropologii społecznej, teorii feministycznej, socjologii, geografii humanistycznej oraz psychoanalizy. Przyjęta przez niego perspektywa lokuje jego badania w nurcie inspirowanym myślą poststrukturalną i postmodernistyczną, z odniesieniami do dorobku autorów takich jak M. Foucault. Tego rodzaju podejście wiąże się z tzw. zwrotem

kulturowym w geografii, który zapoczątkował nowe sposoby analizowania przestrzeni, tożsamości i relacji społecznych.

Geographies of Exclusion wpisuje się w nurt tzw. „geografii ja", który łączy analizę przestrzeni z refleksją nad osobistą tożsamością oraz jej społecznymi uwarunkowaniami (Rembowska, 2006). Autor podejmuje próbę pogodzenia materialnych aspektów przestrzeni z ich kulturową i symboliczną interpretacją, co przyczyniło się do popularyzacji geografii wykluczenia w zachodnich ośrodkach akademickich, choć nie znalazło szerokiego oddźwięku w polskiej tradycji geograficznej.

Podejście Sibleya miało znaczący wpływ na rozwój geografii kulturowej.Jego propozycja – z punktu widzenia klasycznej geografii regionalnej – budzi uzasadnione wątpliwości metodologiczne. Jak wskazywał Z. Chojnicki, perspektywiczne problemy geograficzne powinny mieć nie tylko poznawczy potencjał, ale także możliwy do zobiektywizowania komponent empiryczny i przestrzenny. Koncepcja Sibleya, oparta na mocno subiektywnych kategoriach i ugruntowana w ideologicznych założeniach, nie spełnia w pełni tych kryteriów.

Podsumowując, publikacja Sibleya otworzyła nową przestrzeń badawczą i wniosła wkład w rozwój refleksji nad wykluczeniem społecznym w geografii. Jednak jej ograniczenia metodologiczne sprawiają, że ma ona większe znaczenie jako impuls inspirujący i dyskusyjny niż jako fundament klasycznych badań regionalnych i porównawczych.

3.3. Wykluczenie społeczne w ujęciu geografów

W polskich badaniach geograficznych zagadnienie wykluczenia społecznego pojawia się zazwyczaj marginalnie, niejako przy okazji analiz dotyczących zjawisk społecznych uwarunkowanych rozmieszczeniem ludności, dostępem do usług publicznych czy rozmieszczeniem infrastruktury. Nawet publikacje, których tytuły bezpośrednio odnoszą się do wykluczenia, najczęściej ograniczają się do analizy układów, struktur i systemów różnego rodzaju. Dotyczy to również popularnych wśród geografów badań nad tzw. wykluczeniem transportowym. Przykładowo, M. Smolarski i A. Raczyk (2017) przeprowadzili analizę dostępności kolei na terenie województwa dolnośląskiego, skupiając się głównie na konfiguracji połączeń i lokalizacji przystanków kolejowych.

Podobny schemat odnaleźć można w pracy dotyczącej wykluczenia transportowego mieszkańców powiatów puckiego i wejherowskiego (Soldatke i in., 2022), gdzie co prawda przeprowadzono wywiady jakościowe, jednak ograniczono się do trzech respondentów, podporządkowując całość rozbudowanej analizie technicznej.Takie podejście, choć wartościowe, sprowadza problem wykluczenia do wymiaru organizacyjnego i

infrastrukturalnego.

Tematyka ta została także podjęta w projekcie badawczym realizowanym przez Instytut Geografii i Zagospodarowania Przestrzennego im. Stanisława Leszczyckiego PAN. Z opisu projektu, finansowanego przez NCN, wynika, że jego celem było stworzenie kompleksowej bazy danych obrazującej funkcjonowanie transportu zbiorowego na obszarach peryferyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem połączeń autobusowych i kolejowych[7]. Podejście to, mimo swojej wartości, ogranicza się do poziomu organizacyjnego i infrastrukturalnego.

Również publikacje ukazujące się w ramach „Prac Komisji Geografii Komunikacji PTG" koncentrują się w przeważającej mierze na technicznych aspektach funkcjonowania poszczególnych gałęzi transportu[8]. Jednym z wyjątków pozostaje wieloautorska monografia *Dostępność komunikacyjna i relacje lokalne w województwie małopolskim* (Guzik i in. 2022), w której opracowano wskaźnik dostępności, służący do dalszych uogólnień i prób syntetyzowania problemów społecznych w kontekście dostępności komunikacyjnej.

Na tym tle szczególnie wartościowe są badania prowadzone w ramach geografii miast i procesów rewitalizacji, choć nie dotyczą bezpośrednio problemu wykluczenia. Przykładem może być monografia *Demograficzne i społeczne uwarunkowania rewitalizacji miast w Polsce* pod redakcją A. Zborowskiego (2009), w której problematyka degradacji społecznej, ubóstwa, segregacji oraz wykluczenia została powiązana z analizą obszarową i procesami zachodzącymi w miastach. Publikacja ta pokazuje, że geografia społeczno-ekonomiczna dysponuje narzędziami pozwalającymi na analizę zjawiska ekskluzji społecznej w wymiarze wykraczającym poza kwestie infrastrukturalne.

Kolejnym zagadnieniem, które znalazło się w kręgu zainteresowań geografów, było tzw. wykluczenie cyfrowe, analizowane w kontekście rozwoju internetu i różnic w dostępie do technologii cyfrowych (Janc, 2019). Zagadnienie to zaliczane jest do obszaru badań zwanego „geografią internetu", funkcjonującego w ramach geografii społeczno-ekonomicznej. Choć nazwa ta może brzmieć nieintuicyjnie, jej obecność w literaturze naukowej jest widoczna. W Polsce jednak rozwój tej subdyscypliny nie przebiegał w ramach geografii, lecz został zdominowany przez ekonomistów, pedagogów i socjologów. Dowodzi tego m.in. raport opracowany przez A. Bartol, J. Herbsta oraz A. Pierścińską (2021), zawierający indeks

[7]M. Niedzielski, *Wykluczenie transportowe w czasie i przestrzeni. Dynamika zjawiska i jego uwarunkowania na obszarach wiejskich w Polsce*, opis projektu nr 2021/43/B/HS4/01829, https://projekty.ncn.gov.pl/opisy/537089-pl.pdf, (dostęp: 11.09.2024).
[8]*Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG* (obecnie: *Transport Geography Papers of Polish Geographical Society*), **https://www.ejournals.eu/PKGKPTG/**, (dostęp: 11.09.2024).

mający służyć jako: „źródło precyzyjnej informacji o geografii problemów związanych z wykluczeniem społecznym i cyfrowym we współczesnej Polsce" (Ibid., s. 12). W gronie autorów tego dokumentu próżno szukać nazwisk geografów.

Niepokojące jest również niewielkie zaangażowanie geografów w przygotowanie prac zbiorowych poświęconych problemowi ekskluzji. W liczącej 25 rozdziałów monografii *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki badań* (2013) nie odnajdujemy ani jednego tekstu przygotowanego przez badacza afiliowanego przy jednostce geograficznej. Co więcej, wśród cytowanej w niej literatury znalazła się zaledwie jedna praca geograficzna – artykuł E. Nowosielskiej (1995), dotyczący problemu bezrobocia. W świetle faktu, że termin „geografia" pojawia się w tej publikacji wielokrotnie, fakt nieobecności geografów należy uznać za sygnał osłabienia pozycji dyscypliny. Również inne monografie poświęcone wykluczeniu nie wykazują istotnego udziału badaczy identyfikujących się z geografią.

Ograniczenie refleksji geograficznej do układu rozmieszczenia danego zjawiska może wynikać z braku wyraźnie zdefiniowanych koncepcji wykluczenia, które powstałyby w ramach samej geografii. W sytuacji, gdy nie istnieją autorskie ramy teoretyczne, geografowie w naturalny sposób oddają pole innym dyscyplinom, które są lepiej przygotowane do podejmowania tematów związanych z wieloaspektowym wykluczeniem społecznym. Na potwierdzenie tej tezy można przytoczyć przykłady publikacji socjologów, które noszą tytuły silnie sugerujące ich geograficzny charakter, np. *Wykluczenie społeczne – aspekt lokalny i rola planowania rozwoju* (Wańkowicz, 2011), *Marginalizacja i wykluczenie społeczne w miastach* (Abłażewicz-Górnicka, 2013) czy *Społeczne zamykanie (się) miasta. O wykluczeniu, waloryzacji miejsca zamieszkania i jego mentalnej reprezentacji* (Nóżka, 2016). Także obszerna praca M. Michel (2016) poświęcona wykluczeniu młodzieży w miejskim środowisku dowodzi, że temat ten mógłby zostać skutecznie podjęty w ramach geografii, szczególnie jeśli uwzględnione zostałyby elementy związane z symboliką i znaczeniem miejsc, które tworzą podstawę metodologiczną tej pracy.

Z kolei w publikacji A. Goffman (2014), zatytułowanej *On the Run. Fugitive Life in an American City*, zastosowano metodę obserwacji uczestniczącej – jedną z typowych technik badawczych wykorzystywanych w geografii człowieka. Fakt, że książka ta została napisana przez socjologa, po raz kolejny potwierdza obecność luki pomiędzy potencjałem geograficznego warsztatu badawczego a rzeczywistym zaangażowaniem badaczy tej dyscypliny w analizę zjawisk społecznych.

Warto jednak zaznaczyć, że niektóre publikacje z zakresu geografii miast oraz geografii społeczno-ekonomicznej, choć nie podejmują problematyki wykluczenia wprost, tworzą wartościową podstawę do prowadzenia dalszych badań w tym obszarze. Dobrze pokazuje to

artykuł Z. Długosza, S. Kurka i A. Kwiatek-Sołtys (2011), dotyczący procesów starzenia się społeczeństw Europy. Choć sam artykuł nie odnosi się do ekskluzji, może być inspiracją do badań nad marginalizacją osób starszych. Zaskakujące jest jednak to, że M. Dybał (2019), autor publikacji na temat wykluczenia emerytalnego, uznał wkład wymienionych badaczy za dorobek socjologii, co może świadczyć o zatarciu tożsamości geograficznej w odbiorze zewnętrznym.

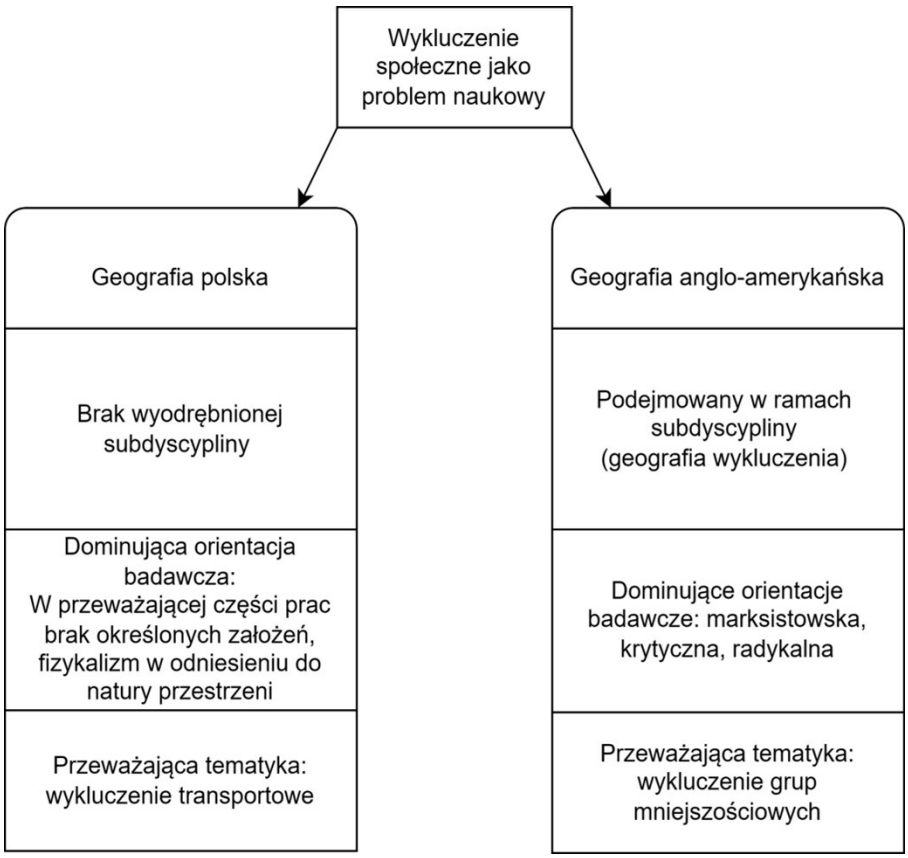
Podobny brak wyraźnego głosu geografii dostrzegalny jest w analizach dotyczących grup wykluczonych na obszarach wiejskich. Najczęściej badania koncentrują się na klasyfikacjach i układach użytkowania terenu (Wójcik, 2009), a nie na społecznych skutkach wykluczenia. Wyjątkiem na tym tle jest praca S. Żukowskiej, B. Chmiel i M. Połoma (2023), w której autorzy zaprezentowali studium przypadku dotyczące ograniczeń w dostępie do transportu publicznego na obszarach wiejskich, uwzględniając również czynniki kulturowe.

Warto również przywołać badania pracowników Instytutu Geografii UP w Krakowie dotyczące społeczności romskiej (Świętek i in., 2014). Choć sytuacja Romów nie zawsze może być jednoznacznie interpretowana w kategoriach wykluczenia społecznego, same badania relacji między odmiennością kulturową a funkcjonowaniem w rzeczywistości społecznej wskazują na istotny potencjał metodologiczny geografii w analizie tego rodzaju zjawisk.Podobne podejście przyjęła J. Kaczmarek-Khubnaia (2021), analizując problem wykluczenia społecznego w Gruzji z uwzględnieniem lokalnych uwarunkowań społeczno-kulturowych.

Brak oddziaływania geografii na inne dyscypliny, widoczny choćby w braku cytowań geograficznych publikacji w pracy doktorskiej M. Gizy (2021) na temat wykluczenia społecznego Romów, może być kolejnym dowodem na konieczność redefinicji sposobu uprawiania badań w tym obszarze. Ograniczenie się do opisu rozmieszczenia i funkcji nie wystarcza do zrozumienia złożoności zjawiska, jakim jest ekskluzja.

Wykluczenie społeczne w pracach polskich geografów wydaje się być rozumiane w węższym zakresie niż ma to miejsce w publikacjach anglo-amerykańskich (Ryc. 3.). Przedstawione zestawienie ma charakter syntetyczny i wskazuje dominujące tendencje, nie wyczerpując całego zróżnicowania badań geograficznych w obu tradycjach.

Ograniczanie się do analizy przestrzennej nie pozwala w pełni wyjaśnić charakteru zjawiska wykluczenia społecznego. Z drugiej strony, brak przywiązania do dominującej w zagranicznych ośrodkach akademickich orientacji badawczej, stwarza pole do eksploracji tego problemu w obrębie innych tradycji, być może bardziej użytecznych dla geografii.

Ryc. 3. Różnice w podejściu badawczym do kwestii wykluczenia społecznego pomiędzy geografią polską a anglo-amerykańską
Źródło: opracowanie własne na podstawie analizy literatury (zob. podrozdział 3.3).

Każde badania prowadzone rzetelnie, z zachowaniem rygoru metodologicznego, wnoszą wkład w rozwój wiedzy. Dotyczy to również geografii radykalnej i krytycznej – pod warunkiem, że elementy emocjonalnego zaangażowania zostaną zredukowane do minimum. Postulowany w nauce pluralizm teoretyczny daje szansę na poszukiwanie innych, pozamarksistowskich fundamentów interpretacyjnych, zgodnych zarówno z możliwościami poznawczymi geografii, jak i ze złożonością zjawiska wykluczenia.

Autor niniejszej rozprawy proponuje nowe podejście badawcze do problemu wykluczenia społecznego, wychodzące poza dotychczasowe schematy (Ryc. 4).

Ryc. 4. Postulowane podejście badawcze do kwestii wykluczenia społecznego w ramach geografii regionalnej

Źródło: opracowanie własne.

4. Nowa koncepcja wykluczenia społecznego

4.1. Wprowadzenie

Niezależnie od zamieszkiwanej szerokości geograficznej ludzie obserwują zjawiska, których znaczenie i przebieg często są dla nich niezrozumiałe. Wrodzona ciekawość skłania ich do poszukiwania wyjaśnień. Są one zależne od posiadanej przez obserwatora wiedzy i wyznawanego światopoglądu, co czyni akt ludzkiego poznania aktem osadzonym kulturowo i cywilizacyjnie. Podobnie w nauce, badacze wskazują na pewne układy odniesienia, modele, na których opierają swoje dociekania. T. Kuhn (1962) nazwał te podstawy paradygmatem. W użyciu funkcjonują również takie określenia, jak ramy epistemologiczne, orientacja teoretyczna, światopogląd naukowy, kanon czy przekonania filozoficzne.

Przedstawiona w tym rozdziale koncepcja wykluczenia społecznego mieści się w ramach tzw. paradygmatu cywilizacyjnego, co można rozumieć jako orientację badawczą, która zakłada istnienie kulturowo-tożsamościowych fundamentów zjawisk społecznych, powiązanych z regionami świata jako największymi jednostkami geograficznymi. Bardziej przejrzyście można określić tę perspektywę jako geograficzną koncepcję wykluczenia społecznego wyprowadzoną z nauki o cywilizacjach.

Jej wykorzystanie dostarcza zarówno opisu źródeł zjawiska, jak i wskazuje na jego występowanie. Przyjęte założenia odróżniają proponowaną koncepcję od dotychczasowych prób wyjaśnienia podjętego problemu badawczego. Jest to ujęcie wielowymiarowe, zrywające z powszechnym łączeniem wykluczenia głównie z aspektami materialnymi, patologiami społecznymi czy dewiacją, eksponującymi jednocześnie niedostatecznie uwzględniany aspekt kulturowo-cywilizacyjny. Przyczyny zjawiska nie mają charakteru indywidualnego, są natomiast zaszczepione w trwałych wzorcach życia zbiorowego, wynikających z głęboko osadzonej tożsamości cywilizacyjnej oraz uwarunkowań antropologicznych. Ponadto przedstawiona koncepcja nie ogranicza się wyłącznie do skali makro – badań nad wielkimi zrzeszeniami i grupami ludzi. Również specyfika życia społecznego na poziomie małych grup i jednostek może być poddana analizie z jej wykorzystaniem.

Proponowane rozwiązanie ma jednak swoje ograniczenia. Odnosi się głównie do relacji wewnątrz społeczeństw jednorodnych cywilizacyjnie, zamieszkujących ten sam region. Taka sytuacja występuje obecnie stosunkowo rzadko, co szczególnie widoczne jest w przypadku Azji Południowo-Wschodniej – regionu, który paradoksalnie został wyróżniony właśnie ze względu na swoją wewnętrzną cywilizacyjną różnorodność. Problemy wynikające z

mieszania się cywilizacji zauważył już F. Koneczny, który w ramach jednej kultury – polskiej – wskazał na obecność czterech metod życia zbiorowego, właściwych odrębnym cywilizacjom. W innych częściach globu również dochodziło i nadal dochodzi do „cywilizacyjnego pomieszania". Współczesne migracje tylko pogłębiają to zjawisko, czyniąc regiony świata jeszcze bardziej pluralistycznymi niż za życia krakowskiego uczonego.

Warto podkreślić, że pojęcie cywilizacji należy traktować jako model analityczny – typ idealny w rozumieniu M. Webera – pomocny w porządkowaniu złożonej rzeczywistości społecznej. Ich znajomość jest nieodzowna dla rozumienia globalnych zjawisk społecznych, ponieważ dostarczają narzędzi interpretacyjnych pozwalających zidentyfikować powtarzalne prawidłowości w zachowaniach zbiorowych. Koneczny, świadom ograniczeń swoich narzędzi badawczych, podkreślał ich przydatność w orientowaniu się w rzeczywistości:

„Schematy naukowe niekoniecznie dają całkiem właściwy obraz życia, lecz mimo to są nieodzowne, żeby się w życiu należycie orientować, żeby wiedzieć, dokąd się zmierza – i żeby życie opanować, kierując nim według ludzkich możliwości. Bo chociaż schemat rzadko kiedy bywa ściśle identyczny z rzeczywistością, rzeczywistość bez niego jeszcze rzadziej bywa zrozumiałą" (2002, s. 326).

Dyskusja nad pojęciem cywilizacji jako zmiennej naukowej toczy się do dziś, a najczęstsze zarzuty dotyczą apriorycznośći modeli, selektywnego doboru danych czy zbyt schematycznego podejścia do złożonych zjawisk. Z drugiej strony, cywilizacyjna optyka daje unikalną możliwość odkrywania zależności pomiędzy wzorcami kulturowymi a konkretnymi przejawami życia społecznego, których nie sposób dostrzec bez przyjęcia tej ramy interpretacyjnej.

Prezentowana koncepcja wykluczenia społecznego nie jest apologią teorii Konecznego. Jest próbą odpowiedzi na pytania badawcze niniejszej rozprawy, opierając się na założeniu, że regiony świata – definiowane przez dominujące fundamenty cywilizacyjne – są główną zmienną warunkującą wykluczenie. Wykorzystanie dorobku Feliksa Konecznego, wymaga krytycznego podejścia i aktualizacji – jego dzieła powstawały bowiem w warunkach znacznie odmiennych od współczesnych.

Trudno dziś podzielać niektóre z jego twierdzeń – jak to, że Hindusi nie przejawiają twórczości i inicjatywy, czy że chińska nauka jest ułomna. Dynamiczny rozwój gospodarczy Indii oraz wysoka pozycja Chin w rankingach akademickich całkowicie falsyfikują tezy sformułowane przed stu laty. Można przypuszczać, że współczesne sukcesy tych cywilizacji wynikają z częściowej adaptacji wzorców zachodnich, co jednak nie oznacza ich kulturowego wynarodowienia.

Z metodologicznego punktu widzenia również dostrzegalne są różnice między

podejściem Konecznego a współczesnymi standardami naukowymi. Krakowski profesor, szczególnie we wcześniejszym okresie działalności, unikał dedukcji, preferując bezzałożeniową faktografię i metodę indukcyjną. Dziś takie podejście – choć ciekawe – ma ograniczoną nośność we współczesnej metodologii nauk społecznych.

Jedną z najbardziej kontrowersyjnych cech jego myśli pozostaje silna predylekcja do cywilizacji łacińskiej. Kwestia wartościowania cywilizacji pozostaje otwarta: czy naukowiec ma prawo formułować sądy aksjologiczne, czy też powinien je zawiesić? J.F. Chwal (2006) dopuszcza wartościowanie np. w ocenie skutków działań wojennych czy strategii politycznych. Teoria Konecznego pełna jest tego rodzaju ocen, co czyni ją interesującą, ale równolegle naraża na zarzuty o subiektywizm. Niniejsza koncepcja wykluczenia społecznego jest wolna od ocen moralnych i nie klasyfikuje cywilizacji według ich stosunku do osób wykluczonych. To, co dla jednej społeczności jest patologią, dla innej może być przejawem normatywnego porządku. Jak zauważył S.J. Catherein:„może nie ma takiej zbrodni, którąby nie uchodziła za cnotę gdzieś kiedyś u jakiegoś ludu" (za: Koneczny, 1998, s. 206).

Mając świadomość wszystkich ograniczeń i kontrowersji związanych z cywilizacyjnym podejściem, przedstawiona koncepcja bazuje na uniwersaliach kulturowych i antropologicznych, rozumianych jako fundamentalne kategorie porządkujące życie zbiorowe, niezależnie od regionu czy tradycji. Ich istotę opisywał F. Koneczny, wskazując m.in. na stosunek do dobra, prawdy, piękna, zdrowia, własności, wspólnoty, prawa i sacrum. Warto dodać, że Koneczny – choć nierzadko prezentowany jako konserwatywny myśliciel – w istocie odwoływał się do kantowskiej filozofii poznania, zgodnie z którą to natura przygotowała kulturę, a nie odwrotnie (Skoczyński, 2022). Jego wkład w nauki społeczne bywa porównywany do roli Linneusza w systematyce biologicznej (Kossecki, 2003).

Tego rodzaju porównania, zestawione z dorobkiem klasycznej geografii, zachęcają do ponownego włączenia pojęcia cywilizacji do podstawowego aparatu pojęciowego geografii jako nauki o różnorodności świata społecznego.

4.2. Podstawy teoretyczne

4.2.1. Nauka o cywilizacjach

A. Piskozub (1996) wskazuje na dwa podstawowe aspekty nauki o cywilizacjach: historyczny i geograficzny. Każdy wytwór kulturyma swój rozwój w czasie i przestrzeni – historię i geografię. Nie tylko materialne aspekty bytowania człowieka dają się opisać w ramach tych dwóch dyscyplin. Trudniejsze do uchwycenia wyobrażenia i przekonania o świecie, będące sferą ludzkiego rozumu, nazwane przez W. Wiernadskiego noosferą, również

podlegają przemianom w czasie i mają swój zasięg przestrzenny. F. Braudel (2006) pisał o „mentalności zbiorowej" jako o fakcie cywilizacyjnym, który – jako efekt dziedzictwa – przenika całe społeczeństwa, kształtuje ich sposoby działania i odzwierciedla głęboko ukryte struktury myślowe. Myśl Braudela jest zbieżna z kantowską epistemologią oraz z koncepcją homo geographicus, czyli człowieka rozumianego jako byt ukształtowany kulturowo i na tej podstawie interpretujący otaczający go świat.

Historia mentalności, zwana także „psychologią zbiorową", była jednym z istotniejszych kierunków badawczych szkoły Annales. Jej przedstawiciele przyjęli, że ludzie reprezentujący różne kultury i cywilizacje, oddalone od siebie zarówno w czasie, jak i przestrzeni, różnią się nie tylko w zakresie organizacji życia zbiorowego czy technik wytwórczych, ale również w obszarach związanych z psychologią, jak wrażliwość, emocjonalność czy reakcje na bodźce (Szacki, 2002). Szkoła Annales miała wpływ na rozwój współczesnych badań nad cywilizacjami, zwłaszcza w zakresie długiego trwania (*longue durée*), lecz obecny kryzys humanistyki wpłynął na osłabienie jej pozycji w środowiskach akademickich.

Podobną problematyką, choć rozwijaną niezależnie i wcześniej, zajmował się w Polsce F. Koneczny. Jego prace, choć mniej znane poza granicami kraju, poruszały tożsame zagadnienia dotyczące dziedzictwa duchowego i różnic w rozwoju społeczeństw. Dokonał on rozróżnienia cywilizacji w oparciu o analizę sposobów życia zbiorowego, koncentrując się nie tylko na aspektach materialnych, lecz również na tych, które Braudel określiłby mianem mentalności zbiorowej. Tym samym wyprzedził szkołę Annales o kilkanaście lat. Koneczny porównywał różne cywilizacje, zwracając uwagę na takie elementy, jak poziom rozwoju moralnego, rola religii, sposób organizacji władzy i życia społecznego, istnienie podziałów kastowych oraz relacje między jednostką a wspólnotą. Zagadnienia te są również istotną częścią przedstawionej w tej pracy geograficznej koncepcji wykluczenia społecznego, opartą o dorobek nauki o cywilizacjach.

Etyka w ujęciu Konecznego nie jest dziedziną dodatkową, lecz konstytutywnym elementem życia społecznego. Jej obecność i charakter wpływają na pozostałe sfery ludzkiej aktywności – od gospodarki, przez politykę, aż po kulturę symboliczną. Koneczny rozwijał te zagadnienia m.in. w pracach *Rozwój moralności* (2020) i *Etyki a cywilizacje* (2004), a także w swoim najważniejszym dziele *O wielości cywilizacji*, gdzie poświęcił etyce i prawu obszerne partie tekstu.

Etyka, według Konecznego, nie rozwija się w sposób prostoliniowy – możliwe są okresy postępu, jak i regresu. Z tego względu, nawet w warunkach zaawansowanego rozwoju technicznego może dojść do upadku moralnego. Z rozwojem etyki wiąże się zdolność

społeczeństwa do formowania postaw odpowiedzialności, empatii oraz wspólnotowości. Personalistyczna cywilizacja łacińska, jako jedyna – zdaniem Konecznego – podporządkowuje prawo etyce, dzięki czemu umożliwia moralną kontrolę nad władzą i życiem zbiorowym. Każda cywilizacja tworzy własny system wartości, dlatego nie istnieje uniwersalna, ponadcywilizacyjna etyka. Mimo to, Koneczny wskazuje na istnienie siedmiu wspólnych pojęć etycznych – *generalia etyk* – które jednak są różnie interpretowane i praktykowane w poszczególnych cywilizacjach.

Równocześnie z etyką należy uwzględniać prawo jako wtórny system normatywny. Choć prawo reguluje konkretne sytuacje społeczne, to właśnie etyka wyznacza granice tego, co moralnie dopuszczalne. Według Konecznego, prawo wywodzi się z trzech fundamentalnych obszarów: prawa familijnego, majątkowego i spadkowego – tworzących tzw. *trójprawo*. W jego ramach znajdują się też modele życia rodzinnego: poligamia, poliandria i monogamia – przy czym ostatnia z nich została uznana za formę najbardziej zgodną z cywilizacją łacińską.

W kontekście wykluczenia społecznego etyka i prawo odgrywają funkcję podwójną – mogą albo sankcjonować działania prowadzące do marginalizacji jednostek, albo działać jako ich ochrona. W tym sensie wykluczenie społeczne należy rozpatrywać jako zjawisko ujawniające dominujące systemy etyczne w danym regionie.

Uznając za Konecznym, że państwo tworzy prawno-instytucjonalną nadbudowę społeczeństwa, należy traktować sytuację narodów bezpaństwowych za formę krańcowego wykluczenia – pozbawienia prawa do samostanowienia. Zjawisko to jest szczególnie istotne z punktu widzenia geografii, ponieważ wskazuje na nierówny dostęp do politycznej reprezentacji i instrumentów ochronnych w skali regionalnej i globalnej. W niniejszej rozprawie zagadnienie to zostaje jedynie wzmiankowane jako przykład ilustrujący znaczenie ujęcia cywilizacyjnego; jego szczegółowa analiza – ze względu na złożoność, wielość typologii i konieczność odrębnego aparatu pojęciowego – wykracza poza założony zakres pracy.

Aby uniknąć terminologicznego nieporządku, polegającego na nieprecyzyjnym użyciu pojęć „kultura” i „cywilizacja”, przyjęto za J. Skoczyńskim (1991, s. 49) interpretację Konecznego, zgodnie z którą cywilizacja jest pojęciem nadrzędnym względem kultury, a kultury są jej częściami składowymi. Koneczny wskazywał na istnienie kultury polskiej w ramach cywilizacji łacińskiej czy kultury mauretańskiej w ramach cywilizacji arabskiej. W kontekście niniejszej rozprawy, przez kulturę należy rozumieć wspólnotę państwową jako nośnik treści cywilizacyjnych, powiązanych z danym regionem. Zastrzeżenie to pozwala uniknąć nieporozumień wynikających z różnic w rozumieniu pojęcia „kultura” w innych

naukach, np. w antropologii.

4.2.2. Cywilizacja jako determinanta wykluczenia społecznego

Na przestrzeni lat pojęcie determinizmu geograficznego było najczęściej rozumiane jako przekonanie o decydującej roli środowiska naturalnego w kształtowaniu indywidualnego i zbiorowego życia człowieka. Przy czym środowisko naturalne utożsamiane było z panującymi w danym miejscu warunkami biofizycznymi. Takie elementy jak podłoże skalne, rzeźba terenu, sieć hydrograficzna, klimat, fauna i flora miały decydować nie tylko o rozmieszczeniu ludzi na Ziemi, ale również o ich sposobie życia, a nawet cechach fenotypowych.

Już w starożytności Hipokrates, grecki prekursor medycyny, uznał klimat i rzeźbę terenu za czynniki wpływające na budowę ciała i ludzką psychikę. Współczesny mu Tukidydes potęgi Aten doszukiwał się m.in. w żyzności gleb. Poglądy żyjącego na przełomie er Strabona były bliższe nowożytnemu posybilizmowi. Antyczny determinizm geograficzny nie był jednak spójnym systemem myślowym, lecz jednym z wielu sposobów wyjaśniania zjawisk i procesów. W kręgu cywilizacji średniowiecznej Europy koncepcja determinizmu geograficznego nie została rozwinięta. Przeciwnie – w regionie Islamu wybitny arabski myśliciel Ibn Chaldun przyczyn wydarzeń historycznych upatrywał przede wszystkim w czynnikach klimatycznych. Czasy nowożytne to okres znacznego wzrostu zainteresowania determinizmem geograficznym. Prawdopodobnie przyczyniły się do tego odkrycia geograficzne i związana z nimi kolonizacja nowych ziem. Koncepcja determinizmu geograficznego zyskała na znaczeniu szczególnie w okresie oświecenia, kiedy to Europa doświadczyła tzw. „małej epoki lodowcowej". Zjawisko to zbiegło się z początkami rozwoju klimatologii i meteorologii jako dyscyplin naukowych. Najwybitniejszym oświeceniowym przedstawicielem determinizmu geograficznego był Charles-Louis de Montesquieu, który – jak większość deterministów – uważał klimat za czynnik mający decydujący wpływ na życie ludzi. Również w pracach XIX-wiecznych klasyków geografii – A. von Humboldta i C. Rittera – widoczny jest wpływ koncepcji determinizmu geograficznego (Mikołajec, 2013). Twórca antropogeografii F. Ratzel wskazywał na wpływ niezmiennej powierzchni Ziemi na bytujących na niej ludzi jako zasadniczą treść determinizmu (Ratzel, 1882/1891). Ratzel stworzył kompletny system naukowy oparty na determinizmie, który wywarł znaczący wpływ na rozwój nowożytnej geografii i geopolityki. W późniejszym okresie wypracował on jednak podstawy dyfuzjonizmu, będącego w sprzeczności z jego wcześniejszymi poglądami. Radykalnym zwolennikiem omawianej koncepcji był także E. Huntington, który wiązał powstawanie i upadki cywilizacji ze zmianami klimatu. A. Toynbee różnic między

cywilizacjami upatrywał w różnorodności środowiska i sposobie jego opanowania (Bukowska, 2004).

J. Mikołajec (2013) podkreśla historyczną rolę sporu o determinizm, nadając mu centralne miejsce w filozofii geografii. Obecnie determinizm geograficzny jest odrzucany przez dużą część środowiska naukowego. Nie oznacza to jednak, że takie elementy jak klimat, rzeźba terenu czy warunki glebowe nie wpływają na kształt ludzkiej egzystencji. Tworzą one raczej układ możliwości, które człowiek może dowolnie wykorzystać i dostosować do swoich celów. Tego rodzaju podejście reprezentuje tzw. posybilizm geograficzny, który wywodzi się z francuskiej szkoły geografii. Szczególne zasługi w jego rozwoju przypisuje się Paulowi Vidalowi de la Blache.

Warto podkreślić, że cywilizacje – choć częściowo wynikają z warunków biofizycznych – nie są nimi zdeterminowane całkowicie. Ich geneza wiąże się z trwałymi wyborami społecznymi i kulturowymi, które ukształtowały specyficzne modele życia zbiorowego. Zbliżone stanowisko zajmował równieżKoneczny, który uznawał wolną wolę człowieka w „całej pełni" jako warunek niezbędny rozwoju cywilizacji (Koneczny, 2020, s. 2).Na personalistyczny wymiar tej koncepcji zwraca uwagę również P. Skrzydlewski (2013), wskazując, że według Konecznego jedynie cywilizacja łacińska tworzy warunki sprzyjające pełnej realizacji ludzkiej wolności, opartej na nadrzędności norm moralnych wobec organizacji życia zbiorowego. Pozostałe typy cywilizacji podporządkowują jednostkę czynnikom politycznym, religijnym lub kolektywnym, ograniczając autonomię człowieka jako osoby.Koneczny dostrzegał również zależność między człowiekiem a przyrodą. W „Geografii historycznej" pisał: „Geografia fizyczna podaje przegląd warunków danych pewnemu krajowi od przyrody, a historyczna poucza, jak sobie człowiek wśród tych warunków radził i jakie piętno wycisnął na ziemi swą działalnością historyczną" (Koneczny, 2018, s. 7).

F. Koneczny wyraźnie odżegnywał się od skrajnego determinizmu, podkreślając natomiast istnienie powtarzalnych praw dziejowych. Ważne jest rozróżnienie pomiędzy wpływem warunków otoczenia na rozwój cywilizacji a próbą zrozumienia relacji pomiędzy jednostką a społeczeństwem. To drugie zagadnienie jest ważnym punktem wyjścia w analizie zjawiska wykluczenia społecznego.

Etycy rzadko i w niewielkim zakresie wykorzystują w swoich badaniach koncepcje wspólnoty, koncentrując się raczej na ujęciach atomistycznych (Jaśtal, 2014). Tymczasem przyjęcie perspektywy cywilizacyjnej wymusza ponowne rozważenie relacji między autonomią jednostki a wpływem jej otoczenia społecznego. Czy akcentowanie kolektywnego dziedzictwa i cywilizacyjnego wpływu nie narusza fundamentalnej dla etyki zasady

autonomii osoby?

Z podobnymi pytaniami mierzyli się badacze zakładający pluralizm cywilizacyjny. Jednym z nich był J.D. Unwin, który prowadził rozległe badania porównawcze nad cywilizacjami i kulturami pierwotnymi. W pracy *Sex and Culture* dowodził, że zachowania społeczeństw są zdeterminowane przez reguły zbiorowego życia, a wolna wola jednostki nie zmienia ogólnych prawidłowości społecznych. Pisał: „Podobnie więc wolność jednego człowieka nie wpływa w żaden sposób na determinizm działań całego społeczeństwa" (Unwin, 2019, s. 481).

Współczesne badania empiryczne dostarczają argumentów na rzecz tego typu ujęć. R. E. Nisbett (2009) wykazał, że procesy poznawcze – sposób argumentacji, kategoryzacji i postrzegania świata – różnią się zasadniczo pomiędzy społeczeństwami wschodnimi i zachodnimi. J. Henrich (2020), w ramach projektu WEIRD, dowiódł, że moralność, styl wychowania, struktury rodzinne i preferencje społeczne są ściśle związane z fundamentem cywilizacyjnym. Wnioski te są spójne z założeniami Konecznego, zgodnie z którymi każda cywilizacja tworzy własny system etyczny. W niniejszej pracy przyjęto, że system ten wpływa również na sposób definiowania odmienności oraz na skalę i charakter wykluczenia społecznego.

W odniesieniu do badanego w tej rozprawie wykluczenia, uznano, że postawy społeczne przyjmowane przez zdrowe psychicznie jednostki są wyrazem ich wolnej woli – odpowiedzią na realia społeczno-kulturowe właściwe dla danego regionu. To założenie zgodne jest z ustaleniami współczesnej psychologii kulturowej, odrzucającej uniwersalność procesów poznawczych i podkreślającej regionalne zróżnicowanie sposobów myślenia o człowieku i świecie.

4.2.3. Zróżnicowanie wykluczenia społecznego w obrębie regionów

Geograficzne zróżnicowanie sposobów myślenia o drugim człowieku jest faktem społecznym, nawet w obrębie jednego regionu. W związku z tym wykluczenie społeczne w ramach konkretnego obszaru świata może być powiązane z różnymi negatywnymi zjawiskami społecznymi, w zależności od poziomu kulturowej różnorodności. Przyjęcie perspektywy regionalnej nie wyklucza zatem znacznych różnic wewnętrznych, związanych z funkcjonowaniem lokalnych wspólnot, norm moralnych czy wzorców społecznych.

Jest to związane z odmiennym podejściem do kwestii etyki w obrębie społeczeństw należących do tej samej tradycji cywilizacyjnej. Choć pozornie podważa to założenie o jedności etycznej regionów, a nawet sens wydzielania samych regionów, to różnice te mają raczej charakter powierzchowny i nie przeczą głębszemu fundamentowi cywilizacyjnemu.

Szmyd (2010) zauważa, że choć zmienność wartości i norm moralnych w społeczeństwach współczesnych jest faktem, to nie oznacza to ich całkowitej płynności. Postmodernistyczne założenie o „płynności cywilizacji" budzi poważne wątpliwościw świetle antropologii społecznej i historii kultury. Część składników tożsamości indywidualnej i zbiorowej człowieka pozostaje bowiem stała – nawet jeśli bywa czasowo przytłumiona. Szmyd opisuje ten proces jako „chybotliwość" wartości moralnych – polegającą nie na ich zanikaniu, lecz czasowej deformacji, relatywizacji i selekcji norm etycznych w określonym kontekście społecznym.

Jednym z czynników sprzyjających utrzymywaniu się wewnętrznego zróżnicowania regionów jest historycznie ukształtowany układ centrum–peryferie. Jak zauważa Szul (2021), ekspansja polityczna, gospodarcza i kulturowa prowadzi do powstawania peryferii, które nie stanowią prostego przedłużenia centrum. Łączą one elementy rodzime z wpływami napływającymi z centrum oraz z innych peryferii, przez co cechują się większym zróżnicowaniem kulturowym i społecznym. Dodatkowo podporządkowanie funkcji gospodarczych interesom centrum oraz odmienna ewolucja tożsamości mieszkańców sprawiają, że w obrębie tej samej cywilizacji mogą utrwalać się różne wzorce organizacji życia społecznego, a wraz z nimi odmienne mechanizmy wykluczenia społecznego.

Warto przywołać w tym miejscu myśl Piekarskiego[9], który analizując dzieła Konecznego z zakresu etyki zauważa, że ten ostatni zakładał „daleko idącą wspólnotową jedność etyczną na poziomie cywilizacji". Stawia jednak pytanie: „czy owa jedność jest rzeczywiście tak pojemna, że dopuszcza wewnętrzne bogactwo różnorodności?"Paradoks Humboldta znajduje tutaj dobre potwierdzenie. Przykładem może być zróżnicowanie społeczne wewnątrz hinduizmu – dominującego w Regionie Indii. W wyniku trwającego przez stulecia rozwoju historycznego na tym obszarze wytworzyły się skomplikowane zespoły praktyk, rytuałów i form wyznaniowych. Pomimo tej różnorodności, hinduizm buduje rdzeń jedności cywilizacyjnej regionu, będąc zarazem religią i sposobem życia (Ibn, 2007). System kastowy – choć formalnie zniesiony – przez wieki pozostawał trwałą formą wykluczenia społecznego, wynikającą z hierarchicznej organizacji życia zbiorowego ugruntowanej religijnie (Srinivas, 1957).

[9]R. Piekarski, *Prymat etyki w życiu publicznym. Dyskusja tezy Feliksa Konecznego*, http://www.legitymizm.org/koneczny-prymat-etyki (dostęp: 17.09.2025).

Z kolei w Regionie Ameryki Łacińskiej, dominującym kulturowo wzorcem jest cywilizacja łacińska, jednak zetknięcie jej z dziedzictwem rdzennych społeczności doprowadziło do wykształcenia mieszanych struktur etycznych i lokalnych form oporu społecznego, takich jak teologia wyzwolenia czy ruchy ludowe (L. Boff i C. Boff, 1987). Tutaj również można mówić o chybotliwości moralnej – nie jako negacji etyki cywilizacji łacińskiej, lecz jako lokalnej transformacji jej zasad.

Religia nie wszędzie ma jednak równie silny wpływ na życie społeczne. W niektórych regionach (np. wschodnioazjatyckim), gdzie wpływy konfucjanizmu lub buddyzmu są mniej instytucjonalne, relacje społeczne opierają się bardziej na nieformalnych zasadach lojalności i porządku hierarchicznego niż na sztywnej doktrynie religijnej (Tu, 1996). Dlatego badanie wykluczenia społecznego wymaga każdorazowo ustalenia relacji między religią a fundamentami cywilizacyjnymi danego regionu. Dopiero takie ujęcie umożliwia uchwycenie lokalnych form wykluczenia – nie jako zjawiska abstrakcyjnego, lecz osadzonego w konkretnym porządku moralno-kulturowym.

4.2.4. Religie a regiony

Utożsamianie cywilizacji z dominującą w niej religią jest podejściem redukcjonistycznym. Religia nie zawsze pokrywa się z granicami cywilizacyjnymi, choć w wielu przypadkach wywiera decydujący wpływ na kształtowanie fundamentów cywilizacyjnych (Koneczny, 2012). Koneczny dostrzegał różnice w zakresie znaczenia religii dla poszczególnych społeczeństw – nie wszystkie wspólnoty w równym stopniu opierają swoje życie społeczne na religii (Koneczny, 1998). W konsekwencji, systemy etyczne nie zawsze muszą wynikać z kanonów religijnych, a etyka może funkcjonować także w oparciu o świeckie źródła. Tam jednak, gdzie religia pełni funkcję regulującą życie społeczne i moralne, związek między etyką a religią staje się oczywisty.

Religia jako czynnik konstytutywny cywilizacji pojawia się nie tylko w ujęciu Konecznego. Huntington (1998) utożsamiał religie z cywilizacjami, wskazując obok języka na ich rolę integrującą wspólnoty kulturowe. Braudel (2006, s. 57) zauważał, że religia „jest siłą największą jako przeszłość i teraźniejszość cywilizacji". Toynbee (1962) natomiast określał cywilizacje jako formy przechowywania i transformacji religii. Z drugiej strony, Spengler (2014) twierdził, że religia jest istotą kultury, zaś cywilizacja – jako etap późny i zrutynizowany – jest od niej oderwana. Podobnie P. Bagby (1958) uznawał religię jedynie za jeden z elementów kultury, a nie za jej dominantę. Rozbieżności w ocenie roli religii wynikają często z różnych definicji cywilizacji oraz odmiennych tradycji intelektualnych – zwłaszcza w ramach podejść niemieckich i francuskich.

J. Skoczyński (2022) zauważa, że rola religii może dziś istotnie maleć jako czynnik cywilizacyjny, zwłaszcza w kontekście Europy Zachodniej, doświadczającej gwałtownej laicyzacji. Trudno ocenić, jak narastający proces ateizacji, a z drugiej strony islamizacji i rozwoju ideologii świeckich wpłynie na przyszłość tego regionu. Faktem pozostaje jednak, że historyczny pejzaż moralny i społeczny Zachodu przez wieki kształtowany był przez chrześcijaństwo, co potwierdzają zarówno źródła teologiczne, jak i historyczne (Taylor, 2007; Casanova, 1994).

W dziele *Religie a cywilizacje* Koneczny (2002) wyłożył kompleksową analizę relacji między tymi dwoma kategoriami. Definiował religię jako „system ujmujący stosunek świata przyrodzonego do nadprzyrodzonego" (s. 276), podkreślając, że zarówno religie, jak i cywilizacje mają charakter ponadnarodowy – mogą obejmować wiele społeczeństw, języków i kultur. Religie mogą także występować w obrębie różnych cywilizacji i odwrotnie. Istotne dla jego teorii jest stwierdzenie, że cywilizacja może mieć charakter sakralny tylko wtedy, gdy religia obejmuje wszystkie pięć kategorii quincunxa: prawdę, dobro, dobrobyt, zdrowie i piękno. Jako przykłady takich formacji wskazywał cywilizacje bramińską i żydowską.

Współczesna nauka kwestionuje jednak możliwość uznania cywilizacji żydowskiej za autonomiczny, ukształtowany historycznie organizm cywilizacyjny. Istnieje bez wątpienia kultura żydowska, lecz nie sposób wskazać konkretnego regionu, w którym to zasady religii judaistycznej kształtowałyby życie zbiorowe całego społeczeństwa przez długi okres dziejowy w sposób zbliżony do modeli cywilizacyjnych.

Na tle powyższych ustaleń zasadne wydaje się pytanie o współczesne regiony świata, w których religia pełni nadal funkcję nadrzędną wobec innych norm etycznych. W ślad za W. Nałkowskim (1912), który postulował, by dla każdego obszaru geograficznego szukać jednej zasady wyjaśniającej dominujące zjawiska (leitmotiv), warto określić, które regiony mają dziś etyczny rdzeń wyraźnie związany z religią, a które opierają się na świeckich lub mieszanych fundamentach normatywnych.

W celu realizacji powyższego zadania przeanalizowano podrozdziały autorstwa W. Wilczyńskiego (2011) zawarte w pracy *Regiony świata. Geografia i geopolityka*, koncentrujące się na „fundamentach cywilizacyjnych" poszczególnych regionów. Posłużyły one za bazę wyjściową dla przyjętej w tej rozprawie regionalizacji. Następnie wnioski tej analizy zestawiono z wybranymi koncepcjami teoretyków cywilizacji, takimi jak Huntington, Toynbee czy Spengler, aby potwierdzić trwałość najistotniejszych składników struktur cywilizacyjnych w ramach koncepcji longue durée.

Zabieg porównania różnych klasyfikacji cywilizacji – choć niepozbawiony trudności – znajduje uzasadnienie metodologiczne. Przykładowo, Region Islamu według Wilczyńskiego

(2011) nie pokrywa się w pełni z cywilizacją islamską opisaną przez Huntingtona (1998) ani z arabską w rozumieniu Konecznego (2012). Niemniej rdzeń tych struktur pozostaje wspólny – jest nim ośrodek religijny i kulturowy Półwyspu Arabskiego, będący fundamentem geograficznym regionu. Analogicznie, Region Azji Wschodniej koncentruje się wokół dorzecza Huang He, będącego kolebką tej cywilizacji. Utrata takiego „rdzenia" może oznaczać nie tylko geopolityczną destabilizację, lecz także kres ciągłości cywilizacyjnej.

Takie ujęcie pozostaje zgodne z geopolitycznym rozumieniem „ośrodków siły" (Sykulski, 2014) oraz z koncepcją „obszarów centralnych" (*core areas*), stosowaną w geografii politycznej i osadniczej (Flint, 2017). Koncepcje te wzmacniają użyteczność geograficznego podejścia w analizie trwałości cywilizacji – zwłaszcza w kontekście współczesnych migracji i ich wpływu na religijność i tożsamość zbiorową.

Wbrew pozorom czas nie osłabia trafności klasycznych opisów cywilizacji. Braudel wprowadził do nauk społecznych pojęcie „długiego trwania", aby uchwycić te elementy życia społecznego, które zmieniają się bardzo powoli i tworzą podstawę strukturalną zjawisk kulturowych. Dlatego nawet prace oddalone od siebie o stulecie mogą zawierać zbieżne obserwacje, jeśli dotyczą głębokich poziomów życia zbiorowego – takich jak religia, systemy etyczne czy modele organizacji społeczeństw.

4.2.5. Fundamenty cywilizacyjne

Odszukanie cywilizacyjnych fundamentów dla każdego z regionów świata to podstawowe założenie przedstawionej koncepcji. Myślenie selektywne jawi się jako nieodzowny warunek przeprowadzenia geograficznej syntezy. Odkrycie tego, co nadaje sens regionom jako spójnym całościom, umożliwia precyzyjne wyselekcjonowanie materiału empirycznego, dającego podstawę do poszukiwania głęboko osadzonych w tożsamości cywilizacyjnej uwarunkowań zjawiska wykluczenia społecznego.

W. Wilczyński (2021) wskazuje na dwa fundamenty cywilizacji indyjskiej: hinduizm i buddyzm. Buddyzm, choć obecny we wczesnych fazach rozwoju regionu, został stopniowo wyparty na jego obrzeża, a wiele jego elementów zaadaptowano na potrzeby hinduizmu. Synkretyzm religijny obecny w tym obszarze przejawia się nie tylko w przenikaniu tych dwóch starożytnych systemów wierzeń, lecz także w inkorporowaniu wątków zaczerpniętych ze wspólnot muzułmańskich. Cechą wyróżniającą region jest utrzymująca się, mimo erozji znaczenia, struktura kastowa. F. Koneczny (2002) w analizie cywilizacji bramińskiej, utożsamianej z regionem Indii, również akcentował obecność kastowości, podkreślając jej religijne uzasadnienie oraz brak wyraźnego rozdziału sfery sacrum i profanum. S. Huntington (1998), nadając tej cywilizacji miano "hinduistycznej", przywołuje opinię F. Braudela, wedle

której hinduizm to "coś więcej niż religia czy system" i jest "jądrem cywilizacji indyjskiej". Nawet P. Bagby (1958), sceptyczny wobec prymatu religii w życiu społecznym, uznaje hinduizm za fundamentalny element codziennego funkcjonowania społeczeństwa Indii. Reasumując, dominacja hinduizmu jako czynnika kształtującego krajobraz Półwyspu Indyjskiego znajduje szerokie potwierdzenie w literaturze przedmiotu.

Region islamu wyodrębnia się na podstawie doktryny religijnej przekazanej przez Mahometa. Pod wpływem tego proroka, żyjącego około 570 roku n.e., ukształtowała się druga co do liczby wyznawców religia świata, a zarazem kompleksowy model organizacji życia społecznego. Islam, pomimo relatywnej prostoty doktrynalnej, nakłada na swoich wyznawców rygorystyczne wymagania normatywne, opierające się na Koranie. W wielu społecznościach dominuje orientacja teokratyczna (Wilczyński, 2021). Koneczny określa cywilizację arabską mianem "półsakralnej", wskazując m.in. na niejednoznaczność interpretacyjną przepisów Koranu, zawierającego nie tylko regulacje etyczne, ale także normy dotyczące higieny, prawa rodzinnego i majątkowego (Koneczny, 2002, s. 301). W jego pismach islam jawi się jako istotny komponent cywilizacji arabskiej. W ujęciu Huntingtona (1998) religia jest fundamentem tożsamości muzułmanów i główny czynnik kształtujący ich relacje z Zachodem. Toynbee (2000) w "Studium historii" opisuje sukces ekspansji islamu w kontekście jego zdolności integracyjnej wobec Afryki Północnej i Azji. Podobnie jak hinduizm, islam jawi się jako dominujący komponent regionu, w którym występuje.

Cywilizacja Azji Wschodniej ukształtowała się pod wpływem trzech nurtów filozoficznych: taoizmu, konfucjanizmu i buddyzmu. Systemy te, w przeciwieństwie do religii objawionych, oparte są na kodeksach moralnych nieodwołujących się do transcendentnego bóstwa (Wilczyński, 2021). Koneczny (2002) koncentrował się w analizie cywilizacji chińskiej na jej etycznej stronie, twierdząc, że konfucjanizm, jako sztucznie skonstruowana etyka, osiągnął status dominującego systemu norm. Huntington (1998) stwierdza, że brak koncepcji Boga transcendentalnego odróżnia cywilizację chińską od cywilizacji zachodniej, wskazując na filozoficzne podstawy taoizmu i konfucjanizmu. Braudel (Kowalski, 1999) wprowadza pojęcie "kulturowej immobilności", podkreślając trwałość wzorców moralnych i organizacyjnych. Konfucjanizm, jako system etyczny, wywarł znaczący wpływ na formowanie się mentalności mieszkańców Azji Wschodniej.

Europa, jako kontynent dominujący w globalnej historii ostatnich stuleci, opiera się na dwóch głównych cywilizacjach: łacińskiej i bizantyjskiej. Obie wywodzą się z chrześcijaństwa, filozofii greckiej i prawa rzymskiego (Wilczyński, 2021). Koneczny (2006) zalicza je do cywilizacji "po-rzymskich", wskazując na różnice w sposobie adaptacji dziedzictwa antycznego. Katolicyzm i protestantyzm są głównymi odłamami chrześcijaństwa,

które ukształtowały krajobraz Europy. W ujęciu Konecznego, cywilizacja łacińska to synonim cywilizacji zachodniej. Huntington (1998) zalicza Europę, Amerykę Północną i Australię do cywilizacji zachodniej, podkreślając jej korzenie w tradycji rzymskiej. Jako jeden z wyznaczników kulturowych wskazuje niedzielne nabożeństwo chrześcijańskie. Toynbee (2000) również uznaje chrześcijaństwo za fundament tożsamości europejskiej, akcentując wspólną bazę etyczną łączącą Europę, Amerykę Północną i Australię.

Eurazja została wyraźnie zdominowana przez kulturę rosyjską, w której istotną rolę odgrywa prawosławie. Trudno jednak przypisać prawosławiu wpływ równy temu, jaki wywierają hinduizm czy islam w innych regionach. Ponadto autokefaliczny Kościół prawosławny funkcjonujący na terytorium Rosji i większości państw byłego ZSRR jest ściśle powiązany z władzą państwową (Chawryło, 2015). Cerkiew prawosławna częściej odgrywa rolę instytucji legitymizującej władzę niż duchowego autorytetu. Wilczyński (2021) sugeruje, że to wielowiekowa tradycja autorytarnych rządów to główny komponent cywilizacyjny Eurazji. Pogląd ten jest zgodny z teorią Konecznego dotyczącą cywilizacji turańskiej, mającej swoje źródła na obszarze historycznego Turanu(Koneczny, 1997). Również Huntington (1998) wskazuje na autorytarny charakter cywilizacji prawosławnej, w której decyzje cesarskie obejmują również kwestie religijne. Wydaje się, że podstawowym wyróżnikiem cywilizacji eurazjatyckiej nie jest religia, lecz trwała tradycja władzy autorytarnej.

Azja Południowo-Wschodnia jest regionem charakteryzującym się wyjątkową różnorodnością kulturową. Mieszają się tu wpływy Chin, Indii, islamu, a także elementy pochodzące z tradycji zachodnich. Pomimo tej mozaiki, możliwe jest wyodrębnienie unikalnych cech tożsamościowych regionu, m.in. w postaci Nusantara Islam (Wilczyński, 2021). Region ten, obejmujący jedenaście państw, można traktować jako swoisty tygiel cywilizacyjny. Analiza jego struktury kulturowej może przyczynić się do określenia, które elementy dominują w kształtowaniu zjawiska wykluczenia społecznego.

Ameryka Łacińska w przeważającej mierze ukształtowana została przez wpływy chrześcijańskie, choć obecna jest tam także silna tradycja synkretyzmu religijnego, łączącego elementy chrześcijaństwa z praktykami pogańskimi oraz dziedzictwem cywilizacji prekolumbijskich. Struktura ludnościowa regionu obejmuje m.in. wiele rdzennych plemion indiańskich (Wilczyński, 2021). Huntington (1998) określa cywilizację latynoamerykańską jako pochodną cywilizacji zachodniej, która z czasem rozwinęła własną tożsamość. Historyczne doświadczenia konkwisty i kolonizacji pozostawiły trwały ślad w strukturze społecznej oraz krajobrazie regionu, a ich wpływ nadal kształtuje współczesne procesy społeczne.

Region Afryki Subsaharyjskiej, dawniej nazywany „Czarną Afryką”, przez wiele stuleci

pozostawał nieznany europejskim geografom i historykom. Tradycyjne społeczeństwa tego regionu nie wykształciły jednego, spójnego modelu cywilizacyjnego w sensie typologii Konecznego, lecz raczej zespół wielu lokalnych form życia zbiorowego o silnym rdzeniu plemiennym, który determinuje życie społeczne i polityczne. Synkretyzm religijny objawia się tu zarówno w łączeniu chrześcijaństwa z religiami tradycyjnymi, jak i w adaptacji islamu do lokalnych wierzeń i obrzędów (Wilczyński, 2021). Etnolog R. Vorbrich (2012) wskazuje na trwałość struktur postplemiennych oraz wpływ trybalizmu na kształtowanie się wspólnot w Afryce współczesnej. Mimo rosnącego wpływu kultury zachodniej i indywidualizmu, model wspólnotowy oparty na więzach plemiennych pozostaje dominujący.

Japonia, mimo przynależności geograficznej do Azji Wschodniej, wykazuje wyraźną kulturową odrębność. Główne cechy tej odmienności to zachowanie silnych elementów tradycji (m.in. shintō) oraz system etyczny wywodzący się z bushidō. Koneczny (2004) określał japońską etykę jako najwyższy przejaw etyki naturalnej. P. Bagby (1958) zwracał uwagę na brak charakterystycznych dla Chin instytucji oraz nieobecność konfucjanizmu jako dominującej normy etycznej. Współczesna Japonia charakteryzuje się wysokim poziomem sekularyzacji, przy jednoczesnym zachowaniu tradycyjnych wzorców kulturowych (Kavanagh i Jong, 2019). Tradycja i nowoczesność współistnieją w unikalny sposób, kształtując tożsamość cywilizacyjną tego kraju.

Spośród 11 wyróżnionych regionów świata (Tab. 2), w sześciu istnieje wyraźna dominacja jednej religii. Religie te stają się potencjalnym elementem wyjaśniającym zjawisko wykluczenia. Nie oznacza to jednak, że religia sama w sobie odpowiada za to zjawisko. W regionach takich jak Ameryka Łacińska i Afryka Subsaharyjska obserwuje się współwystępowanie praktyk monoteistycznych z tradycyjnymi formami wierzeń, co prowadzi do złożonych zależności i utrudnia jednoznaczną interpretację. W przypadku Eurazji zasadniczym czynnikiem wyjaśniającym wykluczenie jest relacja między jednostką a władzą, wynikająca z dziedzictwa autorytaryzmu. Z kolei w Azji Południowo-Wschodniej różnorodność religijna i kulturowa stwarza szczególnie interesujące pole do badań geograficznych nad wykluczeniem społecznym.

Tab. 2. Cechy główne regionów świata

Region świata	Motyw przewodni
Indie	Hinduizm
Azja Wschodnia	Konfucjanizm
Europa	Chrześcijaństwo
Eurazja	Tradycja despotyczna
Islam	Islam (religia)
Azja Południowo-Wschodnia	Zróżnicowanie kulturowe
Ameryka Północna	Chrześcijaństwo
Ameryka Łacińska	Synkretyzm religijny
Australia i Oceania	Chrześcijaństwo
Afryka Subsaharyjska	Trybalizm
Japonia	Tradycjonalizm

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2 syntetyzuje podstawowe cechy cywilizacyjne jedenastu wyróżnionych regionów świata, wskazując ich główne motywy organizujące życie społeczne. Mają one zróżnicowany charakter – od religijnych systemów wartości po formy organizacji politycznej – i pełnią przede wszystkim funkcję heurystyczną, porządkującą złożoność regionów na potrzeby dalszych analiz. Ujęcie to pozwala uchwycić nie tylko dominujące czynniki kulturowe, lecz także specyfikę organizacji życia zbiorowego. Zestawienie pokazuje, że w części regionów (Indie, region islamu, Europa, Ameryka Północna, Australia i Oceania) istotną rolę odgrywa religia jako źródło norm społecznych, natomiast w innych (Eurazja, Japonia, Afryka Subsaharyjska, Azja Południowo-Wschodnia) większe znaczenie mają czynniki polityczne, wspólnotowe lub tradycja. Ameryka Łacińska stanowi z kolei przykład synkretyzmu kulturowo-religijnego. Takie ujęcie stanowi punkt wyjścia do dalszej analizy wykluczenia społecznego jako zjawiska silnie związanego z uwarunkowaniami cywilizacyjnymi poszczególnych regionów.

4.2.6. Wykluczenie społeczne a dobrobyt

Jednym z poważniejszych problemów obecnych w literaturze dotyczącej wykluczenia społecznego jest niejednoznaczny i niespójnie interpretowany związek pomiędzy ubóstwem, rozumianym jako określony poziom dobrobytu, a zjawiskiem ekskluzji. Ubóstwo bardzo często rozpatrywane jest łącznie z wykluczeniem społecznym, nie są to pojęcia tożsame, choć pozostają ze sobą ściśle powiązane. W wielu opracowaniach badacze podkreślają istnienie tej relacji, jednak bez dostatecznego jej wyjaśnienia. Zdarza się, że autorzy pomijają analizę zależności, przyjmując bezkrytycznie, iż to wykluczenie społeczne prowadzi do ubóstwa bądź odwrotnie – że ubóstwo jest jego przyczyną. Istnieje także pogląd postulujący, iż relacja ta ma charakter naprzemienny. Nierzadko pojawia się również podejście traktujące ubóstwo i wykluczenie społeczne jako zjawiska powiązane mechanizmem sprzężenia zwrotnego. Dotychczasowe próby uchwycenia roli ubóstwa, analizowanego za pomocą pojęć i wskaźników ekonomicznych, nie doprowadziły jednak do sformułowania jednoznacznych konkluzji co do kierunku i charakteru tej zależności. Podkreślana w literaturze niekonsekwencja sprawia, że konieczne staje się poszukiwanie ram teoretycznych, które pozwolą na spójną interpretację tej relacji – jednym z takich rozwiązań jest proponowana w

niniejszej rozprawie koncepcja cywilizacyjna.

Związek ekskluzji z ubóstwem może zostać lepiej zrozumiany, jeśli rozpatruje się go w świetle przyjętej definicji wykluczenia społecznego oraz osadza w szerszym kontekście filozoficznym. Zakładając, że wykluczenie społeczne to relacja zachodząca wewnątrz społeczeństwa, polegająca na ograniczaniu wpływu niektórych jego członków na sposób funkcjonowania w życiu zbiorowym i prywatnym oraz decydowaniu o jego kształcie, można przyjąć, iż konsekwencją ekskluzji jest redukcja sfery wolności osób wykluczonych. Ograniczenie wpływu, brak możliwości działania zgodnie z własną wolą lub konieczność podporządkowania się obowiązującym normom społecznym to przejawy ograniczenia zarówno wolności negatywnej (wolności „od", np. od presji kulturowej), jak i pozytywnej (wolności „do", np. do współdecydowania o kształcie życia jednostkowego i zbiorowego).

Te dwie koncepcje wolności, sformułowane przez I. Berlina (1994), w praktyce społecznej okazują się niewystarczające, ponieważ abstrahują od wymiaru materialnego. Wolność posiada bowiem wymiar realny, a nie wyłącznie teoretyczny. Oznacza to, że nie ogranicza się ona do prawa do działania zgodnie z wolą jednostki bądź unikania działań wbrew jej woli, ale odnosi się przede wszystkim do rzeczywistej możliwości takiego działania. Realizacja tej możliwości uzależniona jest od posiadanych zasobów materialnych, których osobom ubogim z reguły brakuje. W konsekwencji, realna wolność jest osiągalna wyłącznie w warunkach względnego dobrobytu (Karoń, 2018).

W badaniach nad zależnością między ubóstwem, dobrobytem i wolnością ważne miejsce zajmuje teoria możliwości (Capability Approach) A. Sena. Sen (1999) argumentuje, że dobrobyt jednostki nie powinien być mierzony wyłącznie poziomem dochodu, lecz jej realną zdolnością do prowadzenia życia, które ma dla niej wartość. Innymi słowy, nie tyle dochody są celem, ile zdolność do realizacji własnych funkcji życiowych (tzw. functionings), jak np. uczestnictwo w życiu społecznym, edukacja, zdrowie, czy wolność wyboru. Według tego podejścia, osoba może być formalnie wolna, ale rzeczywiście pozbawiona możliwości działania – właśnie ze względu na ubóstwo.

Nieprecyzyjna definicja dobrobytu zakłada, że jest to stan, w którym jednostka dysponuje dobrami niezbędnymi do działania zgodnego z własną wolą. Można więc uznać, że dobrobyt to zdolność do zaspokajania potrzeb biologicznych, materialnych i duchowych. Jego przeciwieństwem jest nędza, czyli sytuacja, w której człowiek – pomimo wysiłków – nie jest w stanie zaspokoić podstawowych potrzeb życiowych. Nieco lepiej sytuują się społeczeństwa żyjące w biedzie, czyli posiadające możliwość zaspokojenia elementarnych potrzeb, lecz pozbawione środków i sił na realizację innych celów. Stan względnego dobrobytu, określany również mianem dostatku, umożliwia nie tylko zaspokojenie potrzeb podstawowych, ale

również realizację niektórych potrzeb wyższych (Karoń, 2018).

Powyższe rozważania pozwalają sformułować odpowiedź na jedno z pytań badawczych niniejszej rozprawy, dotyczące wpływu poziomu dobrobytu na zjawisko wykluczenia społecznego. Społeczeństwa ubogie, funkcjonujące w warunkach nędzy lub biedy, nawet jeśli formalnie oferują szeroki zakres wolności obywatelskich, zazwyczaj doświadczają większego nasilenia negatywnych skutków ekskluzji. Dzieje się tak, ponieważ samo posiadanie wolności formalnej nie gwarantuje możliwości realnego korzystania z niej.Nie oznacza to, że wysoki poziom dobrobytu eliminuje wykluczenie, lecz że modyfikuje jego intensywność oraz możliwe strategie radzenia sobie z nim.

Ubóstwo i wykluczenie społeczne to zjawiska współwystępujące, przy czym poziom dobrobytu – rozumiany jako kondycja ekonomiczna jednostek i zbiorowości – należy postrzegać jako czynnik modyfikujący intensywność oraz strukturę wykluczenia. W tym ujęciu relacja ta nie ma wyłącznie charakteru przyczynowo-skutkowego, lecz przybiera raczej postać korelacji warunkującej. Dobrobyt, jako jedna z pięciu podstawowych kategorii bytu w strukturze quincunxa, powinien być rozpatrywany nie tylko jako warunek realizacji wolności, ale również jako kategoria wykluczenia społecznego. W dalszej części rozprawy zostanie on przeanalizowany w kontekście interakcji z pozostałymi kategoriami bytu.

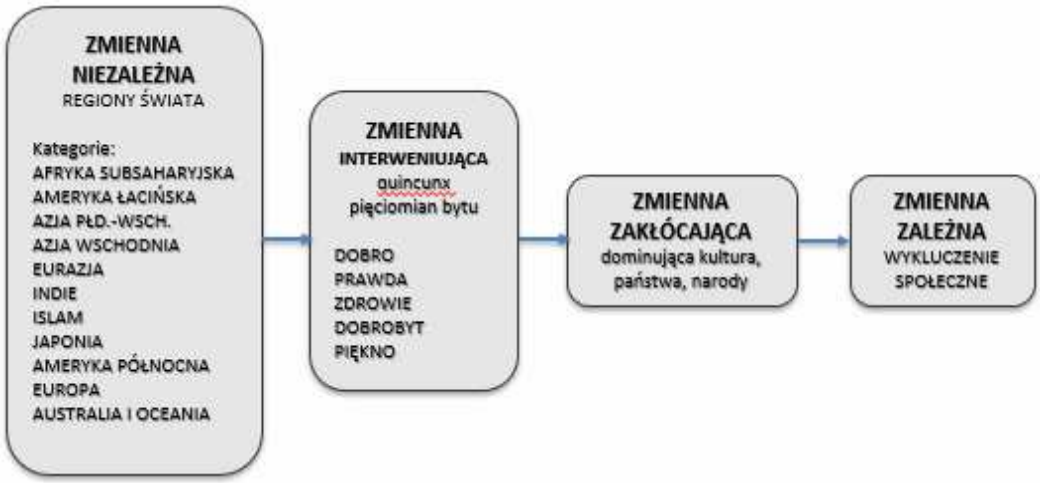
4.3. Elementy koncepcji

W celu formalizacji problemu badawczego i jego przejrzystego przedstawienia, nową koncepcję wykluczenia społecznego przedstawiono za pomocą systemu zmiennych (Ryc. 5). Jest to praktyka nawiązująca do obowiązujących standardów w badaniach społecznych, które *„...wiążą się ze studiowaniem zmiennych i związków między nimi”* (Babbie, 2003, s. 41).Podstawowymi elementami tworzącymi niniejszą koncepcję są pojęcia regionu i wykluczenia społecznego. Są one odpowiednio zmienną niezależną oraz zmienną zależną. Zmienne niezależne to takie, które wywierają wpływ na badane zjawisko określone mianem zmiennej zależnej. Założono, że wpływ regionów na kształtowanie się zjawiska wykluczenia modyfikowany jest głównie poprzez przyjmowane w danych regionach metody życia zbiorowego, a więc stosunek do kategorii quincunxa, który uznano za zmienną interweniującą. W szczególności istotna dla analizy wykluczenia społecznego jest kategoria dobra (strefa etyki), ponieważ bezpośrednio odnosi się do relacji między jednostką a normami społecznymi.Dodatkowo wprowadzono zmienną zakłócającą – dominującą kulturę danego regionu, działającą jako lokalny modyfikator wzorców cywilizacyjnych.

Zmienne zakłócające mogą wzmocnić lub osłabić prawdopodobieństwo wystąpienia negatywnych zjawisk towarzyszących wykluczeniu społecznemu. Relacja ta ma charakter

modelu przyczynowo-warunkowego, w którym region jako zmienna niezależna oddziałuje na poziom wykluczenia społecznego, przy czym wpływ ten jest kształtowany przez stosunek do kategorii quincunxa oraz modyfikowany przez czynniki kulturowe. W tym kontekście konieczne staje się wskazanie narzędzia analitycznego, które pozwala uchwycić wewnętrzne czynniki kształtujące relację między regionem a wykluczeniem społecznym.

Problem pogodzenia dwóch sfer bytowania człowieka – duchowej i materialnej – był dla Konecznego zasadniczą kwestią metodologiczną. W celu ich scalania zaproponował pojęcie *quincunxa* (pięciokształtu człowieczego), czyli pięciomianu bytu, składającego się z pięciu wzajemnie powiązanych kategorii: dobra (moralności), prawdy (poznania), zdrowia i dobrobytu oraz piękna (estetyki). Jego istotą jest przekonanie, że każda forma ludzkiej aktywności odnosi się do jednej lub kilku spośród tych kategorii, a jedynie ich równowaga i współmierność pozwalają na rozwój jednostki i społeczności. Z tego względu quincunx może być nie tylko narzędziem analitycznym w badaniach nad cywilizacjami, lecz również ramą dla analizy wykluczenia społecznego.

Ryc. 5. Model zależności między regionem a wykluczeniem społecznym z uwzględnieniem roli quincunxa (pięciomianu bytu) jako zmiennej interweniującej oraz kultury jako zmiennej zakłócającej
Źródło: opracowanie własne.

W celu przełożenia kategorii pięciomianu bytu na poziom analizy empirycznej, dokonano ich operacjonalizacji poprzez wskazanie odpowiadających im wymiarów społecznych, mechanizmów wykluczenia oraz ich konsekwencji. Zestawienie to przedstawiono w tabeli 3.

Tab. 3.Pięciomian bytu jako rama operacjonalizacji zjawiska wykluczenia społecznego

Kategoria pięciomianu (quincunx)	Wymiar społeczny	Mechanizm wykluczenia	Formy i skutki wykluczenia społecznego	Przykładowe przypadki
Dobro (moralność)	Normy etyczne, religijne, wartości zbiorowe, prawa człowieka	Odrzucenie odmiennych kodeksów etycznych	Utrata godności, represje za styl życia, marginalizacja etyczna	Dalici (Indie), LGBTQ+ (Uganda), ateiści (Arabia Saudyjska)
Prawda (poznanie)	Dostęp do wiedzy, edukacji, informacji	Cenzura, analfabetyzm, nierówny dostęp do edukacji	Wykluczenie z życia publicznego, niemożność samorealizacji poznawczej	Kobiety w Afganistanie, mniejszości językowe w Azji
Zdrowie (fizyczność)	Leczenie, higiena, sprawność fizyczna	Zaniedbanie systemów zdrowia, brak ubezpieczenia, wykluczenie infrastrukturalne	Śmiertelność, niepełnosprawność, uzależnienie od pomocy	Uchodźcy w obozach, mieszkańcy Sahelu, osoby z HIV w Afryce
Dobrobyt (materialność)	Dochód, praca, własność, mieszkanie	Ubóstwo strukturalne, dyskryminacja ekonomiczna	Bezdomność, wykluczenie z rynku pracy, głód, bieda, nędza	Mieszkańcy faweli, ludy pasterskie, migranci zarobkowi
Piękno (estetyka)	Wygląd, mowa, ubiór, ekspresja kulturowa, różnorodność	Stygmatyzacja, orientalizacja, stereotypizacja	Dehumanizacja, przemoc symboliczna, usuwanie z przestrzeni publicznej	Rohingya, Aborygeni

Źródło: opracowanie własne.

Zestawienie przedstawione w tabeli ukazuje, w jaki sposób abstrakcyjne kategorie pięciomianu bytu mogą zostać przełożone na konkretne mechanizmy wykluczenia społecznego. Tym samym pięciomian bytu zostaje przekształcony z kategorii filozoficznej w narzędzie analizy empirycznej, umożliwiające identyfikację i porównywanie form wykluczenia społecznego w różnych regionach świata.

Każda z tych kategorii może być punktem wyjścia do identyfikacji czynników wykluczenia w danym regionie. W ujęciu geograficznym, gdzie analiza osadzona jest w ramach określonych wspólnot kulturowych i cywilizacyjnych, pięciomian bytu umożliwia całościowe uchwycenie relacji między jednostką a społeczeństwem. Co więcej, niezrównoważenie tych kategorii w obrębie danej zbiorowości prowadzi – zgodnie z teorią Konecznego – do regresu cywilizacyjnego, co czyni quincunx nie tylko opisem stanu społeczeństw, ale także narzędziem prognozowania ich potencjalnego upadku lub rozwoju.Elementy te mają charakter przykładowy i mogą być rozwijane w zależności od specyfiki regionu oraz dostępności danych.

Kolejnym krokiem operacjonalizacji jest przypisanie poszczególnym kategoriom pięciomianu bytu mierzalnych wskaźników i mierników empirycznych, umożliwiających ich wykorzystanie w analizie porównawczej. Przykładowy zestaw takich wskaźników przedstawiono w tabeli 4.Tabele 3 i 4 są pomostami między poziomem teoretycznym a

empirycznym proponowanej koncepcji.

Tab. 4. Operacjonalizacja pięciomianu bytu Feliksa Konecznego – przykładowe wskaźniki i mierniki empiryczne

Kategoria pięciomianu (quincunx)	**Empiryczne wskaźniki (przykładowe)**
Dobro (moralność)	– wskaźnik ograniczeń zgromadzeń mniejszości – wskaźnik kryminalizacji orientacji seksualnej – wskaźnik represji religijnych (np. Government Restrictions Index) – indeks swobód obywatelskich
Prawda (poznanie)	– wskaźnik alfabetyzmu – odsetek osób z dostępem do internetu – średnia liczba lat edukacji – indeks wolności mediów
Zdrowie (fizyczność)	– dostępność placówek medycznych – śmiertelność niemowląt – wydatki publiczne na zdrowie per capita – odsetek ludności bez ubezpieczenia
Dobrobyt (materialność)	– wskaźnik ubóstwa (np. poniżej 8,3 USD/dzień) – stopa bezrobocia – udział ludności zamieszkującej slumsy/fawele – odsetek osób bezdomnych
Piękno (estetyka)	– zróżnicowanie etniczne – wskaźniki dyskryminacji językowej lub kulturowej – reprezentacja mniejszości w mediach – dostęp do dóbr kultury

Źródło: opracowanie własne.

Zgodnie z myślą krakowskiego profesora, każda cywilizacja rozwija własny sposób interpretacji pięciu kategorii bytu, a różnice te są podstawą dla rozróżnień cywilizacyjnych. Nie istnieje więc uniwersalna forma etyki, prawdy czy piękna – są one każdorazowo kształtowane przez tradycje kulturowe danego regionu. Wykluczenie społeczne należy zatem odczytywać jako konsekwencję braku współmierności pomiędzy jednostką lub grupą ludzi a dominującym w danym regionie systemem wartości – etycznym, poznawczym, estetycznym czy materialnym.

Przyjęcie pięciomianu bytu jako ramy analitycznej umożliwia prowadzenie badań porównawczych między regionami świata, z uwzględnieniem ich cywilizacyjnego podłoża. Dla geografii – jako nauki badającej relacje człowieka z jego otoczeniem – zastosowanie quincunxa umożliwia syntezę obserwowanych zjawisk społecznych z głębokimi strukturami cywilizacyjnymi i tym samym pozwala wyjść poza powierzchniowe opisy nierówności społecznych czy marginalizacji.

Rozwinięcie i adaptacja teorii Konecznego do badań geograficznych pozwala więc zbudować wielowymiarowy model wykluczenia, który w dalszych rozdziałach niniejszej pracy zostanie zastosowany do analizy konkretnych regionów świata.

Zaproponowana koncepcja wykluczenia społecznego oparta na nauce o cywilizacjach

umożliwia identyfikację nie tylko istniejących, ale i potencjalnych ognisk wykluczenia – czyli takich, które mogą się pojawić w wyniku dominacji określonych norm, etosów lub tradycji społecznych.

Model quincunxa można traktować jako filtr analityczny umożliwiający rozbicie złożonego zjawiska wykluczenia społecznego na badalne komponenty. Każda z pięciu sfer może zostać potraktowana jako osobny wymiar wskaźnikowy, możliwy do operacjonalizacji zarówno w badaniach jakościowych, jak i ilościowych. Zaletą tego podejścia pozostaje jego interdyscyplinarność i elastyczność, co czyni je adekwatnym narzędziem analiz porównawczych w geografii społecznej, antropologii oraz naukach politycznych.

4.4 Metodyka pomiaru wykluczenia społecznego

W geografii jednym z najważniejszych wyzwań badawczych jest uchwycenie obszarowego zróżnicowania zjawisk społecznych – w niniejszej rozprawie: wykluczenia. Choć pojęcie to rozwijane było pierwotnie głównie w socjologii i ekonomii, posiada ono istotny charakter terytorialny – jego natężenie, przyczyny i skutki są silnie zależne od miejsca, czynników politycznych, układów osadniczych, tradycji kulturowych oraz fundamentów cywilizacyjnych. Z tego względu konieczne jest wypracowanie narzędzia pomiarowego, które pozwoli uchwycić zarówno uniwersalne modele marginalizacji, jak i regionalne uwarunkowania ich przejawów.

Wykluczenie społeczne, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, należy rozumieć jako relację zachodzącą pomiędzy jednostką a zbiorowością. Relacja ta – ze swej natury jakościowa, zmienna i kulturowo osadzona – nie poddaje się bezpośredniemu pomiarowi. Dlatego zaproponowany wskaźnik nie jest próbą zamknięcia definicji w schemacie liczbowym, lecz narzędziem operacjonalizacji, umożliwiającym uchwycenie empirycznych przejawów tej relacji w podstawowych wymiarach pięciomianu bytu. Nie zastępuje on podejścia relacyjnego, lecz jest jego empirycznym dopełnieniem, pozwalającym na porównania międzyregionalne oraz syntezę danych w ujęciu geograficznym.

W niniejszym podrozdziale zaprezentowano autorski Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS), oparty na metodologicznym fundamencie pięciomianu bytu (quincunxa), zaproponowanego przez F. Konecznego. Zastosowanie tej koncepcji umożliwia transdyscyplinarną syntezę danych ilościowych i jakościowych, osadzonych w kontekście cywilizacyjnym i terytorialnym. Indeks został przeliczony na skalę od 0 do 100, gdzie 0 oznacza brak wykluczenia, a 100 – jego maksymalny poziom.

Wskaźnik został zaprojektowany jako syntetyczna miara poziomu wykluczenia w różnych skalach geograficznej obserwacji – od państw, przez regiony cywilizacyjne, po

jednostki osadnicze. Punktem wyjścia jest założenie, że rzeczywistość społeczna nie jest neutralna: charakter władzy, dostępność zasobów, praktyki kulturowe i kodeksy etyczne różnią się w zależności od regionu świata. Cztery z pięciu wymiarów pięciomianu bytu zostały w całości odwzorowane poprzez zestaw wskaźników cząstkowych. Ich dobór oparto na dwóch kryteriach: uniwersalności (umożliwiającej porównania międzyregionalne) oraz dostępności danych w skali globalnej.

W kategorii dobra zastosowano mierniki takie jak indeks wolności obywatelskich[10], poziom dyskryminacji mniejszości seksualnych (Mendos i in., 2020), poziom ograniczeń religijnych (Pew Research Center, 2024b). oraz wskaźnik udziału obywateli w życiu publicznym i kontroli władzy[11]. Wskaźniki te odzwierciedlają zakres uznania podstawowych praw jednostki oraz warunki instytucjonalne sprzyjające lub ograniczające jej uczestnictwo w życiu społecznym (zob. załącznik B).

Kategoria prawdy została uchwycona poprzez średnią liczbę lat edukacji[12], wskaźnik alfabetyzmu dorosłych[13], poziom dostępu do internetu[14]oraz indeks wolności mediów[15]. Wskaźniki te odzwierciedlają dostęp do wiedzy, informacji oraz swobodnej komunikacji, a tym samym określają zdolność jednostek do uczestnictwa w życiu publicznym i procesach poznawczych (zob. załącznik C).

W kategorii zdrowia zastosowano wskaźnik dostępności podstawowych usług zdrowotnych[16], oczekiwaną długość życia w zdrowiu[17], wydatki publiczne na zdrowie per capita[18] oraz udział ludności korzystającej z podstawowych usług sanitarnych[19]. Wskaźniki te pozwalają uchwycić zarówno dostępność infrastruktury medycznej, jak i efekty zdrowotne determinujące możliwości uczestnictwa społecznego (zob. załącznik D).

---

[10]Freedom House, *Explore the Map – Freedom in the World 2026*, https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fiw&year=2026 (dostęp: 15.03.2025).
[11]World Bank, *Voice and Accountability: Estimate (VA.EST)*, https://data.worldbank.org/indicator/VA.EST (dostęp: 10.09.2024).
[12]Our World in Data, *Years of schooling – average years of schooling*, https://ourworldindata.org/grapher/years-of-schooling?metric_type=average_years_schooling&level=all&sex=both (dostęp: 15.03.2025).
[13]WorldAtlas, *Countries by Literacy Rate*, https://www.worldatlas.com/society/countries-by-literacy-rate.html (dostęp: 15.03.2025).
[14]World Bank, *Individuals using the Internet (% of population) (IT.NET.USER.ZS)*, https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS (dostęp: 10.03.2025).
[15]Reporters Without Borders (RSF), *World Press Freedom Index 2025*, https://rsf.org/en/index?year=2025 (dostęp: 20.02.2026).
[16]World Bank, *UHC service coverage index (SH.UHC.SRVS.CV.XD)*, https://data.worldbank.org/indicator/SH.UHC.SRVS.CV.XD (dostęp: 06.01.2026).
[17]World Health Organization (WHO), *Healthy life expectancy (HALE) at birth (years)*, https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-ghe-hale-healthy-life-expectancy-at-birth (dostęp: 05.01.2026).
[18]World Bank, *Current health expenditure per capita (current US$) (SH.XPD.CHEX.PC.CD)*, https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.PC.CD (dostęp: 02.02.2025).
[19]World Bank, *People using at least basic sanitation services (% of population) (SH.STA.BASS.ZS)*, https://data.worldbank.org/indicator/SH.STA.BASS.ZS (dostęp: 04.02.2025).

W kategorii dobrobytu uwzględniono dostęp do energii elektrycznej[20], udział ludności zamieszkującej slumsy[21], PKB per capita[22] oraz odsetek populacji żyjącej poniżej progu 8,30 USD dziennie[23]. Wskaźniki te obejmują zarówno wymiar dochodowy, jak i materialne warunki życia, umożliwiając porównania między krajami o różnym poziomie rozwoju gospodarczego (zob. załącznik E).

Kategoria piękna jest syntetycznym dopełnieniem pozostałych wymiarów. Nie ogranicza się do estetyki, lecz odnosi się do spójności i tożsamości wspólnotowej, rozumianej jako zdolność nadawania sensu różnorodnym doświadczeniom społecznym. Ze względu na swój charakter została ujęta jakościowo. Wykorzystano m.in. Historyczny Indeks Zróżnicowania Etnicznego (HIEF) (Dražanová, 2019) oraz dane z CIA World Factbook, które posłużyły do rekonstrukcji tła społeczno-kulturowego.

Poziom napięć etnicznych potraktowano jako wskaźnik pośredni wykluczenia społecznego, natomiast możliwość kultywowania tradycji jako miarę realnej inkluzywności kulturowej. Zastosowana skala jakościowa (niski, umiarkowany, wysoki, bardzo wysoki poziom napięć) pozwala na zachowanie porównywalności międzyregionowej.

Należy podkreślić, że wskaźniki te nie mierzą postaw jednostkowych, lecz koncentrują się na uwarunkowaniach społecznych i instytucjonalnych. Ze względu na ograniczoną dostępność danych porównawczych komponent ten traktowany jest jako uzupełnienie analizy ilościowej, a nie jej część składowa. Należy mieć na uwadze, że jego konstrukcja wiąże się z pewnym stopniem interpretacji badawczej, co oznacza, że wyniki mogą być częściowo zależne od przyjętej przez autora perspektywy analitycznej.

Standaryzacja wskaźników

Wskaźniki cząstkowe zostały znormalizowane do wspólnej skali 0–100 metodą min–max. W przypadkach, gdy wyższe wartości oznaczały niższy poziom wykluczenia (np. PKB per capita, oczekiwana długość życia), skala została odwrócona. Dzięki temu interpretacja jest jednolita:

- 0 oznacza brak wykluczenia,
- 100 oznacza jego najwyższy poziom.

Szczegółowe wzory standaryzacji oraz przykłady obliczeń przedstawiono w

[20]World Bank, *Access to electricity (% of population) (EG.ELC.ACCS.ZS)*, https://data.worldbank.org/indicator/EG.ELC.ACCS.ZS (dostęp: 04.06.2025).
[21]World Bank, *Population living in slums (% of urban population) (EN.POP.SLUM.UR.ZS)*, https://data.worldbank.org/indicator/EN.POP.SLUM.UR.ZS (dostęp: 01.10.2025).
[22]World Bank, *GDP per capita (current US$) (NY.GDP.PCAP.CD)*, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD (dostęp: 01.10.2025).
[23]World Bank, *Poverty headcount ratio at $8.30 a day (2021 PPP) (% of population) (SI.POV.UMIC)*, https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.UMIC (dostęp: 04.11.2025).

załącznikach do rozprawy, aby zachować przejrzystość głównego tekstu.

Czasowość danych

Należy zaznaczyć, że wykorzystane wskaźniki pochodzą z różnych lat, co wynika z odmiennych cykli raportowania instytucji międzynarodowych (np. WHO, World Bank, UNESCO, UNDP). Różnice te z reguły nie przekraczają kilku lat, dzięki czemu dane pozostają porównywalne w ujęciu czasowym i nie wpływają istotnie na ostateczne wyniki WWS. W sytuacjach, gdy wskaźniki nie były dostępne dla danego państwa, stosowano oznaczenie *b.d.*, bądź w wybranych przypadkach uzupełniano je danymi pochodzącymi z innych, metodologicznie zbliżonych wskaźników. Wszystkie takie przypadki zostały odnotowane w załącznikach.

Arbitralność decyzji metodologicznych

Warto podkreślić, że część przyjętych rozwiązań ma charakter arbitralny, choć opiera się na uzasadnieniach metodologicznych i praktyce badań porównawczych. Dotyczy to m.in.:
- przyjęcia progu ubóstwa na poziomie 8,30 USD PPP (zgodnego z rekomendacjami UNDP i Banku Światowego),
- pominięcia w standaryzacji krajów o skrajnie wysokim dochodzie per capita (Liechtenstein, Luksemburg, Monako), aby uniknąć spłaszczenia skali i zachować porównywalność,
- traktowania kategorii „piękna" głównie jakościowo, co wynika z jej natury i trudności w uniwersalnym pomiarze estetyki czy tożsamości kulturowej.

Kategoria „Piękno" – ujęcie jakościowe

W odróżnieniu od pozostałych wymiarów pięciomianu bytu – dobra, prawdy, zdrowia i dobrobytu – kategoria „piękna" nie została ujęta wyłącznie w kategoriach ilościowych. Choć można ją częściowo wiązać z poziomem inwestycji w kulturę, estetykę przestrzeni czy dobra niezwiązane bezpośrednio z biologicznymi potrzebami człowieka, piękno pozostaje przede wszystkim zjawiskiem utrwalonym w kulturze, symbolice i krajobrazie, którego nie da się w pełni wyrazić liczbami. W geografii i naukach społecznych piękno objawia się poprzez estetykę otoczenia, możliwość ekspresji artystycznej, różnorodność kulturową oraz dostęp do instytucji kultury. Dlatego w konstrukcji WWS ta kategoria została potraktowana jakościowo – jako opisowy komponent, uzupełniający dane liczbowe.

Analizy jakościowe w ramach kategorii „piękna" obejmują cztery główne wymiary:
- Estetyka przestrzeni i środowiska – jakość przestrzeni zamieszkania, obecność harmonii urbanistycznej, dostęp do krajobrazów i przestrzeni publicznych o walorach estetycznych, a

także wpływ degradacji środowiska na doświadczenie estetyczne.

- Ekspresja i wolność artystyczna – możliwość swobodnego tworzenia i prezentowania sztuki, obecność cenzury, ograniczeń politycznych i religijnych, a także rozwój sektorów kreatywnych i współczesnych form artystycznych.
- Tożsamość i różnorodność kulturowa – skala reprezentacji języków, tradycji i praktyk kulturowych w przestrzeni publicznej, a także stopień marginalizacji estetycznych form wyrazu mniejszości.
- Dostęp i uczestnictwo w kulturze – rozwinięcie infrastruktury instytucjonalnej (muzea, teatry, biblioteki), poziom wydatków publicznych na kulturę, a także znaczenie praktyk nieformalnych, takich jak festiwale czy wspólnotowe formy sztuki.

Kategoria „piękna" pełni w konstrukcji WWS funkcję dopełniającą i interpretacyjną – wskazuje, że wykluczenie nie ma wyłącznie wymiaru materialnego, ale także symboliczny i tożsamościowy. Podsumowuje i syntezuje wszystkie pozostałe wymiary. Tym samym przypomina, że w nauce nie wszystko można wyrazić liczbami, a pełne zrozumienie procesów marginalizacji wymaga również ujęcia jakościowego, obejmującego sferę znaczeń, estetyki i wspólnotowej wrażliwości.

Jednym z istotniejszych etapów konstrukcji Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) jest określenie wag przypisanych poszczególnym kategoriom pięciomianu bytu: dobra, prawdy, zdrowia i dobrobytu. To właśnie wagi decydują o względnym znaczeniu wymienionych kategorii w końcowym indeksie i w istotny sposób kształtują końcowy obraz poziomu wykluczenia w poszczególnych krajach i regionach.

W literaturze dotyczącej wskaźników syntetycznych istnieją różne podejścia do kwestii wag. Najczęściej spotykane jest rozwiązanie neutralne, zakładające równą wagę dla wszystkich wymiarów. Alternatywnie, wagi mogą być różnicowane w oparciu o przesłanki teoretyczne bądź aksjologiczne. W przypadku WWS naturalnym punktem odniesienia jest filozofia F. Konecznego, dla którego fundamentem cywilizacji było dobro (etyka), a pozostałe wymiary zajmowały wobec niego miejsce drugorzędne. Przyjmując tę perspektywę, można by argumentować za większą wagą kategorii dobra, a także – w świetle współczesnych badań nad wykluczeniem – kategorii dobrobytu, jako warunku materialnej partycypacji społecznej.

W niniejszej rozprawie, mimo świadomości teoretycznych możliwości różnicowania wag, zdecydowano się na wariant neutralny, tj. przypisanie kategoriom równej wagi. Takie rozwiązanie ma kilka zalet:

- zapewnia przejrzystość metodologiczną i łatwość obliczeń,
- minimalizuje arbitralność w przypisywaniu znaczenia poszczególnym wymiarom,
- pozwala na bezpośrednie porównanie z innymi indeksami globalnymi, takimi jak Human

Development Index, które również opierają się na równym traktowaniu kategorii.

Przyjęcie równych wag w wersji podstawowej pozwala na zachowanie spójności i neutralności badawczej, nie wykluczając w przyszłości dalszych eksperymentów z hierarchizacją wymiarów zgodnie z aksjologią pięciomianu bytu.

Podsumowując, rozdział czwarty zawiera zwieńczenie wcześniejszych rozważań, integrując perspektywę socjologiczną, geograficzną i cywilizacyjną w nowej koncepcji wykluczenia społecznego. W oparciu o teorię Feliksa Konecznego i jego pięciomian bytu zaproponowano model analityczny, który pozwala nie tylko na uchwycenie zjawiska ekskluzji w jego wymiarze materialnym, ale także etycznym, poznawczym, estetycznym i zdrowotnym. Wprowadzenie Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) umożliwia przełożenie abstrakcyjnych kategorii na narzędzie badawcze, zdolne do porównań międzyregionalnych i identyfikacji lokalnych uwarunkowań wykluczenia. Nowa koncepcja ma charakter ramowy i nie rości sobie prawa do pełnej uniwersalności, lecz jest propozycją operacjonalizacji wykluczenia społecznego w ujęciu geograficznym, uwzględniającym fundamenty cywilizacyjne. Dzięki temu tworzy podstawy do dalszych analiz empirycznych, które zostaną przedstawione w kolejnych częściach pracy.

5. Regiony świata jako obszary wykluczenia

5.1. Afryka Subsaharyjska

Oblicze regionu

Afryka Subsaharyjska obejmuje 46 państw oraz 1 terytorium zależne, położone na południe od Sahary.Region zajmuje ponad 24 mln km² i jest zamieszkiwany przez ponad 1,1 mld ludzi. Mimo dużego zróżnicowania politycznego i kulturowego państwa regionu łączy wspólne dziedzictwo postkolonialne, wysoki przyrost naturalny oraz trwałe problemy infrastrukturalne, edukacyjne i administracyjne.

W klasycznych typologiach cywilizacyjnych Afryka Subsaharyjska długo pozostawała obszarem pomijanym i nie była wyodrębniana m.in. przez Huntingtona (1998) czy Konecznego (2002). Według Wilczyńskiego (2021) region nie wykształcił jednolitych fundamentów cywilizacyjnych, jednak jest to odrębny obszar ze względu na trwałość lokalnych struktur społecznych, silną rolę przekazu ustnego oraz specyficzne wzorce tożsamości zbiorowej. Nakładają się tu wpływy kultury zachodniej, islamu oraz lokalnych systemów religijnych i obyczajowych.

Istotną rolę w organizacji życia społecznego nadal odgrywają wspólnoty etniczne i plemienne. Ród, klan czy plemię wpływają na relacje społeczne oraz dostęp do ziemi, zasobów i władzy politycznej (Vorbrich, 2012). Zależności te mogą jednak prowadzić do wykluczenia grup pozostających poza wspólnotą, m.in. migrantów wewnętrznych, części mniejszości etnicznych czy osób naruszających tradycyjne normy społeczne.

Afryka Subsaharyjska należy do najbardziej zróżnicowanych językowo regionów świata. Według danych Ethnologue na kontynencie afrykańskim funkcjonuje ponad 2 000 języków, z których zdecydowana większość występuje na obszarze Afryki Subsaharyjskiej[24]. Utrudnia to budowę spójnych systemów edukacji i komunikacji społecznej, a zarazem wzmacnia lokalne tożsamości kulturowe.

Źródeł współczesnej ekskluzji należy szukać w dziedzictwie niewolnictwa, kolonializmu oraz powojennych granic państwowych, które często nie odpowiadały istniejącym podziałom etnicznym i kulturowym (Mazrui i Tidy, 1984). W części państw doprowadziło to do chronicznej niestabilności instytucjonalnej, a w skrajnych przypadkach do wykształcenia struktur określanych mianem państw upadłych. W Demokratycznej Republice Konga, Somalii czy Republice Środkowoafrykańskiej słabość administracji państwowej

[24]Ethnologue, *Africa*, https://www.ethnologue.com/region/Africa (dostęp: 13.04.2026).

sprzyja rozwojowi alternatywnych struktur władzy — plemiennych, religijnych lub zbrojnych (Englebert, 2009; Menkhaus, 2006).

Dodatkowym problemem pozostaje niski poziom integracji terytorialnej. W krajach takich jak Czad, Niger czy Sudan Południowy słabo rozwinięta infrastruktura transportowa ogranicza mobilność ludności, przepływ zasobów oraz dostęp do usług publicznych i rynków, utrudniając procesy rozwojowe i integrację gospodarczą[25]. W rezultacie w wielu państwach regionu utrzymuje się niski poziom zaufania do instytucji publicznych, co sprzyja umacnianiu nieformalnych struktur społecznych i pogłębia zjawiska wykluczenia społecznego.

Na tym tle warto podkreślić, że średnia wartość Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) w regionie wynosi 62,3 pkt (tab. 5, ryc. 6), co czyni Afrykę Subsaharyjską regionem o najwyższym poziomie wykluczenia społecznego spośród analizowanych regionów świata. Skrajne przypadki to Seszele (31,9) i Mauritius (36,2), będące przykładami względnie stabilnych państw wyspiarskich, oraz Sudan Południowy (80,0) i Czad (79,8) – kraje o najwyższym poziomie wykluczenia, związanym z konfliktami, ubóstwem i brakiem infrastruktury. W państwach pośrednich, takich jak Uganda (67,0) czy Mozambik (66,1), wartości wskaźnika są zbliżone do średniej regionalnej, co dobrze oddaje typowe wyzwania rozwojowe regionu.

Tab. 5. Wskaźniki składowe oraz syntetyczny wskaźnik WWS dla państw i terytoriów Afryki Subsaharyjskiej

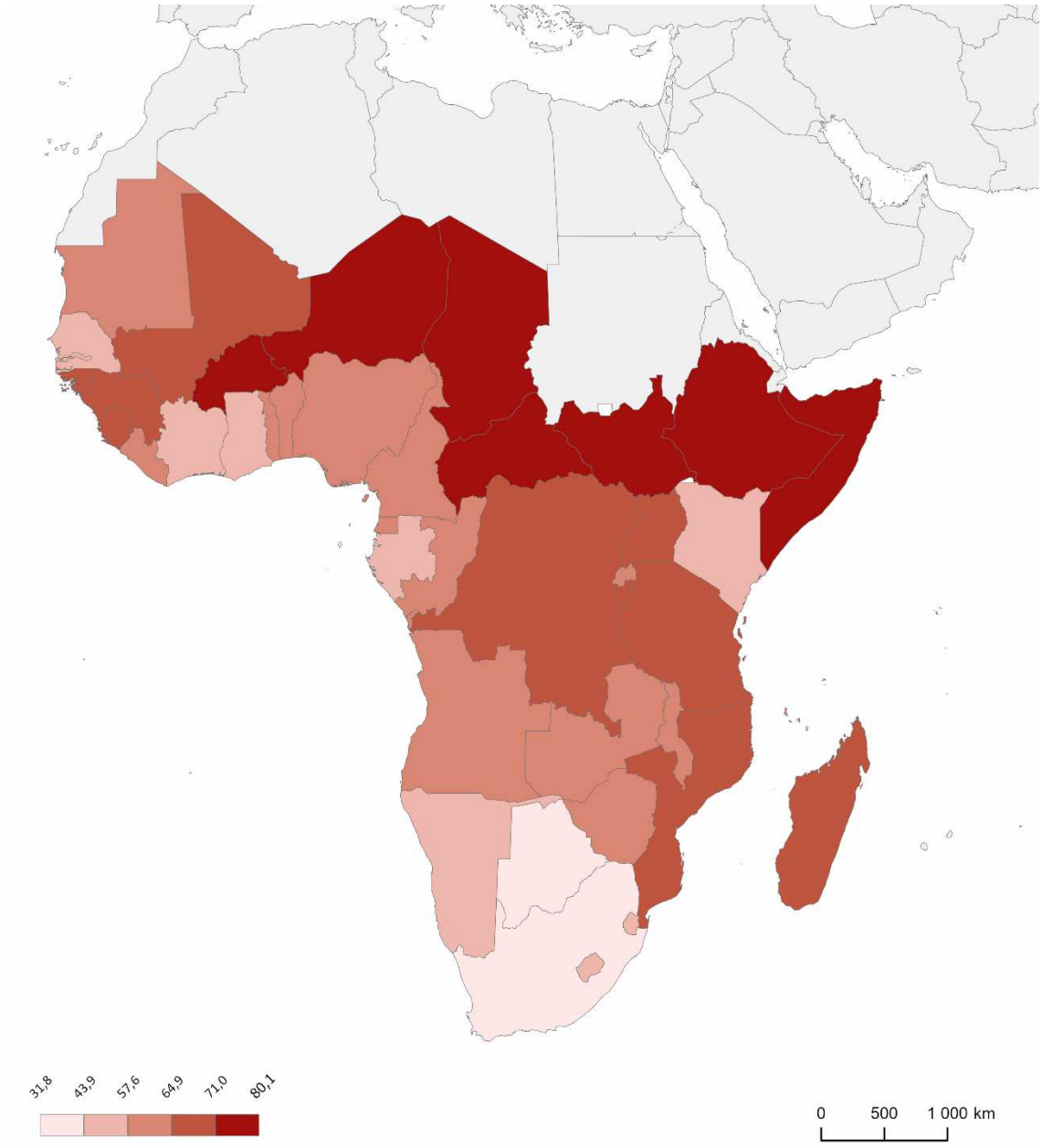
Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Sudan Południowy	75,3	65,9	82,4	96,3	80,0
2	Czad	72,5	73,4	83,4	89,7	79,8
3	Republika Środkowoafrykańska	72,5	66,3	87,7	86,8	78,3
4	Niger	62,3	69,7	80,3	86,4	74,6
5	Somalia	81,5	69,6	80,6	63,2	73,7
6	Burkina Faso	64,3	66,6	74,9	89,0	73,7
7	Etiopia	71,0	69,0	76,7	75,3	73,0
8	Burundi	73,5	61,0	68,5	80,7	70,9
9	Mali	63,3	69,3	69,4	81,3	70,8
10	Demokratyczna Republika Kongo	65,5	50,0	78,1	88,4	70,5
11	Gwinea	66,5	62,9	74,5	67,0	67,7
12	Madagaskar	54,6	55,2	78,4	81,2	67,4
13	Gwinea-Bissau	54,0	59,9	77,5	77,3	67,2
14	Uganda	65,0	57,8	71,5	73,6	67,0
15	Tanzania	68,9	47,9	69,8	78,1	66,2
16	Mozambik	52,2	58,0	75,2	78,8	66,1
17	Sierra Leone	53,3	57,8	76,4	76,1	65,9
18	Kongo	65,8	41,8	75,6	76,0	64,8
19	Benin	48,6	60,8	76,0	73,1	64,6
20	Liberia	48,5	53,4	74,5	78,8	63,8

[25] African Development Bank Group, *Africa must tackle huge infrastructure gap to unlock opportunities for transformation – Report*, https://www.afdb.org/en/news-and-events/press-releases/africa-must-tackle-huge-infrastructure-gap-unlock-opportunities-transformation-report-65734 (dostęp: 05.01.2026).

21	Togo	61,9	52,1	74,4	66,2	63,7
22	Nigeria	64,5	51,3	69,5	68,7	63,5
23	Malawi	50,6	55,0	66,9	79,8	63,1
24	Mauretania	72,6	47,1	61,9	69,5	62,8
25	Zimbabwe	67,8	41,6	71,7	69,2	62,6
26	Angola	57,2	49,0	69,5	72,5	62,0
27	Kamerun	71,5	47,8	69,8	58,4	61,9
28	Rwanda	67,5	55,3	56,7	66,6	61,5
29	Komory	65,1	52,9	66,0	58,6	60,6
30	Zambia	55,5	43,9	69,4	72,5	60,3
31	Gwinea Równikowa	75,8	33,5	63,6	62,5	58,8
32	Wybrzeże Kości Słoniowej	52,2	43,8	70,3	63,5	57,5
33	Kenia	57,6	42,4	65,4	63,3	57,1
34	Gambia	52,0	47,5	66,7	61,9	57,0
35	Eswatini	71,3	35,5	66,0	51,6	56,1
36	Lesotho	44,9	41,9	73,6	62,9	55,8
37	Senegal	45,1	50,8	59,9	62,2	54,5
38	Ghana	40,7	33,9	68,9	56,7	50,0
39	Namibia	43,1	30,4	66,4	60,3	50,0
40	Gabon	59,1	26,2	64,3	42,5	48,0
41	Botswana	37,0	26,6	56,5	55,0	43,8
42	Wyspy Zielonego Przylądka	27,2	30,4	43,7	51,9	38,3
43	Mauritius	40,9	24,4	40,3	39,2	36,2
44	Południowa Afryka	18,6	19,3	53,1	49,2	35,0
45	Seszele	38,2	18,5	35,9	35,1	31,9

Źródło: opracowanie własne.

Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było pełnych danych umożliwiających obliczenie syntetycznego wskaźnika WWS (Réunion, Wyspy Św. Tomasza i Książęca).

Ryc. 6.Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego (WWS) w państwach Afryki Subsaharyjskiej
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro (moralność)

Rozumienie dobra w społeczeństwach Afryki Subsaharyjskiej opiera się przede wszystkim na normach wspólnotowych, religijnych i kulturowych, a nie na abstrakcyjnych zasadach uniwersalnej etyki. Moralność ma charakter relacyjny — jednostka oceniana jest przez pryzmat swojej pozycji i zachowania wobec wspólnoty. Jedną z najczęściej przywoływanych koncepcji jest idea ubuntu lub botho, zgodnie z którą człowiek staje się osobą poprzez relacje z innymi („ja jestem, ponieważ my jesteśmy") (Shutte, 2001; Ramose, 2002). Dobro oznacza w tym ujęciu utrzymywanie harmonii, lojalności i wzajemnego

szacunku wewnątrz grupy.

Afrykańskie systemy moralne opierają się więc bardziej na wspólnocie niż autonomii jednostki. Ocena czynów wynika przede wszystkim z ich wpływu na relacje społeczne i porządek wspólnotowy. Istotną rolę nadal odgrywa autorytet starszyzny, która w wielu społecznościach pełni funkcję moralnego arbitra (Strządała, 2016; Gyekye, 1997).

Tego rodzaju aksjologia może jednak prowadzić również do wykluczenia osób postrzeganych jako naruszające tradycyjny porządek społeczny. Dotyczy to m.in. osób homoseksualnych, konwertytów religijnych czy członków grup marginalizowanych etnicznie. Przykładem może być Uganda, gdzie w 2023 roku uchwalono przepisy zaostrzające kary wobec osób LGBTQ+[26]. Podobne obostrzenia występują także w części północnych stanów Nigerii, gdzie obowiązuje prawo szariatu penalizujące bluźnierstwo i apostazję[27].

Wykluczenie w kategorii dobra widoczne jest również w relacjach międzyetnicznych. W niektórych społecznościach potomkowie dawnych niewolników lub grup tradycyjnie pełniących funkcje służebne nadal postrzegani są jako społecznie „niżsi", co ogranicza ich dostęp do prestiżu społecznego, małżeństw czy funkcji publicznych (Tamari, 1991; Austen, 1999). Podobnie wykluczenie dotyka części społeczności łowiecko-zbierackich, takich jak San czy Hadza, które bywają uznawane za „niecywilizowane" przez dominujące grupy etniczne (Suzman, 2017).

Z drugiej strony wspólnotowy charakter moralności może pełnić funkcję ochronną. W warunkach konfliktów i kryzysów lokalne więzi etniczne, klanowe i rodzinne często są podstawowym źródłem wsparcia społecznego i materialnego. Dotyczy to m.in. obozów uchodźców w Sudanie Południowym i Czadzie, gdzie pomoc opiera się głównie na solidarności wspólnotowej (de Waal, 2007).

W wymiarze wskaźnikowym średnia wartość kategorii „dobra" w ramach WWS dla Afryki Subsaharyjskiej wynosi około 58 punktów. Widoczne są jednak duże różnice regionalne — od relatywnie niskich wartości w Republice Południowej Afryki (18,6) po bardzo wysokie w Somalii (81,5). Wskazuje to, że poziom wykluczenia moralnego zależy nie tylko od lokalnej aksjologii, ale również od stabilności instytucji państwowych i zakresu praw obywatelskich (własne obliczenia WWS).

Afrykańska etyka różni się tym samym od dominujących w kulturze zachodniej modeli indywidualistycznych. Jednostka definiowana jest przede wszystkim poprzez przynależność

[26]S. Okiror, *Ugandan MPs pass bill imposing death penalty for homosexuality*, „The Guardian", 21.03.2023, https://www.theguardian.com/world/2023/mar/21/ugandan-mps-pass-bill-imposing-death-penalty-homosexuality (dostęp: 10.01.2026).
[27]U.S. Commission on International Religious Freedom (USCIRF), *2022 Nigeria Blasphemy Policy Update*, https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2022-10/2022%20Nigeria%20Blasphemy%20Policy%20Update.pdf (dostęp: 17.09.2025).

do wspólnoty, co może sprzyjać integracji społecznej, ale równocześnie prowadzić do marginalizacji osób odstających od przyjętych norm (Menkiti, 1984).

Prawda (poznanie)

W Afryce Subsaharyjskiej „prawda" odnosi się nie tylko do wiedzy, lecz także do sposobów jej przekazywania i społecznego uznania. Kategoria ta obejmuje zarówno edukację formalną, jak i lokalne tradycje, języki, przekaz ustny oraz funkcjonowanie mediów. Dostęp do edukacji i informacji w dużym stopniu decyduje o możliwościach uczestnictwa jednostki w życiu społecznym i politycznym.

Mimo stopniowego wzrostu poziomu alfabetyzacji region nadal należy do najsłabiej rozwiniętych edukacyjnie obszarów świata. Według danych UNESCO do 2023 r. stopa alfabetyzacji dorosłych wzrosła do około 69%, jednak liczba osób niepiśmiennych nadal pozostaje bardzo wysoka z powodu szybkiego wzrostu populacji. W wielu państwach, takich jak Niger, Mali czy Somalia, średnia liczba lat edukacji pozostaje bardzo niska, co świadczy o ograniczonym dostępie do szkolnictwa oraz częstym przedwczesnym kończeniu nauki[28].

Problemem pozostaje również jakość edukacji. W wielu krajach znaczna część uczniów kończących szkołę podstawową nie osiąga podstawowych kompetencji w zakresie czytania i rozumienia tekstu. Jedną z przyczyn jest niedopasowanie języka nauczania do języków używanych w środowisku domowym, co utrudnia proces edukacyjny, obniża efektywność nauczania i zwiększa ryzyko przedwczesnego opuszczania szkoły. Problem ten jest szczególnie widoczny w państwach wielojęzycznych oraz w postkolonialnych systemach edukacyjnych Afryki Subsaharyjskiej, gdzie językiem nauczania często pozostają języki europejskie, odmienne od języków używanych przez uczniów na co dzień[29].

Rozwój edukacji ograniczają także niskie nakłady finansowe. Wiele państw regionu nie osiąga rekomendowanego przez UNESCO poziomu wydatków na szkolnictwo, co utrudnia zapewnienie powszechnego dostępu do edukacji wysokiej jakości oraz odpowiednich warunków nauczania. Niedostateczne finansowanie pozostaje jedną z głównych barier realizacji celów edukacyjnych i ogranicza możliwości rozwoju systemów oświaty[30].

Wykluczenie poznawcze pogłębia dodatkowo ograniczony dostęp do internetu i niezależnych źródeł informacji. W części państw regionu poziom dostępu do sieci nadal pozostaje bardzo niski, co ogranicza możliwości edukacji cyfrowej, komunikacji i uczestnictwa w rynku pracy. Równocześnie w wielu krajach wolność mediów pozostaje

[28]UNESCO Institute for Statistics, *World Education Statistics 2025*, https://www.uis.unesco.org/en/publication/world-education-statistics-2025 (dostęp: 26.04.2026).
[29]UNESCO, *If You Don't Understand, How Can You Learn?*, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243713 (dostęp: 07.02.2025).
[30]UNESCO, *Education Finance Watch 2024*, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391641 (dostęp: 11.02.2025).

ograniczona przez presję polityczną oraz słabość instytucji demokratycznych, co utrudnia swobodny przepływ informacji.

W efekcie „prawda" staje się kategorią selekcyjną — dostęp do wiedzy, edukacji i informacji pozostaje nierównomierny, wpływając na możliwości awansu społecznego i uczestnictwa obywatelskiego. Badania wskazują, że poziom wykształcenia silnie koreluje z dochodami oraz aktywnością społeczną jednostek (Psacharopoulos i Patrinos, 2018). Wysokie wartości WWS w tym wymiarze potwierdzają, że wykluczenie poznawcze należy do najbardziej trwałych problemów Afryki Subsaharyjskiej.

Zdrowie

W Afryce Subsaharyjskiej zdrowie wykracza poza biologiczne funkcjonowanie organizmu i obejmuje również aspekty kulturowe oraz duchowe. W wielu społecznościach choroba postrzegana jest nie tylko jako problem fizyczny, lecz także jako zaburzenie relacji społecznych lub porządku duchowego (Mokgobi, 2014). Z tego względu na obszarach wiejskich nadal istotną rolę odgrywają tradycyjni uzdrowiciele, łączący leczenie z praktykami rytualnymi i religijnymi (Ekeopara i Ugoha, 2017; Kubwimana i in., 2024). Należy jednak podkreślić, że leczenie tradycyjne nie zostało uwzględnione w konstrukcji WWS ze względu na brak porównywalnych danych ilościowych dla większości państw regionów świata.

Systemy ochrony zdrowia w Afryce Subsaharyjskiej pozostają słabo rozwinięte i cierpią z powodu niedoboru personelu oraz infrastruktury medycznej. Według danych WHO liczba lekarzy, pielęgniarek i położnych w regionie pozostaje znacznie poniżej poziomu uznawanego za minimalny dla zapewnienia powszechnej opieki zdrowotnej (Ahmat i in., 2022). Dodatkowym problemem jest nierównomierne rozmieszczenie personelu medycznego między dużymi miastami a obszarami wiejskimi oraz nasilony drenaż wykwalifikowanych pracowników ochrony zdrowia do państw rozwiniętych[31].

Analiza WWS wskazuje, że zdrowie należy do najsłabszych kategorii w regionie. Najwyższe poziomy wykluczenia zdrowotnego obserwowane są w państwach dotkniętych konfliktami i chroniczną niestabilnością instytucjonalną, takich jak Sudan Południowy czy Republika Środkowoafrykańska. Znacznie lepsze wyniki osiągają natomiast państwa względnie stabilne gospodarczo i politycznie, m.in. Seszele i Mauritius.

Słabość systemów ochrony zdrowia szczególnie silnie dotyka grup najbardziej podatnych na wykluczenie – kobiet, dzieci, mieszkańców obszarów wiejskich oraz osób ubogich. Pomimo postępów odnotowanych w ostatnich dekadach państwa Afryki

[31]McKinsey & Company, *Overcoming Sub-Saharan Africa's Health Workforce Paradox*, https://www.mckinsey.com/industries/social-sector/our-insights/overcoming-sub-saharan-africas-health-workforce-paradox (dostęp: 29.11.2025).

Subsaharyjskiej nadal ponoszą nieproporcjonalnie wysokie obciążenie chorobami zakaźnymi, odpowiadając za większość światowych zgonów z powodu malarii oraz znaczną część przypadków HIV/AIDS i gruźlicy. Ograniczony dostęp do opieki prenatalnej, szczepień, wykwalifikowanego personelu medycznego oraz podstawowych usług zdrowotnych przyczynia się do utrzymywania wysokiej śmiertelności matek i dzieci, szczególnie na obszarach wiejskich i w najuboższych grupach społecznych[32]. Deficyty zdrowotne wpływają również na możliwość uczestnictwa w edukacji, rynku pracy i życiu społecznym.

W perspektywie pięciomianu bytu poziom wykluczenia zdrowotnego odzwierciedla nie tylko jakość instytucji publicznych, lecz także skalę nierówności społecznych i przestrzennych. Brak dostępu do podstawowej opieki medycznej prowadzi do utrwalania ubóstwa i marginalizacji, ograniczając możliwości pełnego uczestnictwa jednostek w życiu społecznym.

Dobrobyt

Wymiar dobrobytu – rozumiany jako dostęp do zasobów materialnych – jest obok zdrowia najważniejszym aspektem wykluczenia społecznego w Afryce Subsaharyjskiej. Region ten charakteryzuje się jednym z najniższych poziomów majątku przypadającego na osobę dorosłą na świecie, co przekłada się na ograniczony dostęp do edukacji, ochrony zdrowia i uczestnictwa społecznego. Dobrobyt nie jest tożsamy z wolnością, jest warunkiem realnego korzystania z praw i możliwości jednostki.

Według danych Credit Suisse przeciętny majątek osoby dorosłej w Afryce Subsaharyjskiej w 2021 roku wynosił 6477 USD, czyli ponad 80 razy mniej niż w Ameryce Północnej (Shorrocks i in., 2022). W państwach takich jak Burundi, Malawi, Mozambik czy Niger znaczna część ludności funkcjonuje na granicy biologicznego przetrwania (World Bank, 2025). Znajduje to odzwierciedlenie w wynikach WWS – średnia dla regionu w wymiarze dobrobytu wynosi 70,6, co wskazuje na wysoki poziom wykluczenia materialnego. Najwyższe wartości odnotowano m.in. w Sudanie Południowym, Burkina Faso i Nigrze, natomiast relatywnie niższe na Seszelach i Mauritiusie.

Ubóstwo w regionie ma charakter chroniczny i wielowymiarowy. Obejmuje nie tylko niski poziom dochodów, lecz także brak ochrony socjalnej, niestabilność zatrudnienia oraz ograniczone możliwości akumulacji kapitału. W krajach dotkniętych konfliktami, takich jak Demokratyczna Republika Konga czy Republika Środkowoafrykańska, dodatkowym problemem pozostają słabe instytucje państwowe i ograniczona redystrybucja (Collier, 2007).

[32]World Health Organization (WHO), *Trends in Maternal Mortality Estimates 2000 to 2023: Estimates by WHO, UNICEF, UNFPA, World Bank Group and UNDESA/Population Division*, https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/29f43a3d-2228-489c-b1e7-b2f28e9101ce/content (dostęp: 20.06.2026).

Wydatki państw Afryki Subsaharyjskiej na opiekę społeczną należą do najniższych na świecie i wynoszą średnio około 1,4% PKB. W rezultacie pomoc społeczna opiera się głównie na rodzinie, wspólnotach lokalnych oraz organizacjach religijnych.

W ujęciu A. Sena (1999) rozwój oznacza poszerzanie realnych możliwości działania jednostki. W warunkach skrajnego ubóstwa możliwości te pozostają jednak mocno ograniczone. W wielu krajach regionu duża część ludności nie ma dostępu do stabilnej pracy, edukacji ani podstawowej opieki zdrowotnej. Ponad 80% zatrudnionych pracuje w sektorze nieformalnym, bez zabezpieczenia emerytalnego i zdrowotnego[33]. Powszechne pozostaje również zjawisko pracy dzieci, szczególnie w rolnictwie i górnictwie (World Bank, 2025). Ubóstwo ma często charakter dziedziczny, utrwalając nierówności społeczne i ograniczając mobilność społeczną (UNDP, 2023).

Bezpieczeństwo żywnościowe pozostaje charakterystycznym problemem tego regionu świata. Według danych FAO około 20% mieszkańców Afryki Subsaharyjskiej cierpi na chroniczne niedożywienie, co negatywnie wpływa na zdrowie, aktywność zawodową i funkcjonowanie społeczne[34].

Piękno (estetyka)

Kategoria „piękna" w ramach WWS ma charakter syntetyczny, ponieważ łączy wcześniejsze wymiary pięciomianu bytu: dobro, prawdę, zdrowie i dobrobyt. W ujęciu F. Konecznego piękno nie oznacza wyłącznie estetyki, lecz harmonię życia zbiorowego, wynikającą ze współmierności wartości duchowych i materialnych warunków egzystencji. W przypadku Afryki Subsaharyjskiej piękno należy więc rozumieć jako zdolność społeczeństw do zachowania spójności, twórczości kulturowej i możliwości kultywowania tradycji w warunkach silnego zróżnicowania etnicznego, religijnego i językowego.

Afryka Subsaharyjska wyróżnia się wyjątkowym bogactwem krajobrazów. Wielość grup etnicznych, języków, tradycji i form ekspresji artystycznej to niewątpliwie jeden z najważniejszych zasobów regionu. W wielu państwach nie istnieje wyraźna większość etniczna, a struktura społeczna ma charakter wieloetniczny. Zróżnicowanie to ilustruje historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej HIEF (tab. 6), wykorzystany w pracy jako wskaźnik kontekstowy, a nie komponent WWS.

Tak znaczna różnorodność może jednak sprzyjać zarówno twórczości i pluralizmowi kulturowemu, jak i napięciom społecznym. Badania Afrobarometru wskazują na wysoki

[33]International Labour Organization (ILO), *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Update*, Geneva, 2023, https://www.ilo.org/publications/women-and-men-informal-economy-statistical-update (dostęp: 12.04.2025).
[34]FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO, *The State of Food Security and Nutrition in the World 2023: Urbanization, Agrifood Systems Transformation and Healthy Diets across the Rural–Urban Continuum*, Rome, 2023, https://doi.org/10.4060/cc3017en (dostęp: 20.04.2026).

poziom deklarowanej akceptacji międzygrupowej, ale pokazują ograniczone zaufanie między przedstawicielami różnych grup etnicznych oraz poczucie nierównego traktowania przez instytucje państwowe[35]. Oznacza to, że deklarowana tolerancja nie zawsze przekłada się na trwałą spójność społeczną.

Ważnym elementem „piękna" pozostaje również religijność i ekspresja duchowa. Chrześcijaństwo, islam oraz lokalne tradycje religijne współtworzą krajobraz regionu, a wspólnoty religijne często pełnią funkcje integracyjne, opiekuńcze i edukacyjne tam, gdzie instytucje państwowe są słabe. W tym sensie piękno Afryki Subsaharyjskiej przejawia się nie tylko w sztuce, muzyce, tańcu czy rzemiośle, ale także w zdolności wspólnot do podtrzymywania więzi społecznych w warunkach ubóstwa, konfliktów i niedostatecznej obecności państwa.

Pełna realizacja tego wymiaru jest jednak ograniczana przez deficyty w pozostałych kategoriach WWS. Ubóstwo, niski poziom edukacji, słaby dostęp do ochrony zdrowia oraz konflikty etniczne i religijne utrudniają uczestnictwo w życiu społecznym. W warunkach państw niestabilnych tradycja bywa zagrożona nie tyle przez formalne zakazy, ile przez przemoc, migracje przymusowe i codzienną walkę o przetrwanie.

Analiza struktury etnicznej państw regionu pozwala wyróżnić trzy zasadnicze układy: państwa niemal monoetniczne, państwa z jedną grupą dominującą oraz państwa wieloetniczne pozbawione wyraźnej większości. W pierwszym przypadku napięcia etniczne są zwykle słabsze, ponieważ ograniczona jest konkurencja między odmiennymi systemami norm i tożsamości. W drugim pojawia się ryzyko uprzywilejowania grupy dominującej kosztem mniejszości. W trzecim, szczególnie w warunkach słabych instytucji państwowych, wzrasta prawdopodobieństwo rywalizacji o władzę i zasoby (tab. 7) (Posner, 2005; Fearon, 2003).

Szczególnie wyraźne napięcia występują tam, gdzie etniczność łączy się z dostępem do władzy politycznej, ziemi lub bezpieczeństwa. Dotyczy to m.in. Etiopii, Nigerii, Sudanu Południowego, Mali czy Czadu. W Sahelu konflikty dodatkowo wzmacnia rywalizacja między społecznościami pasterskimi i rolniczymi o wodę, pastwiska i ziemię uprawną (Benjaminsen i Ba, 2019). W Afryce Zachodniej znaczenie mają także historyczne systemy stratyfikacyjne, które mogą ograniczać uczestnictwo kulturowe części grup (Tamari, 1991; Austen, 1999).

Wysoki poziom zróżnicowania etnicznego nie przesądza jednak o skali wykluczenia. Decydujące znaczenie mają jakość instytucji, bezpieczeństwo oraz możliwość kultywowania

[35]M. Cumanzala, C. Logan, *Africans Struggle with Interethnic Trust but Embrace Coexistence* (Dispatch No. AD940), Afrobarometer, 2025, https://www.afrobarometer.org/wp-content/uploads/2025/01/AD940-PAP23-Africans-struggle-with-interethnic-trust-but-embrace-coexistence-Afrobarometer-27jan25.pdf (dostęp: 20.02.2025).

własnych tradycji przez mniejszości. „Piękno” w sensie koneczniańskim osiąga najwyższy poziom tam, gdzie różnorodność kulturowa nie prowadzi do przemocy ani marginalizacji, lecz wzmacnia ład społeczny.

Tab. 6. Zróżnicowanie ludnościowe Afryki Subsaharyjskiej

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Liberia	0,89
2	Togo	0,88
3	Uganda	0,88
4	Południowa Afryka	0,86
5	Czad	0,85
6	Kenia	0,85
7	Mali	0,85
8	Nigeria	0,85
9	Gwinea-Bissau	0,81
10	Sierra Leone	0,80
11	Republika Środkowoafrykańska	0,79
12	Gabon	0,79
13	Malawi	0,79
14	Angola	0,78
15	Etiopia	0,78
16	Burkina Faso	0,77
17	Benin	0,76
18	Gambia	0,76
19	Namibia	0,76
20	Senegal	0,75
21	Ghana	0,74
22	Wybrzeże Kości Słoniowej	0,73
23	Gwinea	0,73
24	Mauretania	0,71
25	Zambia	0,71
26	Kongo	0,70
27	Niger	0,67
28	Tanzania	0,59
29	Mauritius	0,47
30	Wyspy Zielonego Przylądka	0,44
31	Zimbabwe	0,41
32	Botswana	0,40
33	Eswatini	0,39
34	Burundi	0,31
35	Lesotho	0,31
36	Rwanda	0,28
37	Somalia	0,22
38	Madagaskar	0,19
39	Komory	0,05

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było danych: Kamerun, Demokratyczna Republika Kongo, Mozambik, Réunion,Seszele,Wyspy Św. Tomasza i Książęca,Gwinea Równikowa,SudanPołudniowy

Tab. 7. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach i terytorium zależnym Afryki Subsaharyjskiej

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Burkina Faso	Mossi	●●●	↓
2	Wyspy Świętego Tomasza i Książęca	Brak dominacji	●	↑
3	Demokratyczna Republika Konga	Mongo/Luba/Kongo	●●●●	↓
4	Etiopia	Oromo/Amhara	●●●●	↓
5	Nigeria	Hausa	●●●●	↓
6	Somalia	Somalijczycy	●●●	→
7	Mauretania	Biali Maurowie	●●●	↓
8	Eswatini	Suazi	●	↑
9	Lesotho	Sotho	●	↑
10	Gwinea Równikowa	Fang	●●	→
11	Gwinea-Bissau	Balanta/Fulani	●●	→
12	Republika Środkowoafrykańska	Baja	●●●●	↓
13	Wybrzeże Kości Słoniowej	Akan	●●●	→
14	Angola	Owimbundu	●●	→
15	Benin	Fon	●●	→
16	Botswana	Tswana	●	↑
17	Burundi	Hutu	●●●●	↓
18	Czad	Sara	●●●●	↓
19	Gabon	Fang	●●	→
20	Gambia	Mandinka	●●	→
21	Ghana	Akan	●	↑
22	Gwinea	Fulani	●●●	→
23	Kamerun	Bamileke/BiuMandara	●●●	→
24	Kenia	Kikuyu	●●●	→
25	Kongo	Bakongo	●●	→
26	Liberia	Brak dominacji	●●●	→
27	Madagaskar	Merina	●●	→
28	Malawi	Czewowie	●	↑
29	Mali	Bambara	●●●●	↓
30	Mauritius	Indo-Maurytyjczycy	●	↑
31	Mozambik	Makua	●●	→
32	Namibia	Owambo	●	↑
33	Niger	Hausa	●●●	→
34	Południowa Afryka	Czarnoskórzy Afrykanie	●●●	→
35	Rwanda	Hutu	●●●●	↓
36	Senegal	Wolofowie	●	↑
37	Seszele	Kreole	●	↑
38	Sierra Leone	Temne	●●●	→
39	Sudan Południowy	Dinka	●●●●	↓
40	Togo	Adża–Ewe	●●	→
41	Uganda	Baganda	●●	→
42	Wyspy Zielonego Przylądka	Kreole	●	↑
43	Zambia	Bemba	●	↑
44	Zimbabwe	Szonowie	●●	→
45	Réunion (Francja)	Kreole	●	↑
46	Komory	Ludy mieszane	●●	→
47	Tanzania	Ludy Bantu	●●	→

Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: CIA World Factbook, Posner (2005) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Kibera

Położona na południowo-zachodnich obrzeżach Nairobi Kibera należy do największych skupisk zabudowy nieformalnej w Afryce Wschodniej. Szacunki dotyczące liczby jej mieszkańców są rozbieżne, co wynika z braku jednoznacznych danych administracyjnych i wysokiej mobilności ludności. Niezależnie od przyjętych estymacji pozostaje ona jednym z najbardziej skoncentrowanych ognisk wykluczenia społecznego w regionie[36]. Analiza Kibery przez pryzmat pięciomianu bytu pozwala uchwycić wielowymiarowość marginalizacji, która nie ogranicza się wyłącznie do ubóstwa materialnego.

W warunkach słabej obecności instytucji państwowych normy społeczne kształtują się głównie w obrębie nieformalnych wspólnot lokalnych. Funkcje regulacyjne i mediacyjne pełnią przywódcy religijni, lokalni liderzy oraz nieformalne autorytety. Taki porządek ma jednak niestabilny charakter. Organizacje pozarządowe oraz inicjatywy oddolne łagodzą część problemów społecznych, ale nie zastępują trwałych instytucji zapewniających bezpieczeństwo prawne, socjalne i moralne.

W sferze poznawczej Kibera ukazuje czynniki wykluczenia edukacyjnego. Pomimo formalnie bezpłatnej edukacji podstawowej część dzieci i młodzieży przerywa naukę z powodu ubóstwa, niedożywienia, konieczności pracy oraz niskiej jakości kształcenia. Szkoły są przepełnione, infrastruktura niewystarczająca, a dostęp do lepszych placówek zależy od stabilności dochodów rodziny (Abuya i in., 2013; Mutisya i Yarime, 2011). Edukacja, jako nośnik „prawdy", staje się zatem dobrem selektywnym i reprodukuje nierówności.

Wymiar zdrowia ujawnia skrajną nierówność w dostępie do podstawowych usług medycznych. Choroby zakaźne, infekcje dróg oddechowych i choroby pasożytnicze należą do głównych problemów zdrowotnych mieszkańców, zwłaszcza dzieci (Breiman i in., 2011). Korzystanie z formalnej opieki zdrowotnej utrudniają koszty, odległość i przeciążenie placówek publicznych, dlatego wielu mieszkańców sięga po samoleczenie lub pomoc nieformalną.

W wymiarze dobrobytu Kibera odzwierciedla brak bezpieczeństwa ekonomicznego. Większość mieszkańców utrzymuje się z pracy w sektorze nieformalnym, bez stabilnych umów, zabezpieczeń socjalnych i stałych dochodów[37]. Brak tytułów prawnych do zajmowanej

[36]UN-Habitat, *Informal Settlements' Vulnerability Mapping in Kenya: Facilities and Partners' Mapping in Nairobi – The Case of Kibera*, Nairobi, 2020, https://unhabitat.org/sites/default/files/2021/08/the_case_of_kibera_edited.pdf (dostęp: 10.03.2025).

[37]Kenya National Bureau of Statistics (KNBS), *2019 Kenya Population and Housing Census. Volume IV: Distribution of Population by Socio-Economic Characteristics*, Nairobi, 2019, https://www.knbs.or.ke/wp-content/uploads/2023/09/2019-Kenya-population-and-Housing-Census-Volume-4-Distribution-of-Population-by-Socio-Economic-Characteristics.pdf (dostęp: 26.04.2025).

ziemi ogranicza możliwość akumulacji kapitału, uzyskania kredytu i długofalowego planowania.

Wymiar piękna w Kiberze jest niejednoznaczny. Z zewnątrz gęsta zabudowa, prowizoryczne konstrukcje i improwizowana infrastruktura mogą być postrzegane jako przejaw degradacji przestrzeni. Dla mieszkańców ta sama przestrzeń stanowi jednak miejsce codziennych praktyk i mocnych więzi społecznych. Formy sztuki ulicznej, takie jak murale czy graffiti, pozwalają wyrażać lokalne doświadczenia, krytykować władzę i budować poczucie godności zbiorowej (Johnson i Munene, 2022).

Obszar Kibery pozostaje polem napięć społecznych. Zróżnicowanie mieszkańców, niedobór zasobów oraz okresowa mobilizacja polityczna sprzyjają konfliktom, które potęgowane są dużą gęstością zaludnienia(Mutisya i Yarime, 2011). Dlatego piękno nie jest tu kategorią neutralną: może wzmacniać wspólnotową podmiotowość, ale może też stać się narzędziem rywalizacji o przestrzeń, widzialność i uznanie.

Przypadek Kibery dobrze koresponduje z wynikami WWS. Kenia osiąga wartość 57,1, czyli wynik nieco niższy od średniej regionalnej. Wskaźnik ten ma jednak charakter makrostrukturalny i nie pokazuje lokalnej koncentracji wykluczenia. Kibera nie jest przypadkiem odosobnionym. Analogiczne ogniska wykluczenia występują w Makoko w Lagos, Mathare w Nairobi, Adjamé w Abidżanie, Katogo w Kampali czy West Point w Monrovii. Wszystkie te miejsca łączy chroniczny deficyt elementów pięciomianu bytu: dobra, prawdy, zdrowia, dobrobytu i piękna. Ich istnienie wskazuje na systemową porażkę modelu urbanizacji opartego wyłącznie na wzroście gospodarczym oraz dowodzi, że rozwój nieuwzględniający inkluzji społecznej prowadzi do podtrzymywania wykluczenia w najbardziej zurbanizowanych obszarach kontynentu.

5.2. Ameryka Łacińska

Oblicze regionu

Ameryka Łacińska obejmuje Amerykę Południową, Środkową oraz Karaiby. Region zajmuje ok. 20,5 mln km² i liczy ponad 660 mln mieszkańców (World Bank, 2025). Charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem przyrodniczym – od Andów i Amazonii po Karaiby i niziny Pampy – któremu towarzyszy znaczna różnorodność kulturowa. Czyni to region ciekawym obszarem analizy wykluczenia społecznego w ujęciu geograficznym.

Mimo wewnętrznej heterogeniczności Ameryka Łacińska bywa postrzegana jako względnie spójny krąg cywilizacyjny, ukształtowany przez kolonializm europejski oraz przenikanie tradycji europejskich, indiańskich i afrykańskich. Szczególne znaczenie odegrało dziedzictwo hiszpańskie i portugalskie, a także wpływy afrykańskie związane z handlem

niewolnikami. W efekcie powstała kultura oparta na metysażu, będącym ważnym elementem tożsamości regionu (Wilczyński, 2021).

Kolonializm pozostawił trwałe nierówności społeczne i etniczne. Hierarchiczny system kolonialny uprzywilejowywał ludność europejskiego pochodzenia, marginalizując ludność rdzenną i afrykańską (Quijano, 2000). Skutki tego podziału widoczne są współcześnie w nierównym dostępie do edukacji, ochrony zdrowia czy rynku pracy (Chong i in., 2010).

Region należy do najbardziej zurbanizowanych na świecie – ponad 80% mieszkańców żyje w miastach[38]. Urbanizacja sprzyjała modernizacji gospodarczej, ale doprowadziła także do rozwoju rozległych stref ubóstwa i zabudowy nieformalnej. W wielu metropoliach, takich jak Rio de Janeiro, Caracas czy Meksyk, widoczne są silne kontrasty między nowoczesnymi dzielnicami a obszarami marginalizacji społecznej, często powiązanymi z działalnością gangów i karteli narkotykowych.

Znaczną rolę w regionie odgrywa religia. Dominujące chrześcijaństwo, głównie katolicyzm, przyjęło formy synkretyczne, łączące elementy europejskie, afrykańskie i rdzenne, czego przykładami są santería czy candomblé. Religia nie ogranicza się do duchowości, ale pełni funkcję kulturową.

Średnia wartość Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) dla Ameryki Łacińskiej wynosi ok. 37 pkt, co oznacza znacznie niższy poziom wykluczenia niż w Afryce Subsaharyjskiej, ale nadal wskazuje na istotne deficyty rozwojowe (tab. 8, ryc.7). Najniższe wartości notują państwa względnie stabilne instytucjonalnie, takie jak Chile czy Kostaryka, natomiast najwyższe – kraje dotknięte ubóstwem i niestabilnością polityczną, m.in. Haiti, Honduras i Nikaragua.

Zróżnicowanie regionu ukazuje napięcia między modernizacją a marginalizacją, integracją społeczną a przemocą strukturalną.

Tab. 8. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Ameryki Łacińskiej

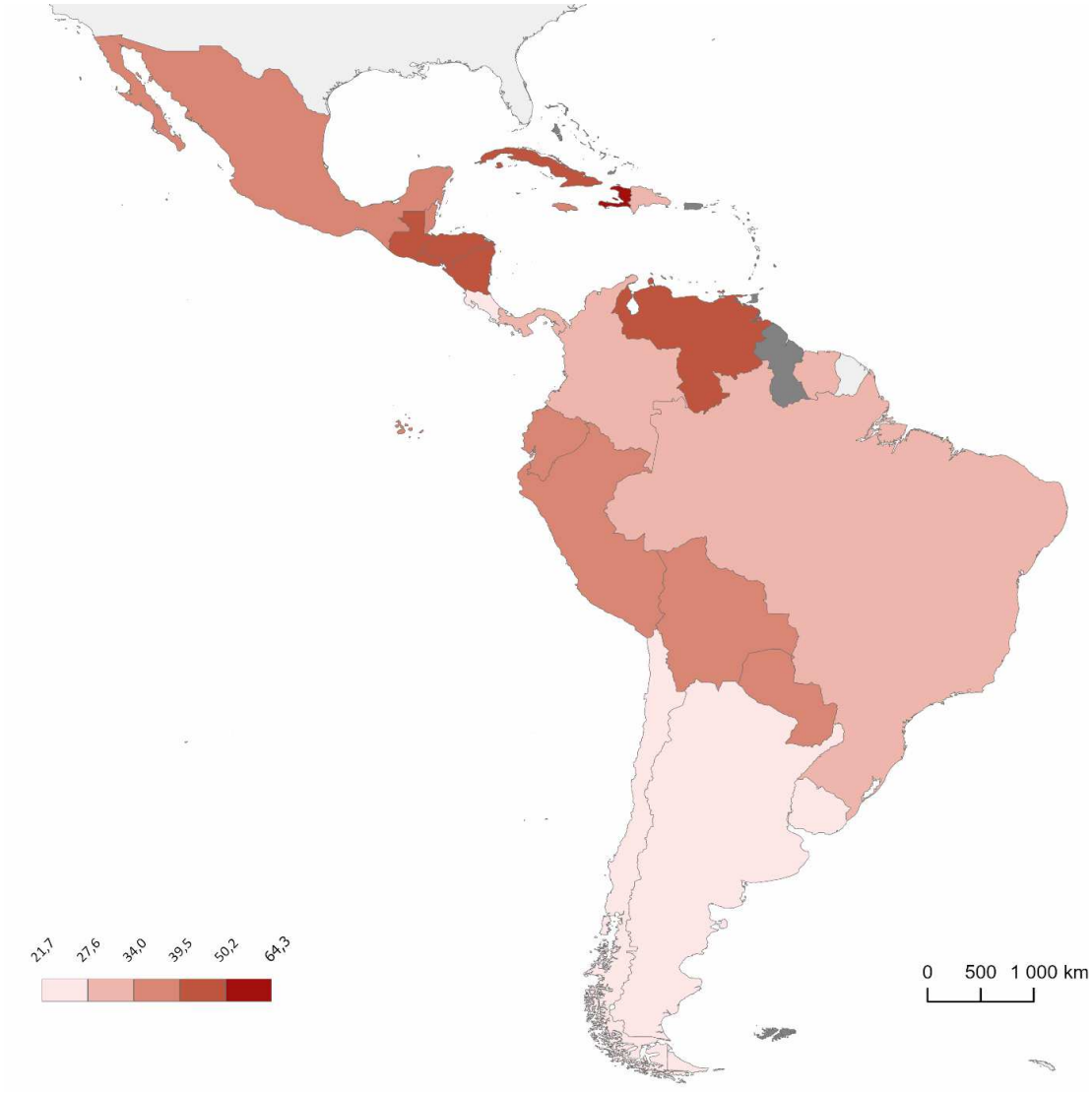
Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Haiti	63,0	53,1	69,1	71,5	64,2
2	Gwatemala	56,2	45,7	53,6	44,9	50,1
3	Nikaragua	65,5	41,8	45,8	40,4	48,4
4	Honduras	43,3	40,8	48,7	46,6	44,8
5	Kuba	69,0	32,6	33,3	38,0	43,2
6	Wenezuela	54,4	33,8	41,6	38,5	42,1
7	Salwador	50,6	39,3	41,2	35,6	41,7
8	Boliwia	35,9	28,0	53,9	40,0	39,4

[38]United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC) & UN-Habitat, *Habitat III Regional Report for Latin America and the Caribbean: Sustainable Cities with Equality*, Santiago: ECLAC, 2016, https://habitat3.org/wp-content/uploads/HabitatIII-Regional-Report-LAC.pdf (dostęp: 10.02.2025).

9	Peru	37,7	30,0	45,1	44,8	39,4
10	Paragwaj	46,8	27,8	45,3	33,1	38,2
11	Meksyk	43,4	29,0	40,9	33,0	36,6
12	Ekwador	29,1	29,9	38,9	45,9	35,9
13	Belize	37,6	30,4	43,6	32,0	35,9
14	Jamajka	45,0	20,9	43,2	29,9	34,7
15	Surinam	32,3	24,7	46,2	32,6	33,9
16	Dominikana	42,6	21,9	40,1	29,5	33,5
17	Kolumbia	24,5	30,5	35,5	35,4	31,4
18	Panama	38,0	23,0	33,3	30,1	31,1
19	Brazylia	25,1	25,3	39,1	32,2	30,4
20	Argentyna	26,4	20,2	33,8	29,5	27,5
21	Kostaryka	24,8	21,3	31,6	24,7	25,6
22	Chile	23,0	17,8	28,3	24,2	23,3
23	Urugwaj	14,8	19,0	32,3	21,2	21,8

Źródło: opracowanie własne.

Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było pełnych danych umożliwiających obliczenie syntetycznego wskaźnika WWS (Portoryko,Dominika,Bahamy, Turks i Caicos, Sint Maarten, Sint Eustatius, Saint-Barthélemy, Saint Vincent i Grenadyny, Saint-Martin, Saint Lucia, Saba,Trinidad i Tobago, Montserrat, Martynika, Gujana, Kajmany, Gwadelupa, Gujana Francuska, Grenada, Saint Kitts i Nevis, Falklandy, Curaçao, Brytyjskie Wyspy Dziewicze, Bonaire, Barbados, Aruba, Antigua i Barbuda, Anguilla, Amerykańskie Wyspy Dziewicze).

Ryc. 7.Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego (WWS) w państwach Ameryki Łacińskiej

Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

Kategoria dobra w Ameryce Łacińskiej ukształtowała się pod wpływem tradycji rdzennych, katolicyzmu oraz dziedzictwa afrykańskiego. Długotrwałe przenikanie tych porządków doprowadziło do powstania synkretycznych form życia religijnego, w których normy etyczne pozostają silnie powiązane z lojalnością wobec rodziny i grupy społecznej (Wilczyński, 2021; Gruzinski, 2002).

Katolicyzm przez stulecia integrował społeczeństwa regionu, ale także wzmacniał hierarchiczny porządek społeczny ukształtowany w epoce kolonialnej. W wielu krajach rozwinęte formy synkretyzmu religijnego wzmacniały solidarność wspólnotową, lecz mogły również prowadzić do symbolicznego wykluczania osób spoza grupy (Matory, 2005).

Współcześnie istotnym czynnikiem deformującym kategorię dobra pozostaje przemoc. W krajach Ameryki Środkowej, takich jak Honduras, Salwador czy Gwatemala, gangi młodzieżowe typu maras narzucają własne normy społeczne oparte na lojalności i podporządkowaniu grupie. Podobna sytuacja dotyczy Meksyku i Kolumbii, gdzie kartele narkotykowe podporządkowują sobie lokalne wspólnoty (Cholewińska, 2014).

Znajduje to odzwierciedlenie w wynikach WWS w wymiarze dobra. Niższe wartości wskaźnika w Chile, Argentynie i Kostaryce wskazują na większą rolę instytucji demokratycznych i wyższy poziom inkluzywności społecznej. Z kolei wysokie wartości w Haiti, Nikaragui i Gwatemali odzwierciedlają słabość państwa, niski poziom zaufania społecznego oraz dominację przemocy w relacjach społecznych. Szczególnym przypadkiem pozostaje Kuba, gdzie reżim opresyjny oparty na silnej kontroli ideologicznej ogranicza pluralizm społeczny i swobodę wypowiedzi (Domínguez, 2012).

W regionie zauważalne są także nierówności płciowe i światopoglądowe. Kobiety, szczególnie w społecznościach wiejskich i rdzennych, częściej doświadczają ograniczonego dostępu do edukacji i rynku pracy. Dyskryminacja dotyka również osoby LGBTQ+, mimo postępujących zmian prawnych w części państw regionu (ILGA, 2020).

Ograniczenia dotyczą również wolności religijnej i politycznej. W Nikaragui, Wenezueli i na Kubie obserwuje się niski poziom partycypacji społecznej oraz ograniczenia pluralizmu światopoglądowego i debaty publicznej (Pew Research Center, 2024a; World Bank, 2023).

Dobro w Ameryce Łacińskiej pozostaje kategorią silnie wspólnotową i relacyjną. Może ono wzmacniać integrację społeczną, jednak w warunkach przemocy, autorytaryzmu i

nierówności bywa również narzędziem kontroli oraz wykluczenia społecznego.

Prawda (poznanie)

Kategoria prawdy w Ameryce Łacińskiej odnosi się do dostępu do wiedzy, możliwości jej przekazywania oraz swobody uczestnictwa w obiegu informacji. Ma ona charakter wielowymiarowy: obejmuje zarówno formalne systemy szkolnictwa, jak i wiedzę osadzoną w tradycjach lokalnych, językach rdzennych oraz praktykach kulturowych. Historycznie dostęp do edukacji był w regionie silnie zdeterminowany przez pozycję społeczną, pochodzenie etniczne i relację wobec władzy kolonialnej, co prowadziło do utrwalenia głębokich nierówności społecznych i ograniczonego dostępu do zasobów wiedzy, będących podłożem współczesnych form wykluczenia poznawczego (Lynch, 1986).

W okresie kolonialnym edukacja miała charakter selektywny. Szkolnictwo elementarne rozwijało się głównie w ramach misji katolickich, natomiast dostęp do wyższego wykształcenia był niemal wyłącznie zarezerwowany dla elit hiszpańskich i kreolskich. Rdzenni mieszkańcy oraz ludność pochodzenia afrykańskiego pozostawali poza instytucjonalnym systemem wiedzy, co prowadziło do reprodukcji nierówności poznawczych i utrwalenia zależności społecznych (Quijano, 2000). Dziedzictwo tego porządku pozostaje widoczne do dziś, zwłaszcza w krajach o dużym udziale ludności rdzennej.

Współcześnie Ameryka Łacińska charakteryzuje się bardzo wysokim poziomem alfabetyzacji młodzieży. W większości państw regionu odsetek osób w wieku 15–24 lat posiadających podstawowe umiejętności czytania i pisania przekracza 95%, a w wielu krajach zbliża się do poziomu powszechnej alfabetyzacji[39]. Nie oznacza to jednak pełnego wyrównania warunków edukacyjnych w całym regionie. Znaczące zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych państw oraz występowanie rozległych obszarów słabiej rozwiniętych sprawiają, że możliwości edukacyjne mieszkańców pozostają zróżnicowane. W krajach takich jak Chile, Argentyna czy Urugwaj systemy edukacji są stosunkowo stabilne, a dostęp do szkolnictwa średniego i wyższego ma charakter powszechny. Odzwierciedlają to niskie wartości WWS w kategorii prawdy: Chile (17,8), Argentyna (20,2) i Kostaryka (21,3). Z kolei w Haiti (53,1), Gwatemali (45,7) i Nikaragui (41,8) wykluczenie poznawcze pozostaje bardzo wysokie, co wskazuje na trwałe bariery systemowe w dostępie do edukacji i informacji.

Jednym z ważniejszych czynników wykluczenia poznawczego jest zróżnicowanie językowe i etniczne regionu. Na obszarze Ameryki Łacińskiej funkcjonuje ponad 400

[39]Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), *CEPALSTAT DataBank*, https://statistics.cepal.org/portal/databank/index.html?indicator_id=705&lang=en&members=146%2C265%2C266%2C257 (dostęp: 17.09.2025).

języków rdzennych, jednak nauczanie szkolne w większości państw opiera się przede wszystkim na językach kolonialnych – hiszpańskim i portugalskim, co ogranicza dostęp do edukacji dla części ludności rdzennej[40]. Dzieci z tych społeczności często rozpoczynają edukację w języku obcym, co obniża ich wyniki nauczania i zwiększa ryzyko przedwczesnego opuszczania szkoły. Mimo wprowadzania programów edukacji dwujęzycznej w takich krajach jak Boliwia, Ekwador czy Peru, skala wykluczenia językowego pozostaje znacząca (Hornberger, 2000).

Wykluczenie poznawcze przejawia się również w ograniczeniach wolności akademickiej i medialnej. Dane Freedom House wskazują na wysoki poziom kontroli nad mediami, szkolnictwem wyższym i przekazem publicznym w krajach takich jak Kuba, Nikaragua czy Wenezuela, gdzie reżimy opresyjne pełnią rolę głównego regulatora dostępu do informacji[41]. Wskaźnik *Voice and Accountability* Banku Światowego potwierdza ograniczone możliwości udziału obywateli w debacie publicznej w tych państwach (World Bank, 2023). W takich warunkach prawda traci charakter dobra wspólnego i staje się zasobem kontrolowanym politycznie.

Współczesnym wymiarem wykluczenia poznawczego jest także nierówność cyfrowa. Według danych ECLAC[42] około jedna trzecia gospodarstw domowych w regionie nie posiada dostępu do internetu, przy czym na obszarach wiejskich odsetek ten sięga nawet 70%. Brak infrastruktury cyfrowej ogranicza dostęp do edukacji zdalnej, informacji publicznej i rynku pracy, pogłębiając istniejące nierówności społeczne i terytorialne.

Zdrowie

Dostęp do opieki medycznej i infrastruktury sanitarnej w Ameryce Łacińskiej pozostaje silnie zróżnicowany i zależy od poziomu rozwoju instytucji publicznych oraz pozycji społecznej jednostki. Historycznie systemy ochrony zdrowia rozwijały się nierównomiernie, reprodukując wzorce wykluczenia ukształtowane jeszcze w okresie kolonialnym. Nowoczesna opieka medyczna koncentrowała się głównie w miastach i wśród elit, podczas gdy ludność wiejska i rdzenna przez długi czas pozostawała poza jej zasięgiem[43]. Wyniki

[40]UNICEF, *Intercultural Bilingual Education in Latin America and the Caribbean: Progress and Setbacks in the Context of the COVID-19 Pandemic*, Panama City, 2021, https://www.unicef.org/lac/media/23246/file/Intercultural-Bilingual-Education.pdf (dostęp: 20.09.2025).
[41]Freedom House, *Freedom in the World 2023: Marking 50 Years in the Struggle for Democracy*, Washington, DC, 2023, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigtalPDF.pdf (dostęp: 19.09.2025).
[42]Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), *Social Panorama of Latin America and the Caribbean 2024: Challenges of Non-contributory Social Protection for Inclusive Social Development*, Santiago, 2024, https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/3ca376cf-edd4-4815-b392-b2a1f80ae05a/content (dostęp: 19.09.2025).
[43]Pan American Health Organization (PAHO), *Health in the Americas 2022*, Washington, DC, 2022, https://iris.paho.org/items/d0717dff-c6c4-48dc-a920-673e045b803d (dostęp: 22.05.2025).

WWS wskazują na znaczne dysproporcje zdrowotne. Najwyższe poziomy wykluczenia odnotowano w Haiti (69,1), Hondurasie (48,7) i Nikaragui (45,8), gdzie ograniczony jest dostęp do podstawowych usług medycznych i infrastruktury sanitarnej. Odmienna sytuacja występuje w Chile (28,3), Kostaryce (31,6) i Argentynie (33,8), które wykształciły względnie stabilne systemy opieki publicznej. Szczególnym przypadkiem pozostaje Kostaryka, uznawana za jeden z najbardziej efektywnych systemów zdrowia publicznego w regionie.

W wielu państwach regionu obok nowoczesnych placówek prywatnych istnieje niedofinansowany sektor publiczny obsługujący większość społeczeństwa. Na obszarach peryferyjnych ograniczony pozostaje dostęp do lekarzy, diagnostyki i specjalistów. W części krajów liczba lekarzy nie przekracza 2 na 1000 mieszkańców, co sytuuje region wyraźnie poniżej średniej państw OECD (World Bank, 2025).

Wykluczenie zdrowotne ma również wymiar etniczny i ekonomiczny. Społeczności rdzenne częściej doświadczają wyższej śmiertelności matek i niemowląt oraz ograniczonego dostępu do opieki prenatalnej[44]. Nierówności ekonomiczne sprawiają, że prywatna opieka zdrowotna oferuje znacznie lepszą diagnostykę i leczenie niż przeciążony sektor publiczny.

Dobrobyt

Ameryka Łacińska od dekad pozostaje regionem o jednym z najwyższych poziomów nierówności dochodowych na świecie. Choć w części państw odnotowano okresy dynamicznego wzrostu gospodarczego, nie przełożyły się one na trwałą redukcję ubóstwa. Według danych Komisji Gospodarczej ONZ ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ECLAC[45], region charakteryzuje się jednoczesnym występowaniem nowoczesnych sektorów gospodarki oraz rozległych obszarów permanentnej biedy, co prowadzi do głębokiej polaryzacji społecznej.

Wyniki Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) w kategorii dobrobytu potwierdzają głębokie dysproporcje materialne w obrębie Ameryki Łacińskiej. Najwyższy poziom wykluczenia materialnego odnotowano w Haiti (71,5), co wskazuje na skrajny deficyt bezpieczeństwa ekonomicznego oraz ograniczony dostęp do podstawowej infrastruktury, stabilnego zatrudnienia i bezpiecznych warunków mieszkaniowych. Wysokie wartości wskaźnika obserwuje się również w Hondurasie (46,6), Ekwadorze (45,9), Gwatemali (44,9) oraz Peru (44,8), gdzie znaczna część populacji funkcjonuje poniżej międzynarodowych

[44]Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), *The Social Inequality Matrix in Latin America*, Santiago, 2016, https://www.cepal.org/en/publications/40710-social-inequality-matrix-latin-america (dostęp: 05.05.2025).

[45]Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), *Social Panorama of Latin America and the Caribbean 2024: The Challenges of Non-contributory Social Protection in Advancing towards Inclusive Social Development*, Santiago, 2024, https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/3ca376cf-edd4-4815-b392-b2a1f80ae05a/content (dostęp: 05.05.2025).

progów ubóstwa, a dobrobyt sprowadza się często do zaspokojania podstawowych bieżących potrzeb, a nie do możliwości długofalowego rozwoju społeczeństwa.

Z kolei najniższe wartości WWS w wymiarze dobrobytu występują w krajach o względnie stabilnych fundamentach gospodarczych i bardziej rozwiniętych systemach zabezpieczenia społecznego, takich jak Chile (24,2), Kostaryka (24,7) oraz Argentyna (29,5). Wyższy poziom PKB per capita, lepsza infrastruktura techniczna oraz większy zakres redystrybucji publicznej przyczyniają się tam do ograniczenia skali wykluczenia materialnego. Należy jednak podkreślić, że nawet w tych państwach problem nierówności dochodowych pozostaje istotny, a dostęp do dobrobytu nie jest równomiernie rozłożony w przestrzeni społecznej i terytorialnej.

Według danych Międzynarodowej Organizacji Pracy oraz analiz organizacji badawczej WIEGO, w wielu państwach regionu ponad 60% osób aktywnych zawodowo funkcjonuje poza formalnym rynkiem pracy, co wiąże się z brakiem stabilnych dochodów, zabezpieczenia socjalnego, ubezpieczenia zdrowotnego oraz ochrony praw pracowniczych (Bonnet i in. 2019). Praca nieformalna koncentruje się szczególnie wśród kobiet, młodzieży oraz ludności rdzennej, pogłębiając ich podatność na ubóstwo, niestabilność dochodową i kryzysy ekonomiczne.

Niekontrolowane procesy urbanizacji doprowadziły do powstania rozległych stref nieformalnego osadnictwa – faweli, barrios marginales oraz asentamientos informales – charakteryzujących się niskim standardem mieszkaniowym, deficytami infrastruktury technicznej oraz ograniczonym dostępem do usług publicznych. Według danych UN-Habitat[46] znaczna część ludności miejskiej regionu zamieszkuje obszary nieformalnego osadnictwa, cechujące się ograniczonym dostępem do infrastruktury, stabilnych warunków mieszkaniowych oraz usług publicznych. W konsekwencji miejsce zamieszkania determinuje zakres realnych możliwości rozwoju jednostek oraz wspólnot.

Dobrobyt w Ameryce Łacińskiej jest także silnie powiązany z nierównościami etnicznymi. Rdzenni mieszkańcy regionu – m.in. Keczua, Ajmara czy Majowie – statystycznie częściej żyją w ubóstwie i mają ograniczony dostęp do infrastruktury, edukacji i rynku pracy. Badania Banku Światowego wskazują, że różnice dochodowe pomiędzy populacją rdzenną a resztą społeczeństwa należą do najwyższych na świecie, co świadczy o ich trwałym wykluczeniu (Hall i Patrinos, 2006).

Piękno

W regionie łączącym dziedzictwo ludów prekolumbijskich, wpływy afrykańskie oraz

[46]UN-Habitat, *World Cities Report 2020: The Value of Sustainable Urbanization*, Nairobi, 2020, https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/10/wcr_2020_report.pdf (dostęp: 12.02.2025).

tradycje europejskie estetyka pełni funkcję symbolicznego zakorzenienia i integracji wspólnotowej. Tradycje Majów, Azteków czy Inków zachowały się w architekturze, rękodziele, rytuałach i sztuce ludowej, szczególnie widocznych w regionie andyjskim (Dean, 1999). Podobną rolę odgrywają praktyki takie jak capoeira w Brazylii czy rytualne maski Majów w Gwatemali.

Globalizacja i komercjalizacja coraz częściej prowadzą jednak do folkloryzacji lokalnej estetyki. Rękodzieło ludów rdzennych czy tradycyjna muzyka bywają redukowane do produktów turystycznych i elementów przemysłu rozrywkowego, tracąc swoje pierwotne znaczenie kulturowe i wspólnotowe (García Canclini, 1995). W efekcie estetyka lokalna przestaje pełnić funkcję nośnika tożsamości, a staje się elementem rynku.

Piękno pozostaje również narzędziem artykulacji doświadczeń grup marginalizowanych. Murale i sztuka uliczna często wyrażają konflikty społeczne, etniczne i polityczne. Szczególnym przykładem jest meksykański muralizm, który oprócz funkcji artystycznej pełnił rolę edukacyjną i tożsamościową (Lomnitz, 2001).

Kategoria piękna jest zróżnicowana również płciowo. Kobiety w społecznościach rdzennych często podtrzymują tradycje tkackie, rytualne i muzyczne, jednak ich twórczość bywa marginalizowana jako „folklor" lub „rzemiosło", co odzwierciedla utrwalone relacje kolonialne i patriarchalne (Rivera Cusicanqui, 2010).

Ameryka Łacińska cechuje się znacznym zróżnicowaniem etnicznym (tab. 9), szczególnie widocznym w państwach takich jak Gujana, Trinidad i Tobago, Kolumbia czy Peru. Wieloetniczność zwiększa potencjał kulturowy regionu, ale może również sprzyjać napięciom społecznym (tab. 10). Z kolei państwa bardziej jednorodne etnicznie, jak Haiti czy Argentyna, również doświadczają wykluczenia społecznego, co pokazuje, że sama homogeniczność etniczna nie niweluje zjawiska wykluczenia.

Zasadnicze znaczenie ma sposób regulowania relacji między grupami oraz możliwość podtrzymywania własnych tradycji i języka. W państwach takich jak Gwatemala czy Peru wysokim napięciom etnicznym towarzyszy ograniczona możliwość ekspresji kulturowej ludności rdzennej. Odmienna sytuacja występuje w części państw karaibskich, gdzie afrykańskie dziedzictwo kulturowe jest ważnym elementem dominującej tożsamości narodowej.

Tab. 9. Zróżnicowanie ludnościowe Ameryki Łacińskiej

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Gujana	0,69
2	Trinidad i Tobago	0,66
3	Kolumbia	0,64
4	Peru	0,62
5	Panama	0,61
6	Meksyk	0,59
7	Boliwia	0,57
8	Brazylia	0,56
9	Nikaragua	0,54
10	Ekwador	0,53
11	Wenezuela	0,52
12	Kuba	0,52
13	Gwatemala	0,51
14	Dominikana	0,45
15	Chile	0,44
16	Kostaryka	0,40
17	Honduras	0,23
18	Jamajka	0,21
19	Paragwaj	0,18
20	Urugwaj	0,18
21	Salwador	0,17
22	Argentyna	0,16
23	Haiti	0,10

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było danych: Amerykańskie Wyspy Dziewicze, Anguilla, Antigua i Barbuda, Aruba, Barbados, Belize, Bonaire, Brytyjskie Wyspy Dziewicze, Curaçao, Falklandy, Saint Kitts i Nevis, Grenada, Gujana Francuska, Gwadelupa, Kajmany, Martynika, Montserrat, Surinam, Saba, Saint Lucia, Saint-Martin, Saint Vincent i Grenadyny, Saint-Barthélemy, Sint Eustatius, Sint Maarten, Turks i Caicos, Bahamy, Dominika, Portoryko

Tab. 10. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Ameryki Łacińskiej

Lp.	**Państwo/terytorium**	**Grupa dominująca**	**Poziom napięć**	**Możliwość kultywowania tradycji**
1	Amerykańskie Wyspy Dziewicze	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●●	↑
2	Anguilla	Afrykanie / osoby czarnoskóre	●	↑
3	Antigua i Barbuda	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
4	Aruba	Holendrzy (wg narodowości)	●●	→
5	Barbados	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
6	Belize	Metysi	●●●	→
7	Wenezuela	Metysi	●●●	→
8	Bonaire	b.d.	●	→
9	Brytyjskie Wyspy Dziewicze	Osoby pochodzenia afrykańskiego / czarnoskóre	●●	↑
10	Curaçao	Curaçaoczycy (wg narodowości)	●●	→
11	Falklandy	Mieszkańcy Falklandów (wg narodowości)	●	↑
12	Saint Kitts i Nevis	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
13	Brazylia	Mieszani rasowo (pardo)	●●●	→
14	Grenada	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
15	Gujana Francuska	b.d.	●●	→
16	Gwadelupa	b.d.	●	↑
17	Jamajka	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●●	→
18	Kajmany	Brak dominacji	●●	→

19	Gujana	Osoby pochodzenia wschodnioindyjskiego	●●●	→
20	Martynika	b.d.	●	↑
21	Montserrat	Osoby pochodzenia afrykańskiego / czarni	●	↑
22	Paragwaj	Metysi	●●	→
23	Argentyna	Europejczycy / Metysi (łącznie dominujący blok)	●●	→
24	Chile	Biali i nierdzenni mieszkańcy	●●	↓
25	Dominikana	Metysi (mieszanego pochodzenia)	●●●	→
26	Ekwador	Metysi	●●●	→
27	Gwatemala	Metysi (Ladino)	●●●●	↓
28	Haiti	Czarnoskórzy	●●●	↓
29	Honduras	Metysi	●●●	→
30	Kolumbia	Metysi i biali	●●●	→
31	Kostaryka	Biali lub Metysi	●	↑
32	Kuba	Biali	●●	→
33	Nikaragua	Metysi	●●●	→
34	Panama	Metysi	●●●	→
35	Peru	Metysi	●●●	↓
36	Salwador	Metysi	●●	↓
37	Surinam	Brak dominacji	●●●	→
38	Trinidad i Tobago	Brak dominacji (Osoby pochodzenia indyjskiego / afrykańskiego)	●●●	→
39	Saba	b.d.	●	↑
40	Saint Lucia	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
41	Saint-Martin	Brak danych liczbowych / brak dominacji	●●	→
42	Saint Vincent i Grenadyny	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
43	Saint-Barthélemy	Brak danych liczbowych / brak dominacji	●	↑
44	Sint Eustatius	b.d.	●	↑
45	Sint Maarten	b.d.	●●	→
46	Meksyk	Metysi	●●●	→
47	Turks i Caicos	Osoby czarnoskóre	●	↑
48	Boliwia	Metysi	●●●●	→
49	Urugwaj	Biali	●	↑
50	Bahamy	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
51	Dominika	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
52	Portoryko	Biali (przy dominacji latynoskiej identyfikacji)	●●	→
Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.				

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Yashar (2005) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Rocinha

Rocinha, położona na wzgórzach Rio de Janeiro (ryc. 8), uznawana jest za największą fawelę Ameryki Łacińskiej i jeden z najbardziej wyrazistych przykładów wykluczenia społecznego w regionie (Perlman, 2010). Gęsta zabudowa nieformalna, deficyty infrastrukturalne oraz ograniczona obecność instytucji publicznych sprawiają, że funkcjonuje jako „miasto w mieście", pozostające częściowo poza formalnym systemem administracyjnym.

Ryc. 8. Rocinha (Rio de Janeiro) – przykład wielkoskalowej zabudowy nieformalnej na stokach miejskich, ilustrujący koncentrację deficytów infrastrukturalnych, zdrowotnych i materialnych w warunkach intensywnej urbanizacji
Źródło: BBC News, *Favela Life: Rio's City within a City*, https://www.bbc.co.uk/news/world-latin-america-27635554 (dostęp: 20.06.2026).

W wymiarze dobra istotną rolę odgrywają religia i nieformalne więzi wspólnotowe, które zastępują słabą obecność państwa i regulują życie społeczne mieszkańców (Oosterbaan, 2009). W zakresie prawdy wykluczenie przejawia się głównie w ograniczonym dostępie do wysokiej jakości edukacji, co utrwala niską mobilność społeczną i dziedziczenie ubóstwa (Perlman, 2010).

Szczególnie wyraźne pozostają problemy zdrowotne wynikające z niedostatecznej infrastruktury sanitarnej, ograniczonego dostępu do opieki medycznej oraz wysokiego zagrożenia chorobami zakaźnymi charakterystycznymi dla obszarów nieformalnego osadnictwa.Warunki te sprzyjają rozprzestrzenianiu się chorób zakaźnych(Soares i in., 2013). Również dobrobyt ma charakter niestabilny, ponieważ większość mieszkańców funkcjonuje w sektorze nieformalnym, pozbawiona jest trwałych zabezpieczeń socjalnych i praw

własności.

Pomimo tych deficytów Rocinha pozostaje przestrzenią intensywnego życia kulturowego. Muzykai lokalne formy ekspresji artystycznej pełnią funkcję integrującą oraz wzmacniają poczucie tożsamości wspólnotowej (Jovchelovitch i Priego-Hernández, 2013).

Rocinha nie jest wyjątkiem w skali regionu. Podobne zjawiska występują także w innych obszarach nieformalnego osadnictwa Ameryki Łacińskiej, gdzie urbanizacja współistnieje z trwałymi deficytami dobra, prawdy, zdrowia, dobrobytu i piękna.

5.3. Azja Południowo-Wschodnia

Oblicze regionu

Azja Południowo-Wschodnia należy do najbardziej zróżnicowanych kulturowo regionów świata. Obejmuje zarówno państwa kontynentalne Półwyspu Indochińskiego, jak i kraje Archipelagu Malajskiego, a także wysoko rozwinięty Singapur i oparte na gospodarce surowcowej Brunei. Region łączy odmienne modele rozwoju społecznego, gospodarczego i instytucjonalnego.

Istotną rolę w kształtowaniu tej różnorodności odegrały uwarunkowania fizycznogeograficzne. Obszary górskie, lasy monsunowe oraz rozproszenie wysp przez stulecia ograniczały kontakty między społecznościami, sprzyjając powstawaniu odrębnych systemów kulturowych i etnicznych. Współczesne granice państwowe, ukształtowane głównie w okresie kolonialnym, często nie pokrywają się z granicami kulturowymi, co sprzyja napięciom tożsamościowym.

Ważnym czynnikiem różnicującym region pozostaje religia. Buddyzm dominuje w Tajlandii, Laosie i Kambodży, islam w Indonezji i Malezji, natomiast chrześcijaństwo na Filipinach i w Timorze Wschodnim. Dominacja jednej religii może wzmacniać integrację większości i tym samym prowadzić do marginalizacji mniejszości. W części państw, takich jak Singapur czy Wietnam, występuje większy pluralizm religijny, któremu towarzyszą zarówno procesy współistnienia, jak i napięcia społeczne (Pew Research Center, 2024a).

Region charakteryzuje się również znacznym zróżnicowaniem poziomu rozwoju. Singapur należy do najbardziej rozwiniętych państw świata, podczas gdy Mjanma czy Timor Wschodni zmagają się z niestabilnością polityczną i problemami infrastrukturalnymi. WWS odzwierciedla te kontrasty (tab. 11, ryc.9): najniższe wartości notuje Singapur (26,1), a najwyższe Mjanma (63,9). Pośrednie wartości osiągają m.in. Indonezja (47,8), Wietnam (47,6) i Kambodża (51,4).

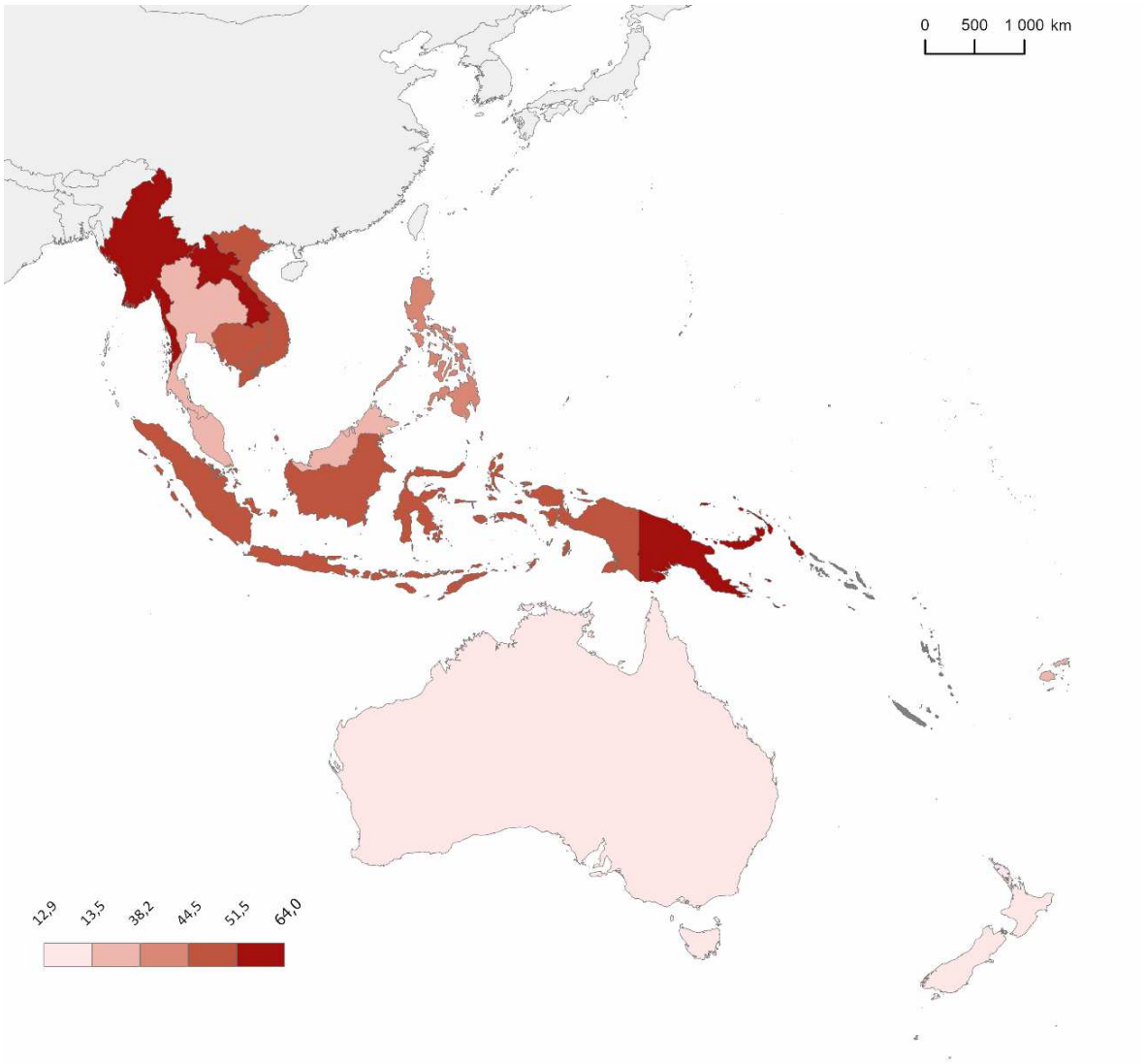
Azja Południowo-Wschodnia pozostaje regionem współistnienia lokalnych tradycji i

globalnych wzorców rozwoju. Różnorodność kulturowa i instytucjonalna sprzyja dynamice rozwojowej, lecz generuje trwałe napięcia społeczne i zróżnicowane formy wykluczenia społecznego.

Tab. 11. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Azji Południowo-Wschodniej

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Mjanma	86,0	49,7	55,0	65,0	63,9
2	Laos	77,0	43,0	53,1	58,0	57,8
3	Kambodża	67,8	49,1	48,9	39,7	51,4
4	Timor Wschodni	36,6	44,5	59,0	57,2	49,3
5	Indonezja	62,6	33,2	49,7	45,8	47,8
6	Wietnam	75,3	36,6	40,9	37,6	47,6
7	Filipiny	50,4	28,1	51,0	48,3	44,4
8	Brunei	73,9	22,0	33,9	22,5	38,1
9	Tajlandia	61,0	24,9	34,3	26,3	36,6
10	Malezja	66,3	19,3	37,9	22,9	36,6
11	Singapur	66,4	20,6	14,4	3,1	26,1

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 9.Poziom WWS w państwach Azji Południowo-Wschodniej oraz Australii i Oceanii
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

W Azji Południowo-Wschodniej kategoria dobra opiera się na tradycjach buddyjskich, islamskich i chrześcijańskich, uzupełnianych przez praktyki lokalne i animistyczne. Normy moralne mają charakter wspólnotowy i koncentrują się na utrzymaniu harmonii społecznej oraz poszanowaniu hierarchii.

W państwach buddyjskich, takich jak Tajlandia, Laos, Kambodża i Mjanma, moralność publiczna odwołuje się do zasad dharmy i wspólnoty monastycznej. W praktyce normy te bywają podporządkowane interesom większości etniczno-religijnej. Najbardziej wyrazistym przykładem pozostaje sytuacja Rohingjów w Mjanmie, którzy od dekad podlegają ograniczeniom obywatelskim i społecznym, uzasadnianym ochroną porządku religijnego i narodowego (Walton i Hayward, 2014).

W krajach muzułmańskich, zwłaszcza w Indonezji, Malezji i Brunei, normy moralne znajdują odzwierciedlenie w prawie i instytucjach publicznych. Szczególnym przypadkiem jest Aceh, gdzie obowiązują regulacje oparte na szariacie, przewidujące sankcje za zachowania uznawane za sprzeczne z normami religijnymi. Według organizacji międzynarodowych praktyki te szczególnie silnie dotykają kobiety oraz mniejszości seksualne i światopoglądowe[47].

Chrześcijaństwo odgrywa istotną rolę na Filipinach i w Timorze Wschodnim, gdzie katolicyzm stanowi ważny element tożsamości społecznej oraz więzi wspólnotowych. Mimo relatywnie wysokiego poziomu spójności społecznej kraje te nadal zmagają się z nierównościami społecznymi i ekonomicznymi. Szczególnie widoczne są one w sytuacji kobiet, które na obszarach peryferyjnych częściej doświadczają ograniczonego dostępu do edukacji, rynku pracy oraz procesów decyzyjnych. W Timorze Wschodnim i części państw Azji Południowo-Wschodniej utrzymują się również dysproporcje między obszarami miejskimi i wiejskimi, wpływające na poziom uczestnictwa społecznego i możliwości rozwoju kobiet[48].

W Laosie, Wietnamie i na obszarach górskich Tajlandii ważną rolę odgrywają również praktyki animistyczne i lokalne normy wspólnotowe. Choć wzmacniają one spójność społeczną społeczności peryferyjnych, bywają postrzegane przez państwo jako przeszkoda dla modernizacji i integracji administracyjnej (Scott, 2009).

Wyniki WWS potwierdzają te zależności. Najwyższe wartości w wymiarze dobra występują w państwach o ograniczonej wolności religijnej i silnej kontroli ideologicznej, takich jak Mjanma, Laos i Wietnam. Niższe wartości obserwuje się w Tajlandii, na Filipinach i w Timorze Wschodnim, co wskazuje na szerszy zakres inkluzji społecznej.

Prawda (poznanie)

W Azji Południowo-Wschodniej od okresu kolonialnego i postkolonialnego edukacja pełniła podwójną funkcję – z jednej strony była narzędziem emancypacji społecznej, z drugiej była wykorzystywana jako instrument kontroli i utrwalania nierówności.

Współcześnie systemy edukacyjne państw regionu pozostają silnie zróżnicowane – od Singapuru, którego uczniowie należą do światowej czołówki pod względem wyników edukacyjnych, po Timor Wschodni, gdzie deficyty infrastrukturalne i kadrowe nadal

[47]Human Rights Watch, *Indonesia's Aceh Authorities Lash Hundreds under Sharia Statutes*, 8.02.2017, https://www.hrw.org/news/2017/02/08/indonesias-aceh-authorities-lash-hundreds-under-sharia-statutes (dostęp: 21.11.2025).
[48]UN Women, ASEAN Secretariat, *ASEAN Gender Outlook 2024: Achieving the SDGs for All and Leaving No Woman or Girl Behind*, New York, 2024, https://data.unwomen.org/sites/default/files/documents/Publications/2024/ASEAN-gender-outlook_2024.pdf (dostęp: 20.03.2025).

ograniczają dostęp do edukacji oraz jakość kształcenia[49].W Laosie odsetek młodzieży kontynuującej naukę na poziomie szkoły średniej pozostaje stosunkowo niski w porównaniu z wieloma innymi państwami Azji Południowo-Wschodniej. Dane UNESCO wskazują, że uczestnictwo w szkolnictwie wyższym średnim obejmuje jedynie około jedną trzecią młodzieży w odpowiednim wieku, co odzwierciedla utrzymujące się bariery edukacyjne i społeczne[50].

Nierówności w dostępie do edukacji występują nie tylko między państwami, lecz także wewnątrz nich. W Indonezji, Laosie i na Filipinach szczególnie widoczna jest luka pomiędzy obszarami miejskimi a wiejskimi, gdzie ograniczona dostępność szkół średnich powoduje przedwczesne kończenie edukacji.

Szczególnym przypadkiem pozostaje Mjanma, gdzie oficjalne wskaźniki alfabetyzacji są relatywnie wysokie, jednak badania międzynarodowe wskazują na niski poziom efektów kształcenia oraz utrzymujące się problemy związane z jakością edukacji, co ogranicza realny dostęp do wiedzy oraz możliwość uczestnictwa w życiu społecznym[51].

Dużym wyzwaniem pozostaje również wielojęzyczność regionu. W wielu państwach – m.in. w Indonezji czy na Filipinach – nauczanie prowadzone jest w językach narodowych lub kolonialnych (indonezyjski, angielski, hiszpański), podczas gdy lokalne społeczności posługują się dziesiątkami języków i dialektów. W konsekwencji edukacja formalna może funkcjonować jako czynnik wykluczenia, ponieważ dzieci z mniejszości etnicznych napotykają poważne bariery w przyswajaniu wiedzy w języku innym niż ojczysty (Kosonen, 2005). Przykładem są społeczności Karenów w Mjanmie i Tajlandii, gdzie brak systemowej edukacji w języku ojczystym ogranicza nie tylko rozwój edukacyjny, lecz także możliwość pełnej partycypacji społecznej i politycznej.

Drugim aspektem kategorii prawdy jest wolność wyrażania opinii i dostępu do informacji. Tutaj również widoczny jest silny kontrast. Singapur i Malezja, pomimo wysokiego poziomu edukacji, utrzymują rozbudowane systemy cenzury mediów i internetu, ograniczając krytyczne dyskusje publiczne (Freedom House, 2024). W Mjanmie po zamachu stanu w 2021 roku zamknięto niezależne media, a dziennikarzy oskarżano o szerzenie „fałszywych wiadomości" – co faktycznie oznaczało tłumienie prawdy politycznej i

[49]UNICEF, *Quality Education*, https://www.unicef.org/timorleste/quality-education (dostęp: 19.11.2025).
[50]UNESCO Institute for Statistics (UIS), *SDG 4 Profile: Lao People's Democratic Republic*, https://download.uis.unesco.org/SDG4/SDG4-Profile-Lao%20People%27s%20Democratic%20Republic.pdf (dostęp: 20.02.2026).
[51]World Bank, *Preventing a Lost Generation: Understanding the State of Out-of-School Children in Myanmar*, Washington, DC, 2024, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099111224114525018/pdf/P180073-949eff37-080f-4a13-baa8-e63bb9f7202f.pdf (dostęp: 20.06.2026).

społecznej[52]. W Wietnamie i Laosie, rządzonych przez partie komunistyczne, kontrola przekazu publicznego i cenzura polityczna są integralną częścią systemu władzy, co powoduje, że dostęp do prawdy w wymiarze obywatelskim jest reglamentowany.

Zestawiając te obserwacje z obliczeniami Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (tab. 11, ryc. 9) w kategorii prawdy, najwyższe wartości notują Mjanma (49,7), Laos (43,0) i Timor Wschodni (44,5), gdzie ograniczony dostęp do edukacji oraz cenzura informacji nakładają się na słabość instytucjonalną i niski poziom ochrony praw obywatelskich. Niższe wartości charakteryzują Singapur (20,6), Malezję (19,3) i Tajlandię (24,9), co wskazuje na relatywnie lepszy dostęp do wiedzy formalnej i systemów edukacyjnych, choć – jak pokazują analizy jakościowe – nie zawsze idzie to w parze z wolnością słowa, pluralizmem poglądów i swobodą debaty publicznej.

Zdrowie

Dostęp do opieki medycznej wyraźnie różnicuje społeczeństwa Azji Południowo-Wschodniej. W regionie zdrowie postrzegane jest holistycznie i obejmuje zarówno kondycję fizyczną, jak i równowagę społeczną oraz duchową. W Wietnamie i Laosie istotną rolę nadal odgrywają tradycyjne praktyki lecznicze, których znaczenie utrzymuje się szczególnie na obszarach słabiej objętych nowoczesną infrastrukturą ochrony zdrowia[53].

W części państw, szczególnie w Tajlandii i Kambodży, rozwijają się nowoczesne usługi medyczne oraz turystyka zdrowotna, co kontrastuje z ograniczonym dostępem ludności wiejskiej do podstawowej opieki zdrowotnej. Nierównomierne rozmieszczenie infrastruktury i personelu medycznego pogłębia terytorialne nierówności zdrowotne (Chongsuvivatwong i in., 2011).

Wyniki WWS potwierdzają skalę tych dysproporcji. Najwyższe poziomy wykluczenia zdrowotnego występują w Timorze Wschodnim (59,0), Mjanmie (55,0) i Laosie (53,1), gdzie dostęp do świadczeń ograniczają słaba infrastruktura i niestabilność polityczna. Najniższą wartość osiąga Singapur (14,4), charakteryzujący się nowoczesnym systemem ochrony zdrowia. Relatywnie korzystniejsze wyniki notują także Brunei (33,9) i Malezja (37,9).

Wykluczenie zdrowotne posiada również wymiar etniczny i przestrzenny. Szczególnie dotyka ono społeczności mniejszościowych oraz mieszkańców regionów peryferyjnych, którzy napotykają bariery w dostępie do podstawowej opieki medycznej, programów szczepień oraz opieki nad matką i dzieckiem. Problem ten jest widoczny m.in. wśród

[52]Reporters Without Borders (RSF), *Myanmar*, https://rsf.org/en/country/myanmar (dostęp: 20.02.2026).
[53]World Health Organization (WHO), *WHO Traditional Medicine Strategy: 2014–2023*, Geneva, 2013, https://apps.who.int/iris/handle/10665/92455 (dostęp: 20.06.2026).

Rohingjów w Mjanmie[54].

Ważny problem zdrowotny stanowią choroby zakaźne, zwłaszcza gruźlica, malaria oraz denga. Pomimo postępów w rozwoju systemów ochrony zdrowia choroby te nadal należą do istotnych przyczyn zachorowalności w części państw regionu, szczególnie w Laosie i Mjanmie. Dodatkowym wyzwaniem pozostają ograniczony dostęp do świadczeń medycznych na obszarach wiejskich, niedobory personelu medycznego oraz nierówności w dostępie do opieki zdrowotnej, co utrudnia skuteczne zwalczanie chorób zakaźnych i przyczynia się do utrzymywania się problemów zdrowia publicznego[55].

Wykluczenie zdrowotne wzmacnia inne formy marginalizacji społecznej, ograniczając możliwość edukacji, pracy i uczestnictwa w życiu społecznym. W krajach takich jak Laos i Kambodża wysokie koszty leczenia ponoszone bezpośrednio przez gospodarstwa domowe mogą prowadzić całe rodziny do ubóstwa (World Bank, 2025).

Dobrobyt

Dobrobyt w Azji Południowo-Wschodniej to problem szczególnie złożony, ponieważ region ten łączy jedne z najszybciej rozwijających się gospodarek świata – takie jak Singapur, Malezja czy Wietnam – z państwami nadal zmagającymi się z chronicznym ubóstwem, deficytami infrastrukturalnymi oraz wysokim poziomem wykluczenia ekonomicznego, jak Laos, Kambodża czy Timor Wschodni. Zróżnicowanie to znajduje wyraźne odzwierciedlenie w wartościach Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) w kategorii dobrobytu: Singapur osiąga bardzo niski poziom (3,1), Malezja 22,9, podczas gdy w Laosie wartość wskaźnika sięga 58,0, a w Mjanmie 65,0. Wysokie wartości WWS wskazują, że znaczna część ludności pozostaje poza poziomem stabilnego dobrobytu, co w praktyce oznacza ograniczony dostęp do rynku pracy, zasobów materialnych oraz podstawowych usług publicznych.

Dominacja sektora nieformalnego pozostaje znaczącym elementem utrwalania wykluczenia materialnego w regionie. W Kambodży, Laosie i Mjanmie znaczna część populacji aktywnej zawodowo funkcjonuje w rolnictwie opartym na samozatrudnieniu lub pracy rodzinnej, pozbawionej zabezpieczeń socjalnych, emerytalnych i zdrowotnych. W Indonezji oraz na Filipinach istotną rolę odgrywają natomiast niestabilne formy zatrudnienia, w tym praca dorywcza, która ogranicza możliwość akumulacji kapitału i długofalowego planowania ekonomicznego. W konsekwencji dobrobyt w wielu państwach regionu

[54]World Health Organization (WHO), *Situation Report – Rohingya Crisis*, https://www.who.int/bangladesh/emergencies/Rohingyacrisis/situation-report---rohingya-crisis (dostęp: 14.03.2025).
[55]Australian Government Department of Foreign Affairs and Trade (DFAT), *Laos Country Report*, Canberra: Indo-Pacific Health Security Initiative, 2022, https://indopacifichealthsecurity.dfat.gov.au/sites/default/files/2022-08/Laos%20Country%20Report.pdf (dostęp: 20.06.2026).

sprowadza się nie tyle do realizacji aspiracji rozwojowych, ile do walki o zaspokojenie podstawowych potrzeb[56].

Wysokie nierówności społeczne należy uznać za istotne źródło wykluczenia również w państwach regionu osiągających wysoki poziom rozwoju gospodarczego. W Singapurze i Malezji dynamiczny wzrost ekonomiczny współistnieje z głębokimi podziałami klasowymi i etnicznymi. W Singapurze, mimo niskiego poziomu WWS w wymiarze dobrobytu, różnice dochodowe pomiędzy głównymi grupami etnicznymi – Chińczykami, Malajami i Hindusami – pozostają zauważalne. Polityki państwowe, w tym rozwiązania instytucjonalne dotyczące organizacji życia społecznego, odgrywają ważną rolę w zarządzaniu różnorodnością oraz kształtowaniu relacji między grupami (Ortmann, 2009).

W Malezji nierówności ekonomiczne są silnie wpisane w ramy instytucjonalne państwa. System preferencji dla ludności malajskiej (bumiputera), obejmujący dostęp do edukacji, rynku pracy i kapitału, przyczynia się do poprawy sytuacji większości, lecz jednocześnie prowadzi do zróżnicowanych efektów społecznych, w tym marginalizacji części mniejszości chińskiej i indyjskiej. Sytuacja ta sprzyja utrwalaniu specyficznych form wykluczenia ekonomicznego, które mają charakter polityczny (Gomez i Saravanamuttu, 2012).

Dobrobyt w regionie pozostaje także silnie uzależniony od sytuacji politycznej i konfliktów. W Mjanmie dramatyczne konsekwencje zamachów stanu oraz represji wobec mniejszości etnicznych doprowadziły do załamania gospodarki, co skutkuje jednym z najwyższych poziomów wykluczenia materialnego w regionie[57] (wartość WWS w kategorii dobrobytu: 55,0). Z kolei w Timorze Wschodnim długotrwałe skutki walk o niepodległość oraz niewystarczające inwestycje w infrastrukturę powodują, że niemal połowa ludności żyje poniżej progu ubóstwa[58].

Zjawisko wykluczenia ekonomicznego ma charakter nie tylko materialny, ale także symboliczny. W wielu społeczeństwach Azji Południowo-Wschodniej dostęp do ziemi, edukacji czy zatrudnienia uzależniony jest od przynależności etnicznej lub religijnej. Przykładowo w Laosie grupy Hmongów i Khmu mają ograniczony dostęp do programów państwowych, co sprzyja dziedziczeniu biedy. Podobnie w Kambodży mniejszość Czamów – muzułmanów – doświadcza marginalizacji, której istotne uwarunkowania mają charakter

[56]International Labour Organization (ILO), *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Update*, Geneva, 2023, https://www.ilo.org/publications/women-and-men-informal-economy-statistical-update (dostęp: 23.02.2026).
[57]World Bank, *Digital and Telecom: Myanmar Infrastructure Monitoring*, Washington, DC: World Bank, 2022, https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/37427 (dostęp: 20.06.2026).
[58]Democratic Republic of Timor-Leste, *The Second Voluntary National Review of SDG Implementation Progress 2023 (Timor-Leste VNR-2): People-Centred Sustainable Development – Leaving No One Behind*, Dili: Government of Timor-Leste, 2023, https://planipolis.iiep.unesco.org/en/2023/second-voluntary-national-review-sdg-implementation-progress-2023-timor-leste-vnr-2-people (dostęp: 10.10.2025).

historyczny i polityczny (Chandler, 2008).

Piękno

Do najbardziej charakterystycznych przykładów sztuki regionu należą architektura Angkoru, jawajski teatr wayang kulit, filipińskie tańce rytualne czy buddyjskie rzemiosło Laosu (Reid, 2015). Estetyka pełni tu nie tylko funkcję artystyczną, lecz także społeczną i symboliczną, będąc elementem podtrzymywania wspólnotowej tożsamości i porządku kulturowego.

W tradycjach buddyjskich Tajlandii, Laosu i Kambodży piękno wiąże się z ideą harmonii i równowagi, natomiast na Bali i w części Indonezji estetyka pozostaje silnie związana z praktykami hinduistycznymi oraz rytuałami religijnymi (Geertz, 1973). Również w społecznościach animistycznych, zwłaszcza wśród ludów górskich Mjanmy i Wietnamu, obrzędy i sztuka przyczyniają się do utrzymywania więzi wspólnotowych i przekazywania tradycji (Tapp, 2008).

Procesy globalizacji i modernizacji coraz częściej prowadzą jednak do marginalizacji tradycyjnych form estetyki, które redukowane są do roli folkloru lub atrakcji turystycznej. Dotyczy to m.in. batiku i teatru wayang w Indonezji, których uznanie kulturowe nie zawsze przekłada się na poprawę sytuacji społecznej osób podtrzymujących te tradycje. W państwach takich jak Tajlandia i Kambodża przestrzeń miejska coraz silniej podporządkowywana jest zunifikowanym wzorcom globalnym (Askew, 2002).

Region cechuje się również wysokim poziomem zróżnicowania etnicznego (tab. 12). Najwyższe wartości HIEF występują na Filipinach, w Timorze Wschodnim i Indonezji, co związane jest z archipelagowym charakterem tych państw oraz procesami historycznymi i migracyjnymi. W Laosie, Mjanmie i Malezji zróżnicowanie pozostaje wysokie mimo dominacji jednej grupy etnicznej, natomiast relatywnie większą jednorodnością cechują się Wietnam, Kambodża i Tajlandia.

Analiza napięć etnicznych wskazuje, że w części państw – szczególnie w Indonezji, Mjanmie i Wietnamie – dominacja większości etnicznej współwystępuje z ograniczaniem możliwości podtrzymywania tradycji przez mniejszości (tab. 13). Tradycja mniejszościowa bywa wówczas podporządkowywana narracji narodowej lub sprowadzana do folkloru. Odmienna sytuacja występuje m.in. w Singapurze i Malezji, gdzie większy zakres pluralizmu kulturowego ogranicza skalę wykluczenia symbolicznego.

W Azji Południowo-Wschodniej piękno pozostaje więc zarówno elementem podtrzymywania tożsamości kulturowej, jak i potencjalnym narzędziem wykluczenia symbolicznego. Kluczowe znaczenie ma nie sama różnorodność etniczna, lecz sposób jej instytucjonalnego regulowania.

Tab. 12. Zróżnicowanie ludnościowe Azji Południowo-Wschodniej

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Filipiny	0,81
2	Timor Wschodni	0,80
3	Indonezja	0,80
4	Laos	0,63
5	Mjanma	0,59
6	Malezja	0,57
7	Singapur	0,40
8	Tajlandia	0,35
9	Wietnam	0,26
10	Kambodża	0,16

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto Brunei, dla którego brak było danych.

Tab. 13. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Azji Południowo-Wschodniej

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Timor Wschodni	Tetum i inne ludy austronezyjskie	●●	→
2	Kambodża	Khmerzy	●●	→
3	Tajlandia	Tajowie	●●●	↓
4	Laos	Lao	●●●	↓
5	Malezja	Malajowie (Bumiputra)	●●	→
6	Brunei	Malajowie	●	→
7	Filipiny	Brak dominacji (pluralizm etniczny)	●●●	→
8	Indonezja	Jawajczycy	●●●●	↓
9	Singapur	Chińczycy	●●	→
10	Mjanma	Bamarowie	●●●●	↓
11	Wietnam	Kinh (Wietnamczycy)	●●●	↓
Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.				

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Brown i Ganguly (1997) oraz danych ACLED(2023).Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Rohingya

W Azji Południowo-Wschodniej jednym z najbardziej skrajnych przykładów systemowego wykluczenia pozostaje społeczność Rohingya, zamieszkująca północną część stanu Rakhine w Mjanmie. Mimo wielowiekowej obecności w regionie Rohingya nie zostali uznani za oficjalną narodowość państwa, a ustawa o obywatelstwie z 1982 roku znacząco ograniczyła ich prawa obywatelskie, dostęp do edukacji, ochrony zdrowia i własności ziemi (Lubina, 2014). W rezultacie społeczność ta funkcjonuje w warunkach trwałej bezpaństwowości i rozbudowanego systemu restrykcji administracyjnych.

Wykluczenie Rohingya obejmuje wszystkie wymiary pięciomianu bytu. W sferze dobra buddyjski nacjonalizm przedstawia ich jako zagrożenie dla porządku społecznego i religijnego, co legitymizuje segregację i przemoc (Gravers, 2015). W wymiarze prawdy ograniczony pozostaje dostęp do edukacji, zwłaszcza w języku ojczystym, natomiast kultura i praktyki religijne podlegają marginalizacji. Istotne ograniczenia dotyczą również opieki zdrowotnej i możliwości uczestnictwa w życiu gospodarczym. W obozach uchodźców w Bangladeszu Rohingya pozostają w dużej mierze zależni od pomocy humanitarnej.

Kulminacją kryzysu była operacja sił bezpieczeństwa Mjanmy z 2017 roku, uznana przez ONZ za formę czystek etnicznych. Setki tysięcy Rohingya zostały zmuszone do ucieczki do Bangladeszu, gdzie w rejonie Cox's Bazar funkcjonuje jeden z największych kompleksów obozów uchodźczych na świecie[59].

Sytuacja Rohingya wpisuje się w szerszy problem marginalizacji społeczności funkcjonujących poza dominującymi ramami państw narodowych regionu. Podobne sytuacje dotyczą m.in. Karenów na pograniczu Mjanmy i Tajlandii, muzułmańskiej ludności Patani w południowej Tajlandii czy społeczności Sama-Bajau na Filipinach, które doświadczają ograniczonego dostępu do instytucji publicznych, edukacji i ochrony prawnej (Scott, 2009; Melvin, 2007; Bracamonte i in., 2011).

Przypadek Rohingya pokazuje najbardziej radykalną formę wykluczenia społecznego w regionie, opartą na trwałym pozbawieniu podmiotowości politycznej, praw obywatelskich i możliwości pełnego uczestnictwa w życiu społecznym.

5.4. Azja Wschodnia

Oblicze regionu

Azja Wschodnia obejmuje obszar silnie zróżnicowany pod względem warunków przyrodniczych, poziomu rozwoju oraz organizacji społecznej. Obejmuje Chiny, Koreę Południową, Koreę Północną, Mongolię oraz Tajwan, którego status międzynarodowy pozostaje sporny. Różnorodność fizycznogeograficzna – od wyżyn i pustyń Turkiestanu po wybrzeża Oceanu Spokojnego – wpłynęła na odmienne modele osadnictwa i rozwoju gospodarczego.

Dominującą rolę odgrywają Chiny, charakteryzujące się silnym kontrastem pomiędzy rozwiniętymi, zurbanizowanymi prowincjami wschodnimi a słabiej rozwiniętym interiorem, zwłaszcza Tybetem i Xinjiangiem. Korea Południowa reprezentuje model państwa wysoko rozwiniętego, podczas gdy Korea Północna pozostaje przykładem systemu

[59]United Nations Human Rights Council, *Report of the Independent International Fact-Finding Mission on Myanmar* (A/HRC/39/64), Geneva, 2018, https://docs.un.org/en/A/HRC/39/64 (dostęp: 20.07.2025).

izolacjonistycznego i silnie kontrolowanego politycznie. Mongolia wyróżnia się niską gęstością zaludnienia i zachowaniem elementów tradycyjnego modelu pastersko-nomadycznego, natomiast Tajwan należy do najważniejszych ośrodków przemysłowych i technologicznych regionu.

Analiza WWS wskazuje, że kluczowym kontekstem cywilizacyjnym regionu jest konfucjanizm, kształtujący relacje społeczne, hierarchię i model funkcjonowania państwa. System ten sprzyja stabilności społecznej. Może jednak ograniczać pluralizm i indywidualną podmiotowość. W rezultacie wykluczenie społeczne w Azji Wschodniej ma często charakter instytucjonalny i normatywny, a nie wyłącznie materialny.

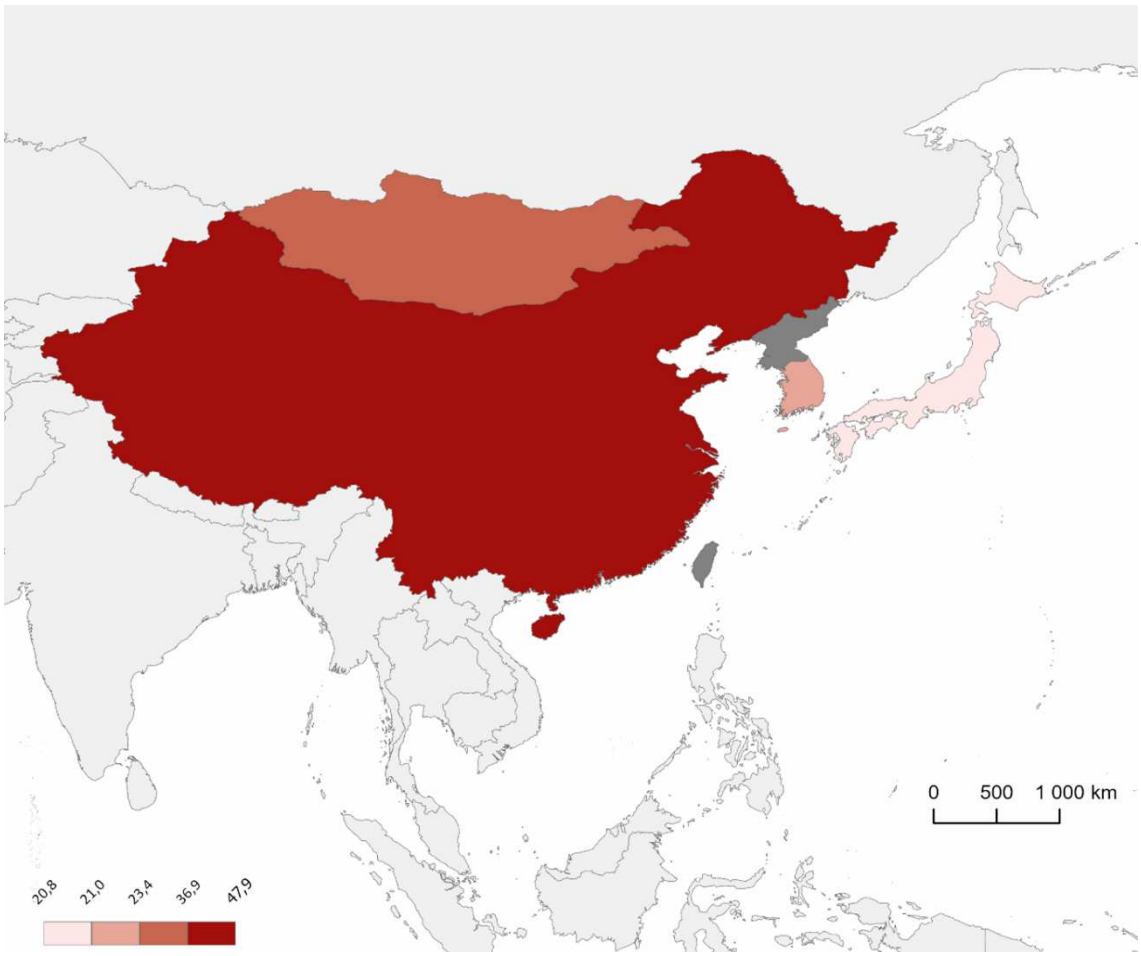
Najniższe wartości WWS notuje Korea Południowa, gdzie rozwój gospodarczy i nowoczesne państwo dobrobytu ograniczyły skalę wykluczenia. W Chinach wartości pośrednie odzwierciedlają nierówności między dynamicznie rozwijającymi się obszarami wschodnimi a słabiej rozwiniętym interiorze. W Mongolii wykluczenie wynika przede wszystkim z uwarunkowań przestrzennych i niskiej gęstości zaludnienia (tab. 14, ryc. 10).

Brak porównywalnych danych dla Korei Północnej i Tajwanu nie oznacza braku wykluczenia. W przypadku Korei Północnej należy mówić o systemie skrajnej kontroli państwowej, wykraczającym poza standardowe ramy analizy WWS. Region ten pokazuje, że wykluczenie społeczne w Azji Wschodniej pozostaje silnie związane z relacją między konfucjańskim modelem ładu społecznego, modernizacją i centralizacją państwa.

Tab. 14. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Azji Wschodniej

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Chiny	85,5	39,3	32,8	33,6	47,8
2	Mongolia	38,5	25,5	49,4	34,0	36,8
3	Korea Południowa	38,2	13,8	23,0	18,4	23,3

Źródło: opracowanie własne.
Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było pełnych danych umożliwiających obliczenie syntetycznego wskaźnika WWS (Tajwan, Korea Północna).

Ryc. 10.Poziom WWS w państwach Azji Wschodniej oraz Japonii
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

W Azji Wschodniej kategoria dobra została ukształtowana przede wszystkim przez konfucjanizm, buddyzm i taoizm. Tradycje te akcentują relacyjny charakter jednostki, znaczenie wspólnoty oraz podporządkowanie ładowi społecznemu. Szczególną rolę odegrał konfucjanizm, który przez stulecia wpływał na organizację życia społecznego i rodzinnego w Chinach oraz innych państwach regionu, wzmacniając hierarchię, lojalność i kolektywistyczny model moralności (Kość, 2010). Taoizm podkreślał harmonię z naturą, a buddyzm wnosił element duchowy i ideę współczucia (Klejnowski-Różycki, 2014).

W Chinach tradycja konfucjańska została połączona z ideologią komunistyczną, a kategoria dobra podporządkowana interesom państwa. Wysoka wartość WWS w tym wymiarze (85,5) odzwierciedla ograniczoną tolerancję wobec odmiennych postaw religijnych, światopoglądowych i politycznych oraz silną kontrolę społeczną (Bell, 2010).Współczesny model państwa chińskiego wiąże się również z silną kontrolą nad mniejszościami etnicznymi i religijnymi, szczególnie w regionach peryferyjnych. Dotyczy to przede wszystkim Ujgurów w Xinjiangu oraz Tybetańczyków, wobec których stosowane są mechanizmy nadzoru,

ograniczania praktyk religijnych oraz polityki asymilacyjnej. W literaturze i raportach organizacji międzynarodowych wskazuje się również na funkcjonowanie systemu obozów reedukacyjnych oraz pracy przymusowej, określanych często jako współczesna forma systemu lao-gai, czyli sieci obozów pracy podporządkowanych państwu (Zenz, 2023). Mechanizmy te pokazują, że wykluczenie społeczne w Chinach nie ogranicza się do nierówności ekonomicznych, lecz obejmuje również kontrolę kulturową, religijną i polityczną. Jeszcze bardziej skrajną formę przyjmuje to w Korei Północnej, gdzie moralność została całkowicie podporządkowana ideologii państwowej i kultowi przywódcy.

W społeczeństwach demokratycznych, takich jak Korea Południowa i Tajwan, tradycja konfucjańska współistnieje z wartościami liberalnymi. W Korei Południowej nadal istotne pozostają etyka pracy, obowiązek wobec rodziny i wspólnoty, jednak rośnie znaczenie praw jednostki oraz pluralizmu społecznego (Chang, 2010). Podobne procesy zachodzą na Tajwanie, gdzie rozwinięte instytucje demokratyczne ograniczają skalę wykluczenia społecznego (Copper, 2013).

W Mongolii normy wywodzące się z buddyzmu tybetańskiego i tradycji szamańskich współistnieją z dziedzictwem postsowieckim. Mimo demokratyzacji po 1990 roku część społeczności pastersko-koczowniczych pozostaje marginalizowana z powodu odmiennego stylu życia i słabego dostosowania do dominujących struktur administracyjnych (Kaplonski, 2004).Kategoria dobra w Azji Wschodniej pozostaje więc silnie związana z tradycją kolektywistyczną i hierarchiczną.

Prawda

W Azji Wschodniej kategoria prawdy ma szczególnie zróżnicowany charakter, zależny od modelu politycznego i historycznego uwarunkowania poszczególnych państw. Region ten należy do obszarów o jednym z najwyższych wskaźników skolaryzacji na świecie, co wynika z wielowiekowego dziedzictwa edukacyjnego, mającego źródło w konfucjańskiej etyce pracy i nauki. Tradycja egzaminów cesarskich w Chinach oraz nacisk na naukę w Korei wytworzyły społeczeństwa, w których wiedza uważana jest zawarunek awansu społecznego (Seth, 2011).

Jednakże wysoki poziom formalnej edukacji nie zawsze idzie w parze z pełną otwartością informacyjną i swobodą poznania. Wskaźnik WWS ujawnia w tym zakresie istotne różnice wewnątrz regionu: w Republice Korei wartość kategorii prawdy wynosi 13,8, co wskazuje na niski poziom wykluczenia poznawczego, związany z szerokim dostępem do edukacji, mediów oraz infrastruktury cyfrowej. Podobną sytuację obserwuje się na Tajwanie (19,0), gdzie ustrój demokratyczny i autonomia sfery akademickiej sprzyjają różnorodności informacji oraz rozwojowi wiedzy.

Odmiennie kształtuje się sytuacja w Chińskiej Republice Ludowej, gdzie prawda jako

kategoria społeczna podlega silnej kontroli państwowej. Wartość Wskaźnika Wykluczenia Społecznego w kategorii prawdy (39,3) wskazuje na wysoki poziom wykluczenia informacyjnego, wynikający z systemowej cenzury internetu, nadzoru nad mediami oraz represji wobec niezależnych badaczy i dziennikarzy. Ograniczenia te istotnie zmniejszają swobodę poznania i obieg alternatywnych przekazów w przestrzeni publicznej (King i in., 2013).Istotnym elementem współczesnego systemu kontroli społecznej w Chinach jest także rozwijany system zaufania społecznego (social credit system), oparty na gromadzeniu danych dotyczących aktywności obywateli i instytucji. Mechanizm ten łączy nadzór cyfrowy, monitoring zachowań oraz system sankcji administracyjnych, wpływających m.in. na możliwość podróżowania, dostępu do kredytów czy zatrudnienia. Choć władze przedstawiają go jako narzędzie zwiększania bezpieczeństwa i wiarygodności społecznej, krytycy wskazują, że system ten może prowadzić do pogłębiania wykluczenia społecznego oraz ograniczania autonomii jednostki poprzez podporządkowanie życia społecznego logice nadzoru i oceny państwowej (Creemers, 2018).

Podobna, choć jeszcze bardziej skrajna, sytuacja występuje w Korei Północnej. Brak wiarygodnych danych statystycznych uniemożliwia bezpośrednie oszacowanie wartości WWS w kategorii prawdy, jednak liczne analizy jakościowe wskazują, że poziom wykluczenia poznawczego należy tam do najwyższych na świecie. Dostęp do informacji pozostaje całkowicie podporządkowany reżimowi państwowemu, a kontakt z wiedzą pochodzącą spoza oficjalnego obiegu jest penalizowany, co eliminuje wolność poznania (Lankov, 2015).

W Mongolii, mimo relatywnie umiarkowanego poziomu wykluczenia w kategorii prawdy (WWS = 25,5), problemem pozostaje marginalizacja ludów koczowniczych oraz części mniejszości etnicznych. Grupy te, ze względu na rozproszenie osadnicze, koczowniczy tryb życia oraz ograniczoną infrastrukturę, często napotykają bariery w dostępie do szkolnictwa i nowoczesnych technologii informacyjnych (Bruun i Narangoa, 2006).

W Hongkongu, formalnie pozostającym częścią Chińskiej Republiki Ludowej, przez długi czas funkcjonował model względnej autonomii prawnej oraz pluralizmu medialnego, wynikający z zasady „jedno państwo, dwa systemy”. Sytuacja ta uległa zasadniczej zmianie po przyjęciu 30 czerwca 2020 roku ustawy o bezpieczeństwie narodowym, narzuconej przez parlament ChRL. Nowe regulacje wprowadziły bezpośredni nadzór instytucji centralnych nad ściganiem i sądzeniem osób oskarżanych o działania uznane za zagrażające bezpieczeństwu państwa, co podważyło dotychczasową odrębność prawną regionu. Ustawa rozszerzyła uprawnienia policji, umożliwiając m.in. dostęp do danych z mediów społecznościowych oraz przeszukania bez nakazu sądowego. W praktyce doprowadziło to do ograniczenia działalności

środowisk prodemokratycznych, wzrostu autocenzury w sferze akademickiej i eksperckiej oraz osłabienia pluralizmu informacyjnego (Przychodniak, 2020).

Prawda w Azji Wschodniej jest kategorią wyraźnie zróżnicowaną i silnie powiązaną z modelem ustrojowym poszczególnych państw. Konfucjańskie dziedzictwo edukacyjne przyczyniło się do ukształtowania społeczeństw o wysokim poziomie alfabetyzacji, kompetencji szkolnych i znaczeniu wiedzy jako czynnika awansu społecznego. W państwach demokratycznych regionu wysoki poziom edukacji współwystępuje z relatywnie szerokim dostępem do informacji, wolnością debaty publicznej oraz pluralizmem mediów, co znajduje odzwierciedlenie w niższych wartościach WWS w kategorii prawdy. Odmienna sytuacja występuje w systemach autorytarnych, gdzie obieg informacji podlega silnej kontroli państwa, a ograniczenia w zakresie wolności słowa i niezależności mediów prowadzą do trwałego wykluczenia poznawczego.

Zdrowie

Podobnie jak we wcześniej omawianych regionach świata, systemy ochrony zdrowia w Azji Wschodniej opierają się zarówno na nowoczesnej medycynie, jak i tradycyjnych praktykach leczniczych. W Chinach, Korei Południowej i na Tajwanie tradycyjna medycyna chińska funkcjonuje jako uzupełnienie współczesnej opieki zdrowotnej, szczególnie w leczeniu chorób przewlekłych i profilaktyce. Państwa te rozwinęły rozbudowane systemy publicznej ochrony zdrowia, choć w Chinach nadal widoczne są znaczne dysproporcje między rozwiniętym wybrzeżem a słabiej rozwiniętym interiorom kraju.

Korea Południowa i Tajwan należą do państw o wysokiej dostępności świadczeń medycznych i niemal powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym. W Korei Południowej rosnącym wyzwaniem pozostają jednak koszty leczenia i starzenie się społeczeństwa. Mongolia, mimo rozbudowanego systemu publicznego wykształconego w okresie socjalistycznym, zmaga się z problemami wynikającymi z rozległości terytorium i niskiej gęstości zaludnienia, co utrudnia równomierny dostęp do opieki medycznej.

Pandemia COVID-19 ujawniła odmienne modele zarządzania zdrowiem publicznym w regionie. W Chinach zastosowano strategię „zero-COVID", opartą na ścisłej kontroli społecznej, masowych testach i lockdownach. Strategia ta ograniczała transmisję wirusa, ale prowadziła do napięć społecznych i ograniczenia mobilności obywateli. Korea Południowa zastosowała strategię intensywnego testowania i cyfrowego monitorowania kontaktów zakaźnych, co okazało się skuteczne epidemiologicznie, lecz wywołało debatę dotyczącą prywatności i nadzoru technologicznego (Kim i in., 2020). Tajwan z kolei połączył szybkie działania instytucjonalne z wysokim poziomem współpracy społecznej, unikając długotrwałych lockdownów (Wang i in., 2020).

Wskaźniki WWS pokazują relatywnie niski poziom wykluczenia zdrowotnego w Korei Południowej (23,0), natomiast większe dysproporcje występują w Mongolii (49,4) i Chinach (32,8). W przypadku Korei Północnej brak wiarygodnych danych, jednak raporty wskazują na poważne niedobory leków, sprzętu i personelu medycznego[60].

Zdrowie w Azji Wschodniej pozostaje nie tylko kwestią medyczną, lecz także polityczną. Region ukazuje napięcie między ochroną zdrowia publicznego a zakresem kontroli państwa nad życiem społecznym i prywatnością obywateli.

Dobrobyt

Dobrobyt w Azji Wschodniej jest kategorią wyraźnie zróżnicowaną, łączącą wysoki poziom rozwoju gospodarczego z utrzymującymi się barierami strukturalnymi. Z jednej strony region obejmuje jedne z najbardziej dynamicznych gospodarek świata – Chińską Republikę Ludową, Republikę Korei oraz Tajwan – które od kilku dekad odnotowują systematyczny wzrost PKB per capita oraz należą do czołówki światowych eksporterów dóbr przemysłowych i technologicznych (World Bank, 2025). Z drugiej strony uwidaczniają się elementy wykluczenia ekonomicznego, które powodują, że dynamiczny wzrost gospodarczy nie przekłada się w sposób równomierny na dostęp do zasobów, usług publicznych oraz możliwości awansu społecznego. Korzyści z rozwoju koncentrują się w wybranych sektorach i regionach, podczas gdy część społeczeństwa pozostaje na marginesie procesów modernizacyjnych.

Chiny to wyrazisty przykład tej sprzeczności rozwojowej. W 2021 r. władze centralne ogłosiły historyczny sukces w eliminacji skrajnego ubóstwa, co zostało odnotowane również w analizach międzynarodowych. Utrzymują się bariery, w tym system hukou (rejestracji gospodarstw domowych), który ogranicza mobilność społeczną i dostęp migrantów wewnętrznych do pełnych świadczeń publicznych w miastach, takich jak edukacja czy opieka zdrowotna[61].

Istotnym problemem pozostają również nierówności w dostępie do zabezpieczenia społecznego. Chiński system emerytalny ma charakter silnie zróżnicowany regionalnie i zawodowo, a przez długi czas nie obejmował znacznej części ludności wiejskiej oraz migrantów wewnętrznych. Mimo stopniowej rozbudowy systemu świadczeń nadal widoczne są znaczące dysproporcje pomiędzy mieszkańcami wielkich miast a prowincjami. W

[60] Amnesty International, *Amnesty International Report 2020/21: The State of the World's Human Rights – North Korea 2020*, London, 2021, https://www.amnesty.org/en/countries/asia-and-the-pacific/north-korea/report-korea-democratic-peoples-republic-of/ (dostęp: 20.04.2026).

[61] World Bank, Development Research Center of the State Council of the People's Republic of China, *Four Decades of Poverty Reduction in China: Drivers, Insights for the World, and the Way Ahead*, Washington, DC, 2022, https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/c0d9423b-f682-5f14-b40b-22b99af80b97 (dostęp: 11.02.2026).

rezultacie część osób starszych pozostaje zależna od wsparcia rodzinnego, co pokazuje ograniczony charakter państwa opiekuńczego w Chińskiej Republice Ludowej (Frazier, 2010).

Umiarkowany wynik WWS dla Chin w kategorii dobrobytu (33,6) wskazuje, że mimo znaczącego wzrostu gospodarczego wykluczenie materialne nie zostało całkowicie przezwyciężone. Nie wynika ono wyłącznie z niedoboru zasobów, lecz przede wszystkim z ograniczeń cywilizacyjnych oraz utrzymujących się nierówności regionalnych.

W Korei Południowej i na Tajwanie dynamiczny rozwój gospodarczy zapewnił społeczeństwom wysoki standard życia. Równocześnie pojawiły się nowe formy wykluczenia, związane z nierównościami pokoleniowymi oraz rosnącymi kosztami życia w wielkich aglomeracjach. Według OECD[62]Korea Południowa notuje jeden z najwyższych wskaźników ubóstwa relatywnego wśród krajów rozwiniętych – szczególnie dotknięci są nim seniorzy, z których ponad 40% żyje poniżej granicy ubóstwa dochodowego. Wskaźnik WWS w kategorii dobrobytu dla Korei Południowej (18,4) wskazuje na niski poziom wykluczenia materialnego w ujęciu porównawczym, jednak nie eliminuje on wewnętrznych dysproporcji, zwłaszcza w systemie emerytalnym oraz na rynku mieszkaniowym.

Mongolia, choć osiągnęła umiarkowany wzrost gospodarczy w ostatnich dwóch dekadach dzięki eksportowi surowców mineralnych, zmaga się z widocznymi nierównościamioraz ograniczoną skutecznością polityki socjalnej, co potwierdzają raporty Banku Światowego. Wynik WWS dla Mongolii (34,0) wskazuje na umiarkowany poziom wykluczenia materialnego, wynikający przede wszystkim z nierównomiernego rozmieszczenia zasobów gospodarczych. Ograniczony dostęp do stabilnego zatrudnienia i usług publicznych na obszarach wiejskich sprawia, że korzyści płynące ze wzrostu gospodarczego koncentrują się w Ułan Bator oraz w sektorach powiązanych z wydobyciem surowców.

Dane UNDP[63]wskazują, że procesy demograficzne, w tym starzenie się społeczeństw, stają się jednym z kluczowych wyzwań rozwojowych współczesnych państw. W Azji Wschodniej zjawisko to jest szczególnie widoczne w Korei Południowej, Chinach i na Tajwanie, gdzie rosnący udział osób starszych zwiększa presję na systemy zabezpieczenia społecznego oraz obciążenia ekonomiczne młodszych pokoleń. W konsekwencji dobrobyt przestaje być wyłącznie kategorią dochodową, a staje się również gwarantem bezpieczeństwa

[62]OECD, *Pensions at a Glance 2021: OECD and G20 Indicators*, Paris, 2021, https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/12/pensions-at-a-glance-2021_e56e5553/ca401ebd-en.pdf (dostęp: 11.02.2026).
[63]United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report 2025: A Matter of Choice. People and Possibilities in the Age of AI*, https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2025reporten.pdf (dostęp: 01.06.2026).

socjalnego, dostępu do świadczeń emerytalnych oraz możliwości międzypokoleniowego transferu kapitału.

Region należy do najbardziej rozwiniętych gospodarczo obszarów świata, jednak wartości WWS wskazują, że wzrost ekonomiczny nie przekłada się w pełni na równomierny dostęp do zasobów i usług publicznych. Dobrobyt nie zawsze oznacza rzeczywistą możliwość uczestnictwa w życiu społecznym – w wielu przypadkach ograniczają go bariery instytucjonalne (Chiny), deficyty systemu zabezpieczenia społecznego (Korea Południowa, Mongolia) oraz rosnące koszty życia w wielkich aglomeracjach. W tym sensie sukces gospodarczy regionu nie eliminuje zjawiska ekskluzji, lecz przekształca je w bardziej złożone formy.

Piękno

Piękno w Azji Wschodniej pozostaje silnie związane z filozofią i tradycją kulturową regionu. W kulturze chińskiej estetyka opierała się na idei harmonii, równowagi yin–yang oraz zgodności z porządkiem kosmicznym. W malarstwie, kaligrafii i architekturze istotniejsze od realizmu było oddanie zasad filozoficznych i duchowych (Sullivan, 1999). Podobnie w Korei Południowej i na Tajwanie estetyka pełniła funkcję wychowawczą, związaną z kształtowaniem cnót społecznych.

Współcześnie estetyka stała się jednak również źródłem napięć społecznych. W Korei Południowej wygląd zewnętrzny i estetyka cielesna funkcjonują jako forma kapitału społecznego, wpływającego na pozycję zawodową i społeczną (Holliday i Elfving-Hwang, 2012). W Chinach estetyka bywa wykorzystywana jako narzędzie legitymizacji politycznej, a kultura mniejszości etnicznych – zwłaszcza Ujgurów – sprowadzana jest do poziomu atrakcji turystycznej (Gladney, 2004).

W Mongolii kategoria piękna związana jest z krajobrazem stepu, tradycją pasterską i muzyką gardłową höömij, które pozostają ważnym elementem tożsamości narodowej. Procesy urbanizacji i globalizacji prowadzą jednak do stopniowego zanikania tradycyjnych form kultury. W Korei Północnej natomiast sztuka i estetyka zostały podporządkowane ideologii państwowej i pełnią głównie funkcję propagandową.

Azja Wschodnia cechuje się relatywnie niskim poziomem fragmentaryzacji etnicznej (tab. 15). Najwyższe wartości HIEF notują Tajwan i Mongolia, z kolei Korea Południowa i Korea Północna pozostają społeczeństwami silnie homogenicznymi. Niska fragmentaryzacja wynika z długotrwałych procesów centralizacji państwowej i dominacji jednej grupy etnicznej.Relatywnie niski poziom fragmentaryzacji etnicznej nie oznacza jednak pełnej jednolitości kulturowej Chin. W obrębie większości Han występują istotne różnice językowe, regionalne i historyczne. Mieszkańcy południowych prowincji, zwłaszcza Guangdong,

posługują się językami znacząco odmiennymi od mandaryńskiego używanego w Pekinie. W części regionów południowych widoczna pozostaje także odrębna identyfikacja kulturowa, czego przykładem są społeczności Hakka oraz lokalne tradycje określające ludność jako Tang, a nie Han.

Tab. 15. Zróżnicowanie ludnościowe Azji Wschodniej

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Tajwan	0,37
2	Mongolia	0,32
3	Chiny	0,19
4	Korea Południowa	0,10
5	Korea Północna	0,02

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).

Poziom napięć w regionie nie jest jednorodny. W Chinach marginalizacja dotyczy przede wszystkim mniejszości peryferyjnych, takich jak Ujgurzy i Tybetańczycy, których praktyki kulturowe i religijne podlegają ograniczeniom instytucjonalnym. W Korei Południowej wykluczenie częściej dotyczy migrantów i grup o niższym statusie ekonomicznym, podczas gdy w Mongolii i na Tajwanie widoczne są napięcia związane z reprezentacją i ochroną tradycji mniejszościowych.W przypadku Tajwanu istotne znaczenie mają również historyczne podziały między benshengren a waishengren, związane z nierównym podziałem władzy politycznej i kulturowej po przejęciu wyspy przez Kuomintang po 1949 roku. Dominacja elit przybyłych z Chin kontynentalnych sprzyjała marginalizacji lokalnej tożsamości tajwańskiej, a procesy sinizacji życia publicznego prowadziły do napięć dotyczących reprezentacji politycznej, języka i pamięci historycznej (Yang i Chang, 2010) (tab. 16).

Analiza regionu pokazuje, że w Azji Wschodniej wykluczenie wynika przede wszystkim z centralizacji państwa i sposobu regulowania sfery kulturowej, a nie z wysokiego poziomu zróżnicowania etnicznego.

Tab. 16. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Azji Wschodniej

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Chiny	Chińczycy Han	●●●●	↓
2	Korea Północna	Koreańczycy	●	↓
3	Mongolia	Mongołowie Chałcha (Khalkha)	●●	→
4	Tajwan	Chińczycy Han (Holo/Hakka)	●●	→
5	Korea Południowa	Koreańczycy	●	→
Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.				

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Mackerras (2011) oraz danych ACLED (2023).Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Korea Północna

Korea Północna to przykład państwa, w którym wykluczenie społeczne zostało głęboko zinstytucjonalizowane poprzez system klasyfikacji społeczno-politycznej znany jako *songbun* (ryc. 11).

Choć formalnie wszyscy mieszkańcy Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej posiadają obywatelstwo, w praktyce dostęp do zasobów materialnych, edukacji, zatrudnienia, miejsca zamieszkania czy możliwości awansu społecznego uzależniony jest od przynależności do jednej z trzech głównych grup: „rdzennej" (lojalnej), „chwiejnej" oraz „wrogiej" (Collins, 2012). Klasyfikacja ta ma charakter dziedziczny i obejmuje kilka pokoleń, co powoduje trwałą reprodukcję nierówności społecznych.

System *songbun* nie jest jedynie narzędziem administracyjnym, lecz podstawowym sposobem organizacji hierarchii społecznej państwa. Określa on nie tylko pozycję jednostki, ale również zakres jej praw, poziom bezpieczeństwa oraz dostęp do dóbr publicznych. W konsekwencji wykluczenie w Korei Północnej przyjmuje charakter strukturalny i międzypokoleniowy.

Ryc. 11.Struktura systemu songbun w Korei Północnej
Źródło: opracowanie własne na podstawie Collins (2012).

W wymiarze moralnym system ten przekształca kategorię „dobra" w kryterium politycznej czystości. Wartość jednostki oceniana jest nie poprzez jej indywidualne działania, lecz przez historię polityczną rodziny oraz relację przodków wobec rewolucji i przywództwa. Moralność zostaje w ten sposób podporządkowana ideologii państwowej, a lojalność wobec władzy staje się podstawowym wyznacznikiem społecznej akceptacji. Osoby przypisane do kategorii „wrogiej" podlegają trwałej stygmatyzacji niezależnie od własnej postawy, co nadaje wykluczeniu charakter strukturalny i międzypokoleniowy (Collins, 2012; United Nations Commission of Inquiry, 2014).

W sferze poznawczej system *songbun* wpływa na dostęp do edukacji i informacji. Choć państwo deklaruje powszechny charakter szkolnictwa, możliwość podjęcia studiów wyższych oraz dostępu do prestiżowych instytucji edukacyjnych zależy od klasyfikacji społecznej. Edukacja pełni przede wszystkim funkcję ideologiczną, wzmacniając kult przywództwa i narrację państwową. Kontakt z informacją zewnętrzną jest surowo ograniczony, a korzystanie z zagranicznych mediów podlega penalizacji. Raport Komisji Śledczej ONZ z 2014 r. wskazuje, że kontrola informacji stanowi element systemowego mechanizmu utrzymania

władzy[64]. W rezultacie wykluczenie poznawcze nie wynika wyłącznie z deficytów infrastrukturalnych, lecz z celowej polityki państwowej.

W wymiarze zdrowia nierówności również odzwierciedlają strukturę *songbun*. Choć konstytucyjnie system opieki zdrowotnej ma charakter powszechny, raporty organizacji międzynarodowych wskazują na poważne niedobory leków, sprzętu medycznego i wykwalifikowanego personelu[65]. Status społeczno-polityczny wpływa na miejsce zamieszkania, a tym samym na dostęp do lepiej wyposażonych placówek, zwłaszcza w Pjongjangu. Osoby o niższym statusie częściej kierowane są do regionów peryferyjnych, gdzie infrastruktura jest słabsza, co wzmacnia geograficzny aspekt wykluczenia (Collins, 2012).

System ten bezpośrednio determinuje także poziom dobrobytu. Przynależność do kategorii rdzennej zwiększa szanse zatrudnienia w administracji, wojsku i strukturach partyjnych, co wiąże się z uprzywilejowanym dostępem do zasobów i lepszego zaopatrzenia. Z kolei osoby z grupy wrogiej częściej kierowane są do prac fizycznych, rolnictwa lub regionów o niższym znaczeniu gospodarczym. Ograniczona mobilność społeczna oraz dziedziczność klasyfikacji powodują utrwalenie nierówności międzypokoleniowych (Collins, 2012; Lankov, 2015).

Również w sferze estetycznej widoczna jest instrumentalizacja kultury. Sztuka, architektura i widowiska masowe podporządkowane są funkcji propagandowej oraz legitymizacji władzy. Twórczość artystyczna nie funkcjonuje jako autonomiczna przestrzeń ekspresji, lecz jako element systemu ideologicznego. Dostęp do prestiżowych instytucji kultury i edukacji artystycznej jest ograniczony i zależny od statusu społecznego, co powoduje, że również w tej sferze wykluczenie ma charakter systemowy[66].

W konsekwencji system *songbun* sprawia, że wykluczenie w Korei Północnej obejmuje wszystkie podstawowe wymiary życia społecznego. Nie ogranicza się ono do sfery ekonomicznej czy prawnej, lecz przenika moralność, edukację, zdrowie, kulturę i materialne warunki egzystencji. W przeciwieństwie do innych państw regionu, gdzie wykluczenie bywa efektem nierówności rynkowych lub napięć etnicznych, w Korei Północnej wykluczenie jest częścią organizacji systemu społecznego, formalnie utrwaloną i umacnianą przez państwo.

---

[64]United Nations Human Rights Council, *Report of the Commission of Inquiry on Human Rights in the Democratic People's Republic of Korea* (A/HRC/25/63), Geneva, 2014, https://docs.un.org/en/A/HRC/25/63 (dostęp: 01.07.2025).
[65]UNICEF, *Health in the Democratic People's Republic of Korea*, https://www.unicef.org/dprk/health (dostęp: 07.07.2025).
[66]United Nations Human Rights Council, *Report of the Commission of Inquiry on Human Rights in the Democratic People's Republic of Korea* (A/HRC/25/63), Geneva, 2014, https://docs.un.org/en/A/HRC/25/63 (dostęp: 01.07.2025).

5.5. Eurazja

Oblicze regionu

Eurazja, obejmująca Federację Rosyjską, Ukrainę, Białoruś, Mołdawię, Gruzję i Armenię, to region o złożonej tożsamości kulturowej i politycznej, ukształtowanej przez dziedzictwo prawosławne, postsowieckie i europejskie. Współczesne procesy polityczne i społeczne pozostają w dużej mierze konsekwencją rozpadu Związku Radzieckiego oraz transformacji ustrojowych lat 90. XX wieku.

Dominującą pozycję zajmuje Rosja, której potencjał demograficzny, militarny i surowcowy wpływa na układ sił w całym regionie. Eurazja cechuje się dużym zróżnicowaniem fizycznogeograficznym – od nizin i stepów Ukrainy oraz Rosji po górzyste obszary Kaukazu Południowego. Armenia, Gruzja, Mołdawia i Ukraina podejmują próby budowy bardziej demokratycznych modeli państwowości, podczas gdy Rosja i częściowo Białoruś zachowują silnie scentralizowane i autorytarne struktury władzy.

Istotną rolę odgrywa religia, przede wszystkim prawosławie, które w Rosji, na Białorusi i częściowo na Ukrainie pełni także funkcję polityczną i tożsamościową. W Rosji Cerkiew prawosławna pozostaje ważnym elementem legitymizacji władzy państwowej (Papkova, 2011). W Armenii centralne znaczenie zachowuje Apostolski Kościół Ormiański, natomiast w Gruzji ważną rolę społeczną odgrywa Gruziński Kościół Prawosławny.

Region charakteryzuje się również znacznymi dysproporcjami gospodarczymi. Rosja opiera swoją pozycję na eksporcie surowców energetycznych, podczas gdy państwa takie jak Mołdawia czy Armenia pozostają silnie uzależnione od transferów finansowych migrantów pracujących za granicą. Procesy rozwojowe dodatkowo destabilizują konflikty zbrojne i napięcia terytorialne, w tym wojna rosyjsko-ukraińska oraz konflikty na Kaukazie.

Analiza WWS wskazuje na umiarkowanie wysoki poziom wykluczenia społecznego w regionie (tab. 17, ryc. 12). Najwyższe wartości notują Rosja (41,8) i Białoruś (41,2), gdzie szczególnie wysoki pozostaje komponent dobra związany z ograniczeniami politycznymi i centralizacją władzy. W Armenii, Gruzji, Mołdawii i Ukrainie poziom WWS jest niższy, jednak większą rolę odgrywają problemy zdrowotne, ekonomiczne i infrastrukturalne, związane z transformacją ustrojową i słabością instytucji publicznych.

Eurazja pozostaje więc regionem, w którym wykluczenie społeczne wynika zarówno z czynników politycznych i cywilizacyjnych, jak i z nierówności gospodarczych oraz długotrwałych konfliktów geopolitycznych.

Tab. 17. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Eurazji

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Rosja	80,3	25,2	39,1	22,7	41,8
2	Białoruś	80,3	25,2	35,8	23,7	41,2
3	Armenia	54,9	18,5	39,2	39,2	37,9
4	Gruzja	47,4	20,7	43,2	36,8	37,0
5	Mołdawia	49,8	21,2	44,6	29,9	36,4
6	Ukraina	54,5	20,7	39,7	26,8	35,4

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 12.Poziom WWS w państwach Eurazji
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

Kategoria dobra w Eurazji kształtowana jest przez wielowarstwowe dziedzictwo historyczne i cywilizacyjne, w którym istotną rolę odgrywają tradycje prawosławne, silne modele władzy scentralizowanej oraz doświadczenie państwowości postsowieckiej. Moralność publiczna w wielu państwach regionu przybiera charakter kolektywistyczny – dobro utożsamiane jest przede wszystkim z lojalnością wobec wspólnoty politycznej, narodu lub państwa, a w mniejszym stopniu z autonomią jednostki.

W interpretacji historiozoficznej F. Konecznego taki model normatywny bywa określany jako element cywilizacji turańskiej, w której centralne miejsce zajmuje podporządkowanie władzy, hierarchia oraz prymat racji państwa nad prawami jednostki (Koneczny, 2002). Niezależnie od oceny tej typologii, empirycznie widoczne jest, że w części

państw regionu moralność pozostaje silnie związana z interesem państwowym, co sprzyja wykluczeniu grup postrzeganych jako „nielojalne" lub „zewnętrzne".

Wysokie wartości WWS w kategorii dobra w Federacji Rosyjskiej (80,3) i Białorusi (80,3) wskazują, że normy moralne są tam w znacznym stopniu sprzężone z narracją państwową, a przestrzeń dla innych modeli tożsamości i wartości pozostaje ograniczona. W państwach takich jak Armenia, Gruzja czy Ukraina wartości te są niższe, co sugeruje większy zakres wolności w wyrażaniu poglądów, choć nadal widoczny jest wpływ silnych struktur wspólnotowych i religijnych.

W Federacji Rosyjskiej i Republice Białorusi instytucje władzy, media publiczne oraz Kościół prawosławny uczestniczą w kształtowaniu wizji dobra wspólnotowego, utożsamianego z lojalnością wobec państwa, narodu oraz przede wszystkim jego przywództwa. W takim modelu odmienne orientacje polityczne, część mniejszości etnicznych czy środowiska o odmiennych poglądach mogą być przedstawiane jako element destabilizujący porządek społeczny i jedność wspólnoty (Papkova, 2011). Wskaźniki jakości rządzenia, takie jak komponent Voice and Accountability w ramach projektu Worldwide Governance Indicators Banku Światowego, wskazują na niski poziom partycypacji obywatelskiej i ograniczoną swobodę wypowiedzi w Rosji i Białorusi.

Odmiennie przedstawia się sytuacja w Gruzji, Mołdawii oraz na Ukrainie, gdzie moralność podlega procesom transformacji i stopniowemu zróżnicowaniu. Choć w każdym z tych państw istotną rolę w życiu społecznym odgrywają Kościoły narodowe – Gruziński Kościół Prawosławny, struktury prawosławne w Mołdawii funkcjonujące w ramach odmiennych jurysdykcji oraz prawosławie ukraińskie, którego reorganizacja po 2018 r. doprowadziła do powstania autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej Ukrainy – obserwuje się równocześnie rozwój instytucji demokratycznych i zwiększoną obecność debaty dotyczącej praw jednostki w debacie publicznej. W szczególności przypadek Ukrainy pokazuje silne powiązania między religią a systemem politycznym (Wawrzonek, 2014).

Proces ten nie ma jednak charakteru liniowego. W państwach tych utrzymuje się wyraźne napięcie między tradycyjnymi wzorcami wspólnotowymi, wywodzącymi się z religii i historii narodowej, a aspiracjami modernizacyjnymi oraz normami wynikającymi z chęci integracji europejskiej. Napięcia te ujawniają się szczególnie w dyskusjach dotyczących równości płci, praw reprodukcyjnych oraz ochrony praw osób LGBTQ+, co znajduje odzwierciedlenie w międzynarodowych indeksach równości i dyskryminacji (ILGA, 2020).

Podsumowując, moralność w państwach Eurazji pozostaje w znacznym stopniu powiązana z lojalnością wobec ośrodków władzy, co może ograniczać zakres uznania dla norm i tożsamości odbiegających od narzuconych przez te ośrodki wzorców kulturowych. W

części państw regionu relacje między władzą publiczną a instytucjami religijnymi sprzyjają kolektywnemu ujmowaniu dobra wspólnego w kategoriach narodowych i wspólnotowych, co niejako legitymizuje zjawisko wykluczenia społecznego. W Gruzji, Mołdawii, na Ukrainie oraz Armenii widoczne są procesy prowadzące do szerszego uznania praw jednostki i standardów demokratycznych. W Federacji Rosyjskiej i Republice Białorusi utrzymuje się taki porządek, w którym etyka nie tworzy autonomicznego fundamentu życia społecznego, ale zostaje podporządkowana wykładni państwowej. W konsekwencji suweren staje się nie tylko wykonawcą, lecz także arbitrem zasad.

Prawda

Kategoria prawdy, rozumiana jako dostęp do wiedzy oraz możliwość jej swobodnego wyrażania, w regionie Eurazji pozostaje silnie powiązana z dziedzictwem postsowieckim oraz strukturą systemów politycznych. Podobnie jak w przypadku kategorii dobra, w części państw regionu sfera informacyjna i edukacyjna wykazuje wysoki stopień zależności od linii ideologicznej państwa, co ogranicza autonomię debaty publicznej.

W Federacji Rosyjskiej oraz w Republice Białorusi funkcjonowanie mediów – zarówno tradycyjnych, jak i cyfrowych – podlega daleko idącym regulacjom prawnym i administracyjnym, charakterystycznym dla reżimów opresyjnych ograniczających pluralizm informacyjny oraz autonomię społeczeństwa obywatelskiego. Raport *Freedom on the Net 2023* wskazuje, że oba państwa należą do grupy krajów o niskim poziomie wolności w sieci, charakteryzującym się blokowaniem treści, ograniczaniem dostępu do niezależnych mediów oraz rozbudowanymi metodami nadzoru cyfrowego[67]. Równocześnie odnotowuje się ograniczenia w zakresie funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz autonomii środowisk akademickich[68]. W praktyce oznacza to, że obieg informacji oraz interpretacja wydarzeń historycznych i politycznych są w dużej mierze narzucane.

W pozostałych państwach Eurazji sytuacja kształtuje się odmiennie, choć nie jest pozbawiona napięć. Po 2014 roku Ukraina rozpoczęła reformy edukacyjne i medialne, których celem było zwiększenie autonomii systemu oświaty oraz ograniczenie zależności od zewnętrznych wpływów. W Gruzji i Mołdawii obserwuje się podobne procesy modernizacji szkolnictwa i sektora medialnego, jednak ich przebieg bywa ograniczany przez uwarunkowania ekonomiczne oraz niestabilność polityczną. W państwach tych widoczna jest

[67]Freedom House, *Freedom on the Net 2023: The Repressive Power of Artificial Intelligence*, Washington, DC, 2023, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-10/Freedom-on-the-net-2023-DigitalBooklet.pdf (dostęp: 19.09.2025).
[68]Freedom House, *Freedom in the World 2023: Marking 50 Years in the Struggle for Democracy*, Washington, DC, 2023, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigtalPDF.pdf (dostęp: 19.09.2025).

większa różnorodność źródeł informacji, choć równolegle utrzymuje się silna polaryzacja przekazów medialnych, co nie sprzyja jakości debaty publicznej i może prowadzić do obniżenia poziomu zaufania społecznego.

Wartości Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) w wymiarze poznania odzwierciedlają te różnice. Najniższe poziomy wykluczenia odnotowano w Armenii (18,5), Ukrainie (20,7) i Gruzji (20,7), co wskazuje na relatywnie większą dostępność zasobów informacyjnych. Wyższe wartości w Rosji (25,2) i Białorusi (25,2) korespondują z ustaleniami raportów międzynarodowych dotyczącymi ograniczeń w sferze medialnej i akademickiej. Mołdawia (21,2) zajmuje pozycję pośrednią, co potwierdza istnienie procesów liberalizacyjnych przy jednoczesnej podatności na presję polityczną i informacyjną.

Zdrowie

W regionie Eurazji kategoria zdrowia ujawnia wyraźne zróżnicowanie między państwami oraz silny wpływ czynników politycznych i geopolitycznych na kondycję społeczną. Systemy ochrony zdrowia w analizowanych państwach w dużej mierze wywodzą się z modelu postsowieckiego, charakteryzującego się silną centralizacją, ograniczoną efektywnością finansowania oraz nierównym dostępem do świadczeń medycznych.

Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS) w wymiarze zdrowia wskazuje na relatywnie wysoki poziom wykluczenia w Gruzji (43,2), Mołdawii (44,6), Armenii (39,2) oraz Rosji (39,1). Wartości te odzwierciedlają ograniczoną wydolność systemów opieki medycznej, niedofinansowanie infrastruktury oraz utrzymujące się problemy zdrowia publicznego. Dane Światowej Organizacji Zdrowia wskazują, że w państwach regionu choroby niezakaźne – w szczególności schorzenia układu krążenia oraz nowotwory – należą do głównych przyczyn przedwczesnej śmiertelności, a średnia długość życia pozostaje niższa niż w Europie[69].

Na Ukrainie (39,7) sytuacja zdrowotna uległa dodatkowemu pogorszeniu w wyniku pełnoskalowej inwazji rosyjskiej w 2022 roku. Zniszczenia infrastruktury medycznej, migracje ludności oraz zwiększone zapotrzebowanie na opiekę urazową i wsparcie psychologiczne znacząco obciążyły system ochrony zdrowia, co potwierdzają raporty WHO dotyczące sytuacji kryzysowej[70].

W wielu państwach widoczne są strukturalne problemy związane z nierównomiernym

[69]World Health Organization (WHO) Regional Office for Europe, *Avoidable Mortality, Risk Factors and Policies for Tackling Noncommunicable Diseases: Leveraging Data for Impact – Monitoring Commitments in the WHO European Region Ahead of the Fourth United Nations High-Level Meeting*, Copenhagen, 2025, https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/267c7f4b-4b52-4e4d-ac4b-3fbe0d64b311/content (dostęp: 20.06.2026).

[70]World Health Organization (WHO), *Ukraine: WHO 2024 Health Emergency Appeal*, Geneva, 2024, https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/emergencies/2024-appeals/ukraine---who-2024-health-emergency-appeal.pdf (dostęp: 20.06.2026).

rozmieszczeniem placówek medycznych oraz ograniczoną dostępnością specjalistycznych usług poza głównymi ośrodkami miejskimi. Długotrwałe napięcia polityczne oraz doświadczenia konfliktów wpływają na kondycję zdrowia publicznego, w tym psychicznego.

Podsumowując, kategoria zdrowia w Eurazji wskazuje na utrzymujące się deficyty systemowe, które w połączeniu z czynnikami geopolitycznymi i demograficznymi zwiększają ryzyko wykluczenia społecznego.

Dobrobyt

Wskaźniki WWS w tej kategorii wskazują na istotne zróżnicowanie wewnątrz regionu. Najwyższy poziom wykluczenia materialnego odnotowano w Armenii (39,2) oraz Gruzji (36,8), a także w Mołdawii (29,9) i Ukrainie (26,8). Relatywnie niższe wartości występują w Rosji (22,7) i na Białorusi (23,7), co sugeruje większą stabilność dochodową, choć nie eliminuje strukturalnych nierówności.

Wyższe wartości WWS w krajach Kaukazu Południowego oraz w Mołdawii odzwierciedlają ograniczoną bazę przemysłową, zależność od transferów z zagranicy oraz podatność na wahania koniunktury międzynarodowej. W tych państwach znaczącą rolę odgrywają przekazy pieniężne migrantów zarobkowych, które w znacznym stopniu przyczyniają się do zwiększenia dochodu narodowego.

Federacja Rosyjska, największa gospodarka regionu, jest przykładem napięcia między znacznym potencjałem makroekonomicznym a nierównomiernym podziałem korzyści płynących ze wzrostu gospodarczego. Mimo wysokich przychodów z eksportu surowców energetycznych dane Banku Światowego wskazują, że w 2021 roku około 13% ludności żyło poniżej krajowej granicy ubóstwa(World Bank, 2025). Jednocześnie Rosja należy do państw o wysokiej koncentracji majątku – według szacunków około 87% bogactwa kraju znajduje się w rękach najzamożniejszych 10% społeczeństwa. Dysproporcje te są często wiązane z przebiegiem transformacji ustrojowej po rozpadzie ZSRR, prywatyzacją majątku państwowego oraz koncentracją własności w rękach wąskiej grupy oligarchów. W rezultacie korzyści wynikające z eksploatacji zasobów naturalnych i rozwoju gospodarczego są rozłożone nierównomiernie, co sprzyja utrzymywaniu się znaczących różnic społeczno-ekonomicznych pomiędzy grupami ludności i regionami kraju[71]. Oznacza to, że relatywnie niższy wskaźnik WWS nie przekłada się automatycznie na równomiernie rozdysponowany dobrobyt.

Na Ukrainie sytuacja materialna uległa dodatkowemu pogorszeniu w wyniku wojny rozpoczętej w 2022 roku, co doprowadziło do głębokiego spadku aktywności gospodarczej,

[71]The Borgen Project, *The Rise of Income Inequality in Russia*, 22.04.2020, https://borgenproject.org/income-inequality-in-russia/ (dostęp: 20.06.2026).

utraty miejsc pracy oraz obniżenia dochodów gospodarstw domowych. Skala zniszczeń infrastruktury przemysłowej, energetycznej i mieszkaniowej znacząco ograniczyła możliwości odbudowy kapitału oraz prowadzenia działalności gospodarczej. Według UNDP, do końca 2023 roku odsetek osób żyjących poniżej granicy ubóstwa wzrósł z około 6% przed wojną do około 24%, a skutki konfliktu nadal pogłębiają nierówności społeczne i utrudniają długofalowy rozwój gospodarczy kraju. Jednocześnie miliony obywateli pozostawały wewnętrznie przesiedlone lub zmuszone do opuszczenia kraju, co dodatkowo pogłębiało problemy społeczne i ekonomiczne[72]. Podobne procesy widoczne są w Mołdawii, która już wcześniej należała do grupy państw biednych.

W obszarach wiejskich Syberii czy Rosyjskiego Dalekiego Wschodu brak infrastruktury i podstawowych usług publicznych skutkuje marginalizacją całych społeczności, szczególnie rdzennych, podczas gdy w największych metropoliach obserwuje się koncentrację bogactwa i prestiżowych inwestycji.

Na Kaukazie Południowym, w Armenii i Gruzji, problemy dobrobytu mają swoje źródła w ograniczonej bazie surowcowej, niewielkim rynku wewnętrznym oraz skutkach konfliktów zbrojnych. W Armenii ubóstwo dotyczyło w 2021 roku 27% mieszkańców (World Bank, 2025), a wojna o Górski Karabach dodatkowo osłabiła i tak słabą gospodarkę. W Gruzji, mimo reform demokratycznych oraz rozwoju sektora turystycznego, utrzymują się istotne problemy rynku pracy, w tym wysokie bezrobocie wśród młodzieży oraz ograniczony dostęp do stabilnych form zatrudnienia. W konsekwencji część gospodarstw domowych pozostaje uzależniona od transferów finansowych od emigrantów, co wpisuje się w szersze uwarunkowania związane z niedostatecznym poziomem zabezpieczenia społecznego i niestabilnością zatrudnienia[73].

Białoruś wyróżnia się modelem gospodarki silnie kontrolowanej przez państwo. Oficjalne statystyki wskazują na stosunkowo niskie bezrobocie, lecz w praktyce niskie płace realne oraz sankcje międzynarodowe ograniczają możliwości konsumpcji i rozwoju gospodarstw domowych. Brak wolności ekonomicznej, uzależnienie od rosyjskich surowców oraz represyjny aparat państwowy skutkują marginalizacją jednostek i niską zdolnością do niezależnego działania (Freedom House, 2024).

Podsumowując, dobrobyt w Eurazji pozostaje na średnim poziomie w stosunku do innych regionów świata. Relatywnie niski wynik WWS w Rosji i na Białorusi potwierdza, że

[72]United Nations Development Programme (UNDP), *Support to the Economic Recovery of Ukraine*, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp-ua-ukraine-ser.pdf, (dostęp: 05.12.2025).
[73]International Labour Organization (ILO), *Skills Needs and Labour Migration in the Western Balkans*, Budapest: ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe, 2023, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40sro-budapest/documents/publication/wcms_899164.pdf, (dostęp: 05.12.2025).

nawet w największych gospodarkach regionu dobrobyt nie przekłada się na realną wolność obywateli. Z kolei na Ukrainie, w Armenii, Gruzji i Mołdawii czynnikiem dodatkowo wzmacniającym marginalizację są konflikty zbrojne, migracje i zależność od przekazów pieniężnych z zagranicy.

Piękno

Kategoria piękna w Eurazji – rozumiana jako sfera symbolicznej reprezentacji, pamięci historycznej i ekspresji tożsamości zbiorowej – tworzy obszar silnie powiązany ze zróżnicowaniem etnicznym regionu oraz sposobem zarządzania różnorodnością kulturową przez państwo. W przeciwieństwie do regionów o wysokiej homogenizacji narodowej, Eurazja – zwłaszcza w części obejmującej Rosję, Ukrainę, Gruzję i Mołdawię – cechuje się umiarkowanym poziomem fragmentaryzacji etnicznej (tab. 18). Historical Index of Ethnic Fractionalization (HIEF) wskazuje najwyższe wartości w Mołdawii (0,43), następnie w Federacji Rosyjskiej (0,38), Gruzji (0,37) i Ukrainie (0,37), przy wyraźnie niższym poziomie w Armenii (0,04). Oznacza to, że w większości państw regionu symbolika narodowa współistnieje z tradycjami mniejszości, co w niektórych przypadkach prowadzido trwałychnapięć (tab. 19.).

W Federacji Rosyjskiej estetyka odgrywa istotną rolę w kształtowaniu wspólnoty politycznej. Państwo konsekwentnie promuje politykę o historycznej ciągłości rosyjskiej cywilizacji, łącząc dziedzictwo carskie, radzieckie i współczesne w jedną spójną opowieść. Jak zauważa A. Etkind (2013), rosyjska polityka pamięci opiera się na selektywnym reinterpretowaniu przeszłości w celu wzmacniania tożsamości zbiorowej i legitymizowania aktualnego porządku politycznego. W warunkach wielonarodowości dominująca kultura rosyjska uzyskuje uprzywilejowaną pozycję symboliczną, co może prowadzić do ograniczania widoczności i autonomii mniejszości etnicznych.

Podobnie złożona sytuacja występuje na Ukrainie, gdzie struktura etniczna i językowa pozostaje zróżnicowana. Po 2014 roku szeroko rozumiana kultura stała się jednym z głównych narzędzi budowania suwerennej tożsamości narodowej. Literatura, język, sztuka i pamięć historyczna zostały włączone w proces emancypacji wobec rosyjskiej dominacji symbolicznej. Badania nad tożsamością ukraińską wskazują, że redefinicja przekazu historycznego oraz wzmocnienie symboliki narodowej odgrywają zasadniczą rolę w konsolidacji wspólnoty politycznej (Yekelchyk, 2020). Jednakże trwający konflikt zbrojny powoduje, że kategoria piękna nabiera wymiaru mobilizacyjnego, a kultura narodowa staje się elementem obrony i integracji społecznej. W takich warunkach różnorodność może ulegać ograniczeniu, szczególnie w odniesieniu do środowisk postrzeganych jako ideowo związane z tradycją postsowiecką.

W Gruzji i Mołdawii, gdzie poziom zróżnicowania etnicznego jest relatywnie wysoki, estetyka funkcjonuje jako strefa negocjowania tożsamości między różnymi orientacjami geopolitycznymi i cywilizacyjnymi. W szczególności w Gruzji konflikt wokół Abchazji i Osetii Południowej ma kontekst nie tylko polityczny, lecz także symboliczny – dotyczy języka, interpretacji historii oraz dziedzictwa kulturowego, przyczyniając się do legitymizacji roszczeń terytorialnych i państwowych (Cornell, 2001). Tradycyjna muzyka, sztuka ludowa oraz język gruziński odgrywają w tym kontekście rolę narzędzi podtrzymywania ciągłości narodowej w obliczu doświadczeń imperialnej dominacji oraz współczesnych napięć regionalnych.

Rzeczywistość społeczna w Mołdawii odzwierciedla długotrwałe tarcia pomiędzy dziedzictwem rumuńskim a postsowieckim. Spór o język, alfabet oraz interpretację historii narodowej są ważnym elementem debaty publicznej i kształtowania tożsamości państwowej (King, 2000). Współistnienie społeczności rosyjskojęzycznej oraz mniejszości gagauzskiej dodatkowo komplikuje relacje społeczne. Wysoki poziom zróżnicowania etnicznego sprzyja temu, że kategoria piękna nie ogranicza się do sfery artystycznej, lecz staje się polem rywalizacji o interpretację przeszłości i kierunek rozwoju.

Wyraźnie odmienną sytuację obserwuje się w Armenii. Relatywnie wysoki poziom spójności kulturowej sprzyja silnej integracji. Tradycja narodowa jest ściśle związana z nauką Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego oraz z żywą pamięcią o ludobójstwie z 1915 roku, które – jak wskazują badania nad pamięcią zbiorową – stało się centralnym punktem ormiańskiej tożsamości (Suny, 2015). W tym przypadku piękno pełni funkcję integrującą, wzmacniającą wspólnotę i zapewniającą szeroką możliwość kultywowania tradycji bez silnej konkurencji wewnętrznej.

Analiza porównawcza wskazuje, że w Eurazji kategoria piękna jest ściśle związana z relacją między większością a mniejszościami. Jest polem walki o pamięć, język i przynależność, a jej charakter zależy w dużym stopniu od modelu władzy. Może wzmacniać integrację społeczną i poczucie wspólnoty, lecz w warunkach silnej centralizacji politycznej bywa również narzędziem wykluczenia i ograniczania wolności.

Tab. 18. Zróżnicowanie ludnościowe Eurazji

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Mołdawia	0,43
2	Rosja	0,38
3	Gruzja	0,37
4	Ukraina	0,37
5	Białoruś	0,31
6	Armenia	0,04

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).

Tab. 19. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Eurazji

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Rosja	Rosjanie	●●●●	↓
2	Gruzja	Gruzini	●●●	↓
3	Armenia	Ormianie	●	↑
4	Białoruś	Białorusini	●●	↓
5	Mołdawia	Mołdawianie	●●●	→
6	Ukraina	Ukraińcy	●●●●	↓
Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.				

Źródło:opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Cornell (2001) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Donbas

Donbas, obejmujący obwody doniecki i ługański we wschodniej Ukrainie, to jeden z najbardziej wyrazistych współczesnych przykładów wykluczenia społecznego w regionie Eurazji. Obszar ten ukształtował się jako silnie uprzemysłowione zaplecze gospodarcze Związku Radzieckiego, oparte na górnictwie węgla i hutnictwie. Intensywna industrializacja w XX wieku sprzyjała napływowi ludności z różnych części ZSRR, co doprowadziło do powstania wieloetnicznej i w znacznej mierze rosyjskojęzycznej struktury społecznej. Kierunek rozwoju regionu koncentrował się głównie na produkcji przemysłowej, co ograniczało rozwój innych form działalności oraz specyficznej tożsamości regionalnej (Yekelchyk, 2020). Po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1991 roku ujawniły się pułapki takiego schematu rozwoju – deindustrializacja, wzrost bezrobocia i postępujące zubożenie części społeczeństwa stworzyły trwałe podstawy frustracji społecznej i poczucia marginalizacji.

Przełomowym momentem dla regionu były wydarzenia 2014 roku, kiedy po zmianie władzy w Kijowie oraz aneksji Krymu przez Federację Rosyjską w części Donbasu wybuchł konflikt zbrojny o charakterze hybrydowym. Wsparcie polityczne, organizacyjne i militarne

udzielone separatystycznym strukturom przez Rosję doprowadziło do powstania nieuznawanych podmiotów quasi-państwowych w Doniecku i Ługańsku (Wilson, 2016). Faktyczny podział terytorium oraz długotrwałe działania wojenne uruchomiły procesy wykluczenia społecznego o charakterze wielowymiarowym.

W wymiarze moralnym konflikt doprowadził do głębokiej polaryzacji społecznej. Mieszkańcy regionu znaleźli się w sytuacji przymusowego wyboru między identyfikacją z państwem ukraińskim a akceptacją porządku ustanowionego przez okupanta. W warunkach niestabilności i zagrożenia bezpieczeństwa, lojalność wobec dominującej władzy lokalnej stała się często warunkiem dostępu do pracy, świadczeń i ochrony. Badania nad tożsamością na Ukrainie wskazują, że w sytuacji konfliktu zbrojnego postawy obywatelskie ulegają silnym przeobrażeniom, a wymiar wspólnoty zostaje zdefiniowany na nowo (Onuch i Hale, 2018). W efekcie część mieszkańców Donbasu doświadczyła wykluczenia z jednej lub drugiej grupy i to zarówno w sensie formalnym, jak i symbolicznym.

W wymiarze poznawczym konflikt wiązał się z ograniczeniem wolności słowa zarówno w obszarach pozostających poza kontrolą Kijowa, jak i – w odmiennym zakresie – na terytoriach kontrolowanych przez państwo ukraińskie. Na obszarach separatystycznych zlikwidowano niezależne media, a system edukacji dostosowano do programów zgodnych z linią polityczną wspieraną przez Rosję. Z kolei po stronie ukraińskiej wprowadzano restrykcje dotyczące funkcjonowania części rosyjskojęzycznych mediów oraz ograniczenia związane z używaniem języka rosyjskiego w przestrzeni publicznej i edukacji. Ograniczenie dostępu do zróżnicowanych źródeł informacji oraz zmiany treści nauczania wpłynęły na sposób interpretacji bieżących wydarzeń i przeszłości regionu. Tym samym prawo do swobodnego formułowania opinii i uczestnictwa w otwartej debacie publicznej zostało istotnie zawężone (Freedom House, 2024).

Konflikt objął również sferę symboliczną. W przestrzeni publicznej części Donbasu zmieniano nazwy ulic, usuwano symbole państwowe Ukrainy oraz wprowadzano odniesienia do tradycji sowieckiej i rosyjskiej. Przekształcenia te dotyczyły nie tylko administracji, lecz także sfery pamięci historycznej i tożsamości zbiorowej. Estetyka przestrzeni publicznej stała się elementem procesu redefinicji przynależności politycznej i kulturowej, co dodatkowo pogłębia podziały społeczne.

W wymiarze zdrowia skutki konfliktu były szczególnie dotkliwe. Zniszczenia infrastruktury medycznej, przerwanie łańcuchów dostaw leków oraz migracja personelu medycznego doprowadziły do ograniczenia dostępności podstawowych świadczeń. Według danych Biura Narodów Zjednoczonych ds. Koordynacji Pomocy Humanitarnej w latach 2014–2021 miliony mieszkańców regionu wymagały stałej pomocy humanitarnej, w tym

wsparcia medycznego. Długotrwała ekspozycja na przemoc, niepewność ekonomiczną oraz przymusowe przesiedlenia przyczyniły się także do pogorszenia stanu zdrowia psychicznego ludności.

W wymiarze materialnym Donbas doświadczył gwałtownej degradacji gospodarczej. Upadek części zakładów przemysłowych, zerwanie powiązań handlowych z resztą Ukrainy oraz sankcje międzynarodowe ograniczyły możliwości odbudowy ekonomicznej. Region stał się jednym z najbardziej zubożałych obszarów kraju, a znaczna część ludności została uzależniona od nieregularnych świadczeń lub pomocy zewnętrznej (Malyarenko, 2020). Migracje wewnętrzne i zagraniczne osłabiły dodatkowo lokalne więzi społeczne oraz kapitał ludzki.

Pełnoskalowa inwazja Rosji w lutym 2022 roku spotęgowała wcześniejsze procesy. Donbas znalazł się w centrum intensywnych działań wojennych, co doprowadziło do dalszych zniszczeń infrastruktury, przymusowych mobilizacji oraz kolejnych fal przemieszczeń ludności. W rezultacie region ten można uznać za przykład kumulacji wykluczenia w niemal wszystkich analizowanych wymiarach bytu. Donbas ukazuje, w jaki sposób długotrwały konflikt zbrojny, nakładający się na napięcia etniczne, prowadzi do głębokiej dezintegracji wspólnoty oraz trwałego ograniczenia możliwości rozwoju społecznego.

5.6. Indie

Oblicze regionu

Region Indii, obejmujący Pakistan, Bangladesz, Nepal, Bhutan, Sri Lankę, Malediwy oraz państwo India,skupia jeden z najbardziej zaludnionych i historycznie ciągłych obszarów cywilizacyjnych świata. Zajmuje około 5,2 mln km² i zamieszkiwany jest przez niemal 2 miliardy ludzi, co oznacza, że skupia niemal jedną czwartą ludności globu. Choć państwa regionu różnią się ustrojowo, gospodarczo i kulturowo, łączy je wspólne dziedzictwo subkontynentu indyjskiego, doświadczenie kolonializmu brytyjskiego (z wyjątkiem Bhutanu) oraz silne zakorzenienie religijne i społeczne.

W ujęciu cywilizacyjnym region Indii bywa traktowany jako odrębny krąg kulturowy. Huntington (1998) wyróżniał „cywilizację hinduską” jako osobną jednostkę, podkreślając jej odmienność wobec cywilizacji zachodniej, islamskiej oraz chińskiej. Z kolei F. Koneczny (2002) w swojej typologii cywilizacji wyróżniał cywilizację bramińską, utożsamianą z obszarem Indii i opartą na sakralnym porządku społecznym, silnym związku religii z prawem oraz hierarchicznej strukturze kastowej. W jego interpretacji była to cywilizacja o czytelnym prymacie norm religijnych nad świeckimi oraz o rozbudowanym systemie regulacji życia zbiorowego wyrosłego z tradycji.

Niezależnie od sporów interpretacyjnych, region Indii wyróżnia się wyjątkową ciągłością kulturową, opartą na kanonicznych tekstach religijnych, normach kastowych oraz trwałym związku religii z życiem społecznym i organizacją wspólnoty.

Pod względem fizycznogeograficznym region ma wyraźnie wytyczoną granicę. Od północy zamknięty jest pasmem Himalajów, które są naturalną barierą klimatyczną i orograficzną oraz źródłem najważniejszych rzek: Indusu, Gangesu i Brahmaputry. Na południe od gór rozciąga się rozległa nizina aluwialna, należąca do najżyźniejszych obszarów rolniczych świata. To właśnie tam od starożytności rozwijały się pierwsze ośrodki miejskie doliny Indusu oraz cywilizacja Gangesu. Południową część regionu zajmuje Wyżyna Dekanu, ograniczona pasmami Ghatów Zachodnich i Wschodnich, które wpływają na rozkład opadów monsunowych. Klimat monsunowy, z charakterystycznym podziałem na porę suchą i deszczową, determinuje rytm życia gospodarczego, a wahania opadów przekładają się bezpośrednio na poziom bezpieczeństwa żywnościowego.

Struktura społeczna regionu od wieków opiera się na systemie kastowym, który – mimo formalnego zniesienia w Indiach – nadal wpływa na relacje społeczne, dostęp do edukacji, rynku pracy i władzy politycznej. W Pakistanie i Bangladeszu dominującą rolę odgrywa islam sunnicki, natomiast Nepal i Bhutan łączą tradycje hinduistyczne i buddyjskie. Sri Lanka jest przykładem złożonego układu etniczno-religijnego (Syngalezi i Tamilowie), który w przeszłości prowadził do długotrwałego konfliktu wewnętrznego. Region ten należy również do najbardziej zróżnicowanych językowo obszarów świata.

Historyczne źródła współczesnych napięć sięgają okresu kolonialnego i dekolonizacji. Podział Indii Brytyjskich w 1947 roku doprowadził do powstania Indii i Pakistanu oraz jednej z największych migracji przymusowych w XX wieku. Konflikt o Kaszmir, napięcia indyjsko-pakistańskie oraz późniejsze wyodrębnienie Bangladeszu w 1971 roku ukształtowały trwałą niestabilność geopolityczną regionu. Szybki przyrost naturalny, urbanizacja i presja demograficzna zwiększyły obciążenie infrastruktury, systemów edukacji i opieki zdrowotnej.

W wielu państwach regionu obserwuje się znaczące nierówności w poziomie urbanizacji. Megamiasta takie jak Delhi, Mumbaj, Dhaka czy Karaczi skupiają kapitał, inwestycje i dostęp do usług, podczas gdy obszary wiejskie – zwłaszcza w Nepalu, Bhutanie czy północnym Pakistanie – pozostają słabiej rozwinięte i trudniej dostępne komunikacyjnie.

Na tym tle region Indii jawi się jako obszar silnych kontrastów: szybkiego wzrostu gospodarczego w niektórych częściach Indii oraz trwałego ubóstwa w innych państwach regionu.

Analiza wartości Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) dla państw regionu Indii wskazuje na umiarkowany, lecz wyraźnie zróżnicowany poziom ekskluzji społecznej.

Najwyższy wynik odnotowano w Pakistanie (65,2), gdzie szczególnie wysokie wartości występują w kategorii dobra (76,3) oraz prawdy (62,7), co może świadczyć o silnym sprzężeniu norm religijnych z porządkiem państwowym. Wysoką wartość ogólną osiąga również Bangladesz (57,1), choć struktura wykluczenia ma tam bardziej zrównoważony charakter. India, jako największe i najbardziej zróżnicowane państwo regionu, osiągają wynik 51,7. Relatywnie niższe wartości w kategorii dobrobytu wskazują na efekt dynamicznego wzrostu gospodarczego, przy jednoczesnym utrzymywaniu się deficytów zdrowotnych i normatywnych (tab. 20, ryc. 13).

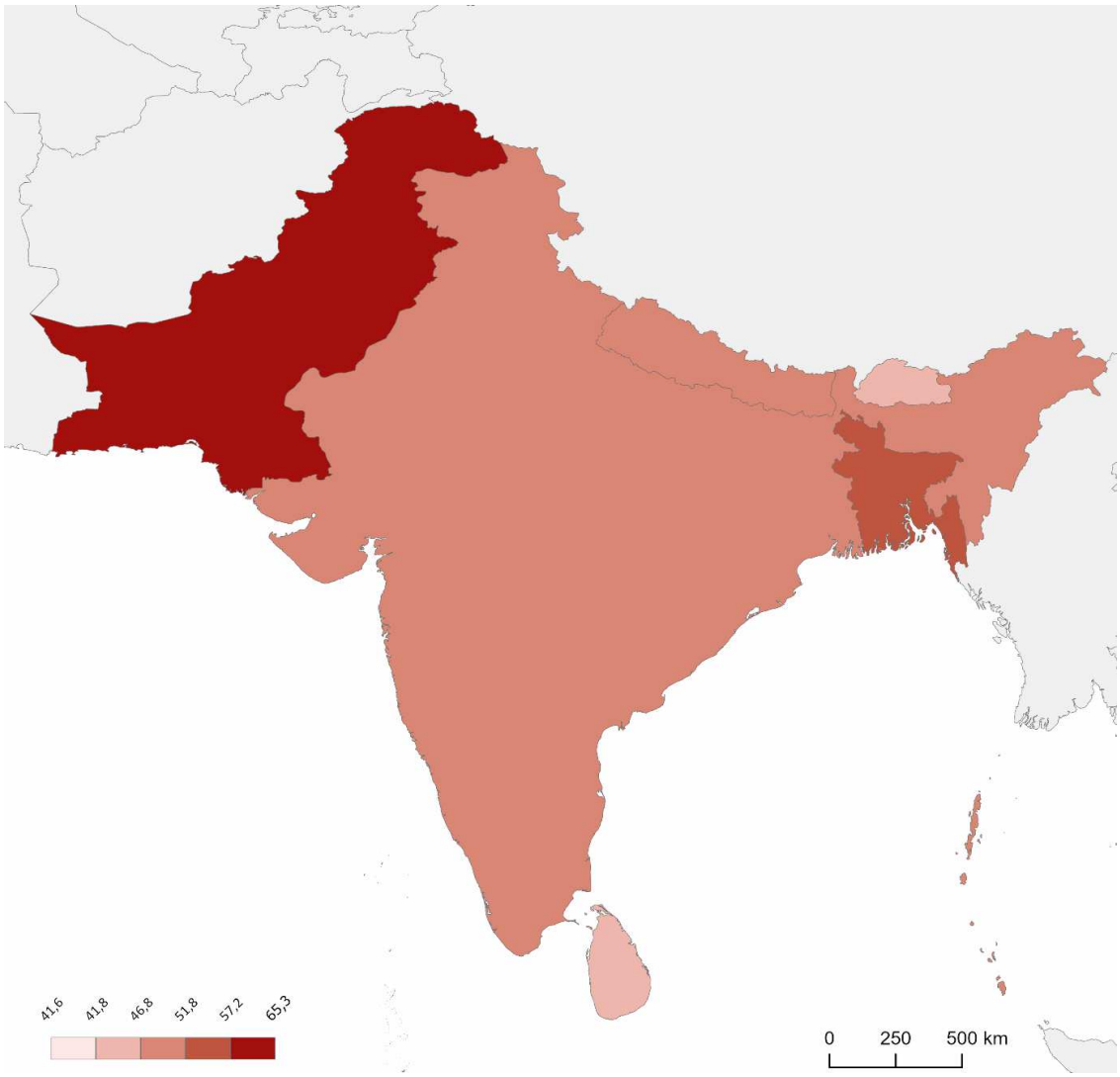
Najniższe poziomy WWS odnotowano w Malediwach (41,7), Bhutanie (45,8) oraz Sri Lance (46,7), co sugeruje relatywnie większą spójność instytucjonalną i lepszy dostęp do usług publicznych. W przypadku Malediwów niskie wartości w kategorii prawdy i dobrobytu mogą odzwierciedlać niewielką skalę państwa i relatywnie wysokie wskaźniki rozwoju społecznego. Nepal (49,7) lokuje się w pobliżu średniej regionalnej, co wskazuje na przejściowy charakter jego transformacji ustrojowej i strukturalne ograniczenia wynikające z uwarunkowań górskich oraz niskiego poziomu uprzemysłowienia.

Zestawienie to pokazuje, że w regionie Indii, w państwach o silniejszym związku religii z systemem politycznym wyraźniej zaznacza się wpływ kategorii dobra, natomiast w krajach mniejszych i bardziej homogenicznych wykluczenie przybiera raczej formę infrastrukturalną. Region jako całość pozostaje zatem obszarem umiarkowanej, lecz zróżnicowanej ekskluzji społecznej, której źródła tkwią zarówno w tradycji społecznej, jak i w nierównościach rozwojowych.

Tab. 20. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw regionu Indii

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Pakistan	76,3	62,7	60,1	61,9	65,2
2	Bangladesz	66,5	50,4	56,0	55,6	57,1
3	India	57,3	50,4	52,6	46,3	51,7
4	Nepal	48,4	48,5	52,5	49,3	49,7
5	Sri Lanka	62,7	36,4	39,3	48,5	46,7
6	Bhutan	55,8	42,5	47,0	37,9	45,8
7	Malediwy	68,5	29,1	35,8	33,4	41,7

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 13.Poziom WWS w państwach regionu Indii
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

W regionie Indii kategoria dobra wyrasta z wielowiekowej tradycji religijno-filozoficznej, której podstawowym odniesieniem jest hinduizm oraz związany z nim historycznie system kastowy. Już w starożytności ukształtował się wzorzec moralny ściśle powiązany z koncepcją *dharma*, rozumianą jako zbiór powinności jednostki wobec porządku kosmicznego i wspólnoty społecznej. Zasada ta określała właściwe postępowanie w zależności od przynależności kastowej, etapu życia i pełnionej roli społecznej, a uzupełniała ją wiara w reinkarnację oraz prawo karmy, zgodnie z którym czyny jednostki wpływają na jej przyszłe wcielenia. Taki model etyczny sprzyjał utrwaleniu hierarchii społecznej, sankcjonując nierówności jako element porządku moralnego i kosmicznego (Piwko, 2013).

Badania genetyczne populacji subkontynentu indyjskiego wskazują, że ścisła endogamia kastowa została utrwalona w przeszłości i w znacznym stopniu ograniczyła

przepływy genetyczne między grupami społecznymi (Reich, 2018). Wyniki te potwierdzają długotrwałą instytucjonalizację podziałów kastowych, które – mimo formalnych zakazów dyskryminacji – pozostają zauważalnym elementem organizacji społecznej. Dobro w tym ujęciu nie było definiowane jako zasada równości wszystkich jednostek, lecz jako zgodność z porządkiem wspólnotowym i normami wynikającymi z tradycyjnej hierarchii. Historycznie oznaczało to przypisanie jednostce określonych obowiązków i ograniczeń zależnych od jej pozycji społecznej. Pomimo konstytucyjnego zakazu „niedotykalności", raport Human Rights Watch[74]wskazuje, że osoby należące do społeczności dalitów nadal w wielu regionach Indii doświadczają systematycznej dyskryminacji – obejmującej segregację w dostępie do studni, świątyń, szkół i innych dóbr publicznych, a także przemoc sankcjonowaną lokalnymi strukturami władzy. Zjawiska te pokazują trwałe napięcie między normą konstytucyjnej równości a rzeczywistą praktyką społeczną. Wykluczenie moralne w regionie nie ogranicza się jednak do dziedzictwa kastowego. W Pakistanie przybiera ono wyraźnie instytucjonalny charakter wobec wspólnoty Ahmadijja. Druga poprawka do konstytucji z 1974 r. uznała jej członków za niemuzułmanów, a wprowadzone w 1984 r. tzw. „Ordinance XX" wprowadziło sankcje karne za używanie przez Ahmadijczyków symboliki i terminologii islamskiej oraz publiczne praktykowanie wiary w sposób właściwy dla islamu. W praktyce oznacza to prawne ograniczenie tożsamości religijnej oraz trwałe wykluczenie tej wspólnoty ze sfery symbolicznej i moralnej państwa. Raport Minority Rights Group International[75]wskazuje, że przepisy te sprzyjają utrwalaniu marginalizacji społecznej i zwiększają podatność Ahmadijczyków na przemoc oraz dyskryminację. Dobro, rozumiane jako przynależność do wspólnoty moralnej, zostaje tu zdefiniowane w sposób ekskluzywny i podporządkowany dominującej interpretacji religijnej.

Podobne zjawiska widoczne są na Sri Lance. Pomimo zakończenia wojny domowej w 2009 r., relacje między większością syngaleską a mniejszością tamilską nie uległy pełnej normalizacji. Analizy powojennej odbudowy pokazują, że system władzy po wojnie pozostał silnie scentralizowany i podporządkowany polityce bezpieczeństwa, co ogranicza udział społeczności tamilskiej w życiu politycznym i administracyjnym państwa (Höglund i Orjuela, 2012). W konsekwencji utrzymują się nierówności w sferze językowej, administracyjnej i symbolicznej, wzmacniające poczucie marginalizacji w północnych i wschodnich prowincjach.

[74]Human Rights Watch, *Hidden Apartheid: Caste Discrimination against India's "Untouchables"*, New York, 2007, https://www.hrw.org/report/2007/02/12/hidden-apartheid/caste-discrimination-against-indias-untouchables (dostęp: 17.12.2025).
[75]Minority Rights Group International (MRG), *Searching for Security: The Rising Marginalization of Religious Communities in Pakistan*, London, 2014, https://minorityrights.org/app/uploads/2023/12/mrg-searching-for-security-pakistan-report.pdf (dostęp: 12.10.2025).

Również współczesna India staje się areną nowych napięć w obrębie kategorii dobra. Ustawa Citizenship (Amendment) Act z 2019 r. wprowadziła możliwość przyspieszonego uzyskania obywatelstwa dla migrantów należących do określonych wspólnot religijnych, z wyłączeniem muzułmanów. W literaturze podkreśla się, że selektywne kryterium wyznaniowe budzi wątpliwości w świetle konstytucyjnej zasady równości oraz zobowiązań międzynarodowych Indii w zakresie niedyskryminacji (Foster i Khan, 2021). Różnicowanie dostępu do obywatelstwa według kryterium religii może prowadzić do redefinicji wspólnoty politycznej w kategoriach wyznaniowych, co jest przykładem instytucjonalizacji wykluczenia moralnego.

Najwyższą wartość wskaźnika „dobro" odnotowano w Pakistanie (76,3), co wiąże się z niskim poziomem wolności obywatelskich (Freedom House), bardzo wysoką restrykcyjnością wobec mniejszości seksualnych (ILGA), silnymi postawami ekskluzywistycznymi w badaniach Pew Research Center oraz niskim wskaźnikiem Voice and Accountability. Wysokie wartości notują również Malediwy (68,5) i Bangladesz (66,5), gdzie ograniczenia obyczajowe i słabsza partycypacja są wynikiem przyjętych norm religijnych. Sri Lanka osiąga wartość 62,7, ukazując napięcia powojenne i ograniczoną inkluzywność instytucjonalną.

India z wynikiem 57,3 lokuje się w środkowej części regionu. Pomimo relatywnie wyższej pozycji w rankingach wolności obywatelskich i umiarkowanego poziomu partycypacji, wysoka restrykcyjność wobec mniejszości seksualnych (ILGA) oraz silne społeczne powiązanie religii z moralnością publiczną (Pew) wskazują na utrzymujące się rozbieżności między konstytucyjną zasadą równości a normami wspólnotowymi. Niższe wartości notują Bhutan (55,8) i Nepal (48,4), przy czym Nepal wyróżnia się relatywnie bardziej inkluzywnymi rozwiązaniami prawnymi wobec mniejszości.

Układ ten pokazuje, że w regionie Indii wykluczenie moralne nie wynika wyłącznie z samej tradycji religijnej, lecz z jej sprzężenia z instytucjami państwa. Dane empiryczne potwierdzają, że tam, gdzie normy religijne są silnie zintegrowane z aparatem państwowym i ograniczają swobody obywatelskie, wskaźnik „dobro" osiąga najwyższe wartości.

Prawda

W regionie Indii kategoria „prawdy", rozumiana jako dostęp do wiedzy i instytucjonalnych form jej przekazu, od wieków była społecznie zróżnicowana. Historyczne modele edukacji – zarówno w tradycji wedyjskiej, jak i w późniejszych systemach kształcenia religijnego oraz kolonialnego – nie miały charakteru powszechnego, lecz pozostawały silnie powiązane z hierarchią społeczną, płcią oraz przynależnością wspólnotową. Badania nad historią edukacji indyjskiej wskazują, że dostęp do formalnej wiedzy był przez długi czas selektywny i zinstytucjonalizowany w obrębie określonych warstw społecznych, co sprzyjało

reprodukcji istniejących nierówności (Rao, 2019). Współczesne ośrodki akademickie w Delhi, Dhace czy Kolombo symbolizują rozwój nowoczesnego szkolnictwa wyższego, jednak nie eliminują utrwalonych dysproporcji w dostępie do edukacji podstawowej i zasobów cyfrowych, zwłaszcza między obszarami miejskimi a wiejskimi.

Dane Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) w wymiarze „prawdy" potwierdzają, że poznanie pozostaje w regionie silnie zróżnicowane. Średnia wartość dla siedmiu państw wynosi 45,7, przy czym najwyższy poziom wykluczenia notuje Pakistan (62,7), a najniższy Malediwy (29,1). India (50,4) i Bangladesz (50,4) lokują się w grupie państw o relatywnie wysokich barierach poznawczych, podczas gdy Sri Lanka (36,4) i Bhutan (42,5) osiągają wyniki wyraźnie korzystniejsze. Ten układ wskazuje, że w skali regionu ważnym problemem nie jest wyłącznie sama obecność systemu edukacji, lecz jego realna dostępność, jakość oraz zdolność do wyrównywania szans.

Wykluczenie poznawcze jest tu w dużej mierze związane z jakością kształcenia (zwłaszcza poza dużymi ośrodkami), a także z nierównym dostępem do narzędzi cyfrowych. W Indiach dobrze ilustrują to wyniki badań terenowych ASER[76] dotyczące młodzieży wiejskiej (14–18 lat): mimo relatywnie wysokiej kontynuacji nauki w tej grupie, utrzymują się istotne deficyty kompetencji podstawowych oraz wyraźne zróżnicowanie umiejętności cyfrowych, które przekłada się na nierówne możliwości korzystania z informacji i edukacji pozaformalnej.

Wykluczenie poznawcze w regionie Indii wyraźnie widoczne jest w państwach o słabszej infrastrukturze związanej ze szkolnictwem. Najbardziej jaskrawym przykładem pozostaje Pakistan, gdzie – według danych UNICEF Pakistan – ponad 26 milionów dzieci w wieku szkolnym nie uczęszcza do szkoły. To jeden z najwyższych wyników na świecie[77]. Skala ta oznacza nie tylko brak podstawowych kompetencji czytania i pisania, lecz również trwałe ograniczenie możliwości uczestnictwa w rynku pracy, życiu obywatelskim i obiegu informacji. W takich warunkach dostęp do wiedzy przestaje być dobrem publicznym, a staje się czynnikiem różnicującym społeczeństwo. Deficyty edukacyjne łączą się z nierównościami płciowymi, ubóstwem oraz barierami terytorialnymi, co prowadzi do reprodukcji wykluczenia w kolejnych pokoleniach.

Ważnym współczesnym wymiarem poznania jest także dostęp do internetu, który w regionie nie znosi nierówności automatycznie, lecz często je wzmacnia. Dane World

[76]ASER Centre, *ASER 2023 Evidence Brief: Digital Readiness of India's Youth*, New Delhi: ASER Centre, 2024, https://asercentre.org/wp-content/uploads/2022/12/EB_Digital-Readiness-of-Indias-Youth_11.03.2024.pdf (dostęp: 15.04.2026).
[77]UNICEF Pakistan, *Education Emergency: Now or Never*, https://www.unicef.org/pakistan/stories/education-emergency-now-or-never (dostęp: 20.03.2026).

Development Indicators Banku Światowego, oparte na statystykach Międzynarodowego Związku Telekomunikacyjnego, pokazują wyraźne różnice w odsetku osób korzystających z internetu pomiędzy państwami regionu. Zróżnicowanie to sprzyja utrwalaniu „luki informacyjnej" zarówno między gospodarkami, jak i wewnątrz nich – zwłaszcza na osi miasto–wieś oraz w wymiarze płci (World Bank, 2025). W konsekwencji, nawet tam, gdzie edukacja formalna się rozszerza, realne uczestnictwo w obiegu wiedzy zależy od dostępu do infrastruktury cyfrowej i kompetencji, które pozostają nierówno rozłożone.

Zdrowie

Zdrowie w regionie Indii należy do najbardziej nierówno rozłożonych zasobów społecznych. W metropoliach takich jak Delhi, Dhaka czy Kolombo funkcjonują nowoczesne szpitale, rozwinięta diagnostyka oraz dynamiczny sektor prywatnej opieki medycznej. Na obszarach wiejskich Pakistanu, Nepalu czy Bangladeszu podstawowa opieka zdrowotna pozostaje trudno dostępna, a infrastruktura sanitarna i transportowa bywa niewystarczająca. Kontrast między centrami urbanistycznymi a terenami wiejskimi w krajobrazie regionu jest bardzo widoczny.

Kategoria zdrowia ujawnia dobrze widoczne zróżnicowanie, którego źródłem są zarówno nakłady finansowe, jakość infrastruktury medycznej, jak i dostęp do usług sanitarnych. Wskaźnik Wykluczenia Społecznego w tej kategorii przyjmuje wartości od 35,8 (Malediwy) do 60,1 (Pakistan), przy średniej regionalnej przekraczającej 49 punktów.

Najniższy poziom wykluczenia zdrowotnego notują Malediwy oraz Sri Lanka (39,3). W obu przypadkach relatywnie wysoka oczekiwana długość życia w zdrowiu (66,7 lat) oraz wysoki wskaźnik pokrycia usług zdrowotnych wskazują na dobrze funkcjonujące systemy opieki publicznej. Malediwy wyróżniają się najwyższymi wydatkami na zdrowie per capita w regionie (2454 USD) oraz niemal powszechnym dostępem do podstawowych usług sanitarnych. Sri Lanka, przy wydatkach 610,7 USD per capita, osiąga bardzo wysoki poziom dostępu do sanitariatów (95%) i najwyższy w regionie indeks pokrycia usług medycznych, co potwierdza skuteczność modelu powszechnej opieki zdrowotnej rozwijanego od połowy XX wieku.

Pozycję pośrednią zajmuje India (52,6), Nepal (52,5) oraz Bangladesz (56,0). W Indiach wydatki na zdrowie per capita wynoszą 273,1 USD, a wskaźnik pokrycia usług medycznych osiąga 63 punkty na 100 możliwych. Oczekiwana długość życia w zdrowiu (58,1 lat) pozostaje jednak wyraźnie niższa niż na Sri Lance czy Malediwach, co wskazuje na silne nierówności wewnętrzne. Różnice między stanami – na przykład między Keralą a Uttar Pradeś – pokazują, że poziom zdrowia zależy nie tylko od polityki centralnej, lecz także od

jakości administracji regionalnej[78].

Nepal (323,4 USD per capita) zmaga się z ograniczonym pokryciem usług medycznych (54/100) oraz nierównomiernym dostępem do infrastruktury sanitarnej (80%), co w połączeniu z ukształtowaniem terenu utrudnia wykonywanie świadczeń. W Bangladeszu, przy relatywnie niskich wydatkach (178,7 USD), service coverage index wynosi 52, a dostęp do podstawowych sanitariatów obejmuje 59% populacji. Postęp w redukcji śmiertelności matek i dzieci nie eliminuje silnych dysproporcji – zwłaszcza w kontekście obozów Rohingya w Cox's Bazar, gdzie dostęp do opieki zdrowotnej pozostaje ograniczony[79].

Najwyższy poziom wykluczenia zdrowotnego występuje w Pakistanie (60,1). Wydatki per capita należą do najniższych w regionie (178,5 USD), a service coverage index osiąga jedynie 45 punktów. Oczekiwana długość życia w zdrowiu wynosi 56,9 lat – najmniej w analizowanym zestawieniu – a dostęp do podstawowych usług sanitarnych obejmuje 71% populacji. Dane te wskazują na kumulację deficytów infrastrukturalnych i instytucjonalnych, które przekładają się na najwyższy poziom wykluczenia zdrowotnego w regionie. Bhutan (47,0) lokuje się nieco poniżej średniej regionalnej. Wydatki per capita są relatywnie wysokie (600 USD), a dostęp do sanitariatów obejmuje 78% populacji.

Analiza danych pokazuje wyraźną zależność między poziomem wydatków na zdrowie, zakresem pokrycia usług medycznych a końcową wartością WWS. Państwa o wyższych nakładach (Malediwy, Sri Lanka) osiągają niższy poziom wykluczenia, natomiast kraje o ograniczonej infrastrukturze i słabszej efektywności systemowej (Pakistan, Bangladesz) notują najwyższe wartości wskaźnika.

Wykluczenie zdrowotne w regionie nie jest jedynie uzależnione od ekonomii. W Pakistanie i Nepalu normy kulturowe mogą ograniczać kobietom swobodny dostęp do lekarzy. W Indiach natomiast osoby z niższych kast, w tym dalitowie, nadal doświadczają nierównego traktowania w niektórych placówkach medycznych (Thapa i in., 2021). Oznacza to, że barierą w dostępie do zdrowia bywa nie tylko brak infrastruktury, lecz także hierarchia społeczna.

Dobrobyt

Dobrobyt w regionie Indii ma charakter wybitnie spolaryzowany. Subkontynent łączy jedne z najszybciej rosnących gospodarek świata z rozległymi obszarami trwałego ubóstwa. Rozwój w Azji Południowej nie może być mierzony wyłącznie tempem wzrostu PKB, lecz

[78]International Institute for Population Sciences (IIPS) & ICF, *National Family Health Survey (NFHS-5), 2019–21: India Report*, Mumbai: IIPS, 2021, https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR375/FR375.pdf (dostęp: 23.03.2025).
[79]United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), *Country – Bangladesh: Operational Data Portal*, https://data.unhcr.org/en/country/bgd (dostęp: 25.09.2025).

zdolnością do realnego poszerzania „możliwości" (capabilities) jednostek (Drèze i Sen, 2013). W tym sensie dobrobyt nie jest wynikiem dochodu, lecz zależy od dostępu do infrastruktury, bezpieczeństwa mieszkaniowego i stabilności zatrudnienia.

Dane Wskaźnika Wykluczenia Społecznego w kategorii „dobrobyt" pokazują znaczną rozpiętość – od 33,4 punktu na Malediwach do 61,9 punktu w Pakistanie. Wskaźnik ten konstruowany jest w oparciu o poziom ubóstwa (poverty headcount przy progu 8,30 USD dziennie), udział ludności miejskiej zamieszkującej obszary slumsów, dostęp do energii elektrycznej oraz PKB per capita.

Najniższy poziom wykluczenia materialnego notują Malediwy (33,4) oraz Bhutan (37,9). Malediwy, dzięki gospodarce opartej na turystyce i usługach, osiągają najwyższy w regionie PKB per capita (13 215 USD) oraz pełny dostęp do energii elektrycznej. Odsetek ludności żyjącej poniżej progu 8,30 USD dziennie wynosi 11,2%, co wyraźnie odróżnia je od kontynentalnych państw regionu. Bhutan, choć znacznie mniej zamożny (3839 USD per capita), również osiągnął pełną elektryfikację kraju i relatywnie niski poziom ubóstwa (10,1%).

Pozycję pośrednią zajmują Sri Lanka (48,5), India (46,3) oraz Nepal (49,3). Sri Lanka, mimo stosunkowo wysokiego PKB per capita (4515 USD) i pełnego dostępu do energii, zmaga się z ponad 53% ludności poniżej analizowanego progu ubóstwa. W Indiach sytuacja jest jeszcze bardziej złożona: przy PKB per capita wynoszącym 2696 USD aż 82,1% populacji pozostaje poniżej progu 8,30 USD dziennie. Jak wskazuje raport *South Asia Economic Focus*[80], gospodarki regionu przed pandemią charakteryzowały się relatywnie wysokimi stopami wzrostu, które nie przekładały się w pełni na tworzenie stabilnych miejsc pracy. Kryzys COVID-19 ujawnił strukturalną kruchość rynku pracy, dominację sektora nieformalnego oraz podatność gospodarstw domowych na nagłe wstrząsy dochodowe. W Nepalu (1447 USD per capita) ubóstwo obejmuje 52,6% populacji, a 40% ludności miejskiej żyje w obszarach o charakterze slumsów, co odzwierciedla słabą bazę infrastrukturalną i ograniczoną dywersyfikację gospodarki.

Najwyższy poziom wykluczenia materialnego notują Pakistan (61,9) i Bangladesz (55,6). W Pakistanie aż 88,4% populacji znajduje się poniżej progu 8,30 USD dziennie, a 56% mieszkańców miast żyje w obszarach nieformalnych. Bangladesz, mimo dynamicznego rozwoju przemysłu tekstylnego i wzrostu PKB (2593 USD per capita), nadal charakteryzuje się wysokim poziomem ubóstwa (72,2%) oraz 52% ludności miejskiej zamieszkującej

[80]World Bank, *South Asia Vaccinates*, *South Asia Economic Focus*, Spring 2021, Washington, DC, 2021, https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/280151bc-cead-572b-b583-a4138e5655d8/content (dostęp: 20.06.2026).

slumsy. Zjawisko to wpisuje się w szerszy wzorzec urbanizacji bez adekwatnej infrastruktury, który M. Davis (2006) określił mianem „planet of slums", wskazując na globalne południe jako przestrzeń gwałtownego przyrostu nieformalnych osiedli.

Dostęp do energii elektrycznej w regionie jest niemal powszechny (powyżej 95% w większości państw), co wskazuje na postęp infrastrukturalny. Jednak sama elektryfikacja nie niweluje nierówności dochodowych ani problemów mieszkaniowych.

Z perspektywy geograficznej dobrobyt w regionie Indii jest silnie zróżnicowany: dynamiczne centra wzrostu – Bangalore, Mumbaj, Dhaka czy Kolombo – współistnieją z rozległymi obszarami peryferyjnymi, w których dominuje gospodarka nieformalna i niska produktywność rolnictwa. Ta dwutorowość rozwoju wpisuje się w model centrum–peryferie, obserwowany w gospodarkach postkolonialnych.

Nierówności rozwojowe znajdują również odzwierciedlenie w konfliktach wewnętrznych. Szczególnym przykładem pozostaje działalność ruchu naksalickiego (naxalite movement), obecnego głównie w środkowych i wschodnich stanach Indii, takich jak Chhattisgarh, Jharkhand, Odisha czy Bihar. Obszary te, określane niekiedy mianem „Czerwonego Korytarza", charakteryzują się wysokim poziomem ubóstwa, słabą infrastrukturą oraz znacznym udziałem ludności plemiennej (Adivasi). W literaturze podkreśla się, że poparcie dla ruchów maoistycznych pozostaje silnie związane z poczuciem marginalizacji ekonomicznej, wywłaszczeniami gruntów oraz ograniczonym dostępem do usług publicznych (Basu, Das, 2013).

Region Indii nie jest jednolitym obszarem ubóstwa ani dobrobytu — jest przestrzenią współistnienia wysokiej akumulacji kapitału i trwałej marginalizacji społecznej. Wysokie wartości WWS w Pakistanie, Bangladeszu czy Indiach pokazują, że znaczna część populacji funkcjonuje w warunkach niepewności ekonomicznej, co wzmacnia inne wymiary wykluczenia – zdrowotne, edukacyjne i moralne.

Piękno

Kategoria piękna w regionie Indii ma wyraźny wymiar geograficzny. Obszar ten tworzy krajobraz wielowarstwowej symboliki, w którym nakładają się tradycje hinduistyczne, islamskie, buddyjskie i kolonialne. W południowych stanach Indii monumentalne świątynie drawidyjskie z wielokondygnacyjnymi gopuramami dominują nad strukturą miast Tamil Nadu. W Lahaurze i Dhace architektura meczetów oraz medres wpisuje się w krajobraz niziny Indusu i delty Gangesu–Brahmaputry. W Nepalu stupy i klasztory buddyjskie lokowane są w dolinach himalajskich, natomiast Kolombo zachowuje czytelne ślady kolonialnego planowania urbanistycznego. Estetyka regionu nie jest więc jedynie sferą sztuki. Jest też częścią tożsamości terytorialnej.

To właśnie w tej sferze szczególnie silnie ujawniają się praktyki prowadzące do wykluczenia. W Indii historyczny system kastowy przez stulecia regulował dostęp do przestrzeni sakralnej i publicznej. Dalici byli nie tylko marginalizowani społecznie, lecz także symbolicznie usuwani z reprezentacyjnej przestrzeni sakralnej. Współcześnie napięcia dotyczą również relacji między państwem a mniejszościami etnicznymi zamieszkującymi północno-wschodnie regiony kraju, takie jak Manipur, Meghalaya czy Arunachal Pradesh, gdzie konflikty związane z tożsamością, migracjami oraz polityką centralną prowadzą do ograniczania uczestnictwa części społeczności w życiu publicznym i kulturowym.

Zróżnicowanie etniczne regionu (tab. 21) – szczególnie wysokie w Nepalu (0,86) i Pakistanie (0,75 według Historical Index of Ethnic Fractionalization) – przekłada się na wielość tradycji językowych, religijnych i architektonicznych. W państwach o silnej dominacji jednej grupy etnicznej, takich jak Bangladesz (0,03), krajobraz kulturowy jest bardziej jednolity, lecz napięcia dotyczą raczej stosunków religijnych niż etnicznych. W Pakistanie oraz Bangladeszu mniejszości religijne doświadczają ograniczeń w zakresie swobodnego manifestowania swojej odrębności, co dotyczy również architektury sakralnej i symboliki publicznej. Wyraźnym przykładem instytucjonalnej regulacji wymiaru piękna jest Bhutan. Wprowadzenie w 1989 roku polityki „One Nation, One People" obejmowało obowiązek noszenia stroju narodowego (driglam namzha) oraz promowanie jednolitego modelu kulturowego. Polityka ta szczególnie dotknęła społeczność Lhotshampów, prowadząc do marginalizacji ich języka i praktyk kulturowych oraz do masowych migracji (Hutt, 2003). W tym przypadku estetyka – ubiór, język, rytuał – została podporządkowana projektowi homogenizacji narodowej.

Na Sri Lance napięcia między większością syngaleską a mniejszością tamilską mają także poziom symboliczny i przestrzenny. Dominacja symboliki buddyjsko-syngaleskiej w instytucjach państwowych i przestrzeni publicznej wzmacnia poczucie marginalizacji w północnych i wschodnich regionach kraju (Höglund i Orjuela, 2012).

Również w wymiarze płciowym piękno podlega normatywnej regulacji. W niektórych częściach Pakistanu i Bangladeszu kontrola ubioru kobiet wpływa na ich widzialność oraz mobilność w przestrzeni publicznej. Normy obyczajowe regulujące ciało i wygląd mogą funkcjonować jako elementy ograniczające realne możliwości uczestnictwa kobiet w życiu społecznym (Nussbaum, 2000).

Festiwale religijne – takie jak Holi i Diwali w Indiach, Durga Puja w Bangladeszu czy Vesak na Sri Lance – przekształcają przestrzeń miejską w scenę zbiorowej ekspresji. Jednak nawet te formy wspólnotowego przeżywania piękna nie są neutralne – utrwalają dominujące wzorce tożsamości i mogą wzmacniać granice symboliczne wobec mniejszości.

W regionie Indii piękno jest więc elementem krajobrazu, który zarówno integruje i wyklucza. To, kto ma prawo budować świątynie, używać języka w przestrzeni publicznej, nosić określony strój czy celebrować rytuały, odzwierciedla strukturę władzy i stopień inkluzji społecznej.

Zestawienie poziomu napięć etnicznych z możliwością kultywowania tradycji pozwala uchwycić relację między strukturą etniczną państwa a stopniem swobody ekspresji kulturowej. Tabela 22 pokazuje, że w regionie Indii nie istnieje prosta zależność między stopniem zróżnicowania etnicznego a intensywnością konfliktów wewnętrznych.

Najwyższy poziom napięć odnotowano w Sri Lance, Pakistanie oraz Indiach. W każdym z tych przypadków dominująca grupa etniczno-religijna silnie współtworzy model państwowości. Na Sri Lance dominacja syngalesko-buddyjska wpływa na symbolikę państwową, język urzędowy oraz rozmieszczenie instytucji publicznych, co przekłada się na ograniczone możliwości ekspresji tamilskiej tożsamości w przestrzeni publicznej. W Pakistanie centralna rola islamu sunnickiego i dominacja Pendżabczyków w strukturach władzy sprzyjają homogenizacji kulturowej, co w warunkach wysokiej fragmentaryzacji etnicznej (0,75) prowadzi do trwałych napięć regionalnych (Beludżystan, Sindh, Chajber-Pasztunchwa). W Indiach napięcia mają charakter bardziej złożony – wynikają zarówno z podziałów religijnych, jak i z różnic kastowych oraz regionalnych, przy czym ogromna skala demograficzna państwa powoduje, że konflikty mają zasięg lokalny, lecz są liczebnie znaczące.

Nepal i Bhutan reprezentują model pośredni. W Nepalu bardzo wysoki wskaźnik fragmentaryzacji etnicznej (0,86) oznacza współistnienie wielu grup językowych i kastowych. Transformacja ustrojowa po 2006 r. zwiększyła formalne uznanie wielokulturowości, jednak napięcia między grupami indoaryjskimi a społecznościami madhesi czy janajati utrzymują się, co przekłada się na ograniczoną, lecz nie całkowicie zablokowaną możliwość kultywowania tradycji. W Bhutanie natomiast relatywnie mniejsza fragmentaryzacja (0,65) nie wyklucza napięć – przeciwnie, polityka kulturowej homogenizacji państwa wzmocniła presję asymilacyjną wobec mniejszości Lhotshampów.

Bangladesz i Malediwy prezentują odmienne konfiguracje. Bangladesz, przy bardzo niskim wskaźniku fragmentaryzacji (0,03), charakteryzuje się relatywną jednorodnością etniczną, lecz napięcia mają charakter religijny i polityczny. Możliwość kultywowania tradycji pozostaje ograniczona w odniesieniu do mniejszości nieislamskich, mimo etnicznej homogeniczności. Malediwy natomiast, mimo niewielkiej liczby ludności i braku wyraźnej dominacji etnicznej, funkcjonują w modelu silnej jednolitości religijnej, co przekłada się na umiarkowany poziom napięć oraz ograniczenia w ekspresji alternatywnych tożsamości.

W ujęciu geograficznym napięcia koncentrują się zwykle w określonych regionach: północna i wschodnia Sri Lanka, Beludżystan w Pakistanie, pogranicza stanowe Indii czy południowy Bhutan. Oznacza to, że wykluczenie jest mocno zróżnicowane terytorialnie. Nie jest ono zjawiskiem rozproszonym, lecz zakorzenionym w konkretnych miejscach.

Tabele 21 i 22 wskazują zatem, że w regionie Indii piękno – rozumiane jako prawo do ekspresji kulturowej w krajobrazie społecznym – jest w dużej mierze powiązane z poziomem napięć etnicznych. Im silniejsze utożsamienie państwa z jedną tradycją, tym większe ryzyko marginalizacji pozostałych.

Tab. 21. Zróżnicowanie ludnościowe Regionu Indii

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Nepal	0,86
2	Pakistan	0,75
3	Bhutan	0,65
4	Sri Lanka	0,32
5	Bangladesz	0,03

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto państwa, dla których brak było danych: India, Malediwy.

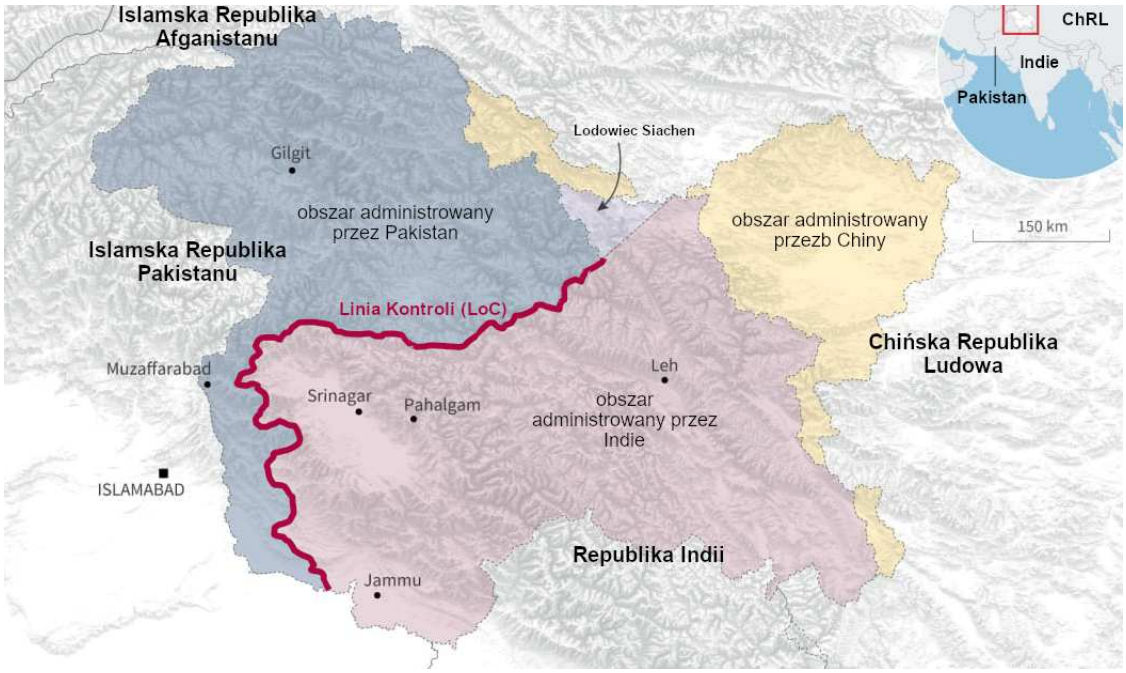
Tab. 22. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Regionu Indii

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Sri Lanka	Syngalezi	●●●●	↓
2	Nepal	Indoaryjczycy	●●●	→
3	Pakistan	Pendżabczycy	●●●●	↓
4	Bhutan	Ngalopowie (Bhote)	●●●	↓
5	Bangladesz	Bengalczycy	●●●	↓
6	India	Ludy indoaryjskie (hinduska większość językowa)	●●●●	→
7	Malediwy	Brak dominacji (ludność mieszana)	●●	→
Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.				

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Weiner (2021) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Kaszmir

Kaszmir jest obszarem, w którym geografia i polityka mocno splatają się ze sobą. Położony w górskim łuku Himalajów i Karakorum, przecięty doliną rzeki Dźhelam, region ten od momentu podziału subkontynentu w 1947 roku pozostaje obszarem sporu między Indią a Pakistanem. Linia Kontroli dzieli nie tylko terytorium, lecz także wspólnoty rodzinne, sieci handlowe i historyczne szlaki komunikacyjne (ryc. 14). W krajobrazie, który przez stulecia był miejscem wymiany kulturowej, dziś widoczne są obszary silnie zmilitaryzowane.

Ryc. 14. Kaszmir – podział terytorialny regionu oraz Linia Kontroli (LoC) jako de facto granica militarna
Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów kartograficznych AFP (Agence France-Presse).

W wymiarze dobra Kaszmir funkcjonuje w napięciu między różnymi definicjami przynależności politycznej. Decyzja władz Indii z sierpnia 2019 roku o zniesieniu konstytucyjnej autonomii Dżammu i Kaszmiru oraz podziale stanu na terytoria związkowe została poprzedzona masowymi zatrzymaniami lokalnych liderów i ograniczeniami swobód obywatelskich[81]. W rezultacie moralność publiczna w regionie została podporządkowana bezpieczeństwu państwa. Dobro wspólnoty definiowane jest przede wszystkim jako integralność terytorialna i stabilność polityczna, natomiast pluralizm polityczny i aspiracje autonomiczne lokalnej ludności pozostają ograniczone. W regionie o jednej z najwyższych koncentracji sił bezpieczeństwa w przeliczeniu na mieszkańca codzienność mieszkańców kształtowana jest przez obecność posterunków, kontroli drogowych i uprawnień nadzwyczajnych przyznanych służbom[82].

W wymiarze prawdy szczególne znaczenie ma kontrola przepływu informacji. Po zmianach ustrojowych w 2019 roku region doświadczył długotrwałych wyłączeń internetu i ograniczeń w łączności telefonicznej, co zostało udokumentowane przez organizacje

[81] Human Rights Watch, *India: Basic Freedoms at Risk in Kashmir*, 6.08.2019, https://www.hrw.org/news/2019/08/06/india-basic-freedoms-risk-kashmir (dostęp: 26.03.2024).
[82] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), *Report on the Situation of Human Rights in Kashmir: Developments in the Indian State of Jammu and Kashmir from June 2016 to April 2018, and General Human Rights Concerns in Azad Jammu and Kashmir and Gilgit-Baltistan*, Geneva, 2018, https://www.ohchr.org/en/documents/reports/report-situation-human-rights-kashmir-developments-indian-state-jammu-and-kashmir (dostęp: 13.04.2024).

monitorujące wolność cyfrową[83]. W warunkach górskiego ukształtowania terenu, gdzie fizyczna mobilność jest już ograniczona, blokady komunikacyjne dodatkowo izolują społeczności lokalne. Ograniczenia te wpływają nie tylko na działalność mediów, lecz także na funkcjonowanie szkół, uczelni i przedsiębiorstw. Prawda – rozumiana jako dostęp do informacji i możliwość jej przekazywania – podlega regulacji w imię bezpieczeństwa.

Zdrowie mieszkańców regionu pozostaje wrażliwe na długotrwały charakter konfliktu. W górskich dolinach, gdzie dostęp do specjalistycznych placówek medycznych wymaga często wielogodzinnego transportu, przerwy w funkcjonowaniu infrastruktury publicznej mają bezpośrednie konsekwencje. Badania prowadzone przez Médecins Sans Frontières[84] wskazują na podwyższony poziom zaburzeń lękowych i objawów stresu pourazowego wśród ludności cywilnej. Chroniczna niepewność, okresowe godziny policyjne oraz obecność przemocy w przestrzeni publicznej wpływają na kondycję psychiczną społeczeństwa. Zdrowie w Kaszmirze nie jest wyłącznie rezultatem systemu opieki medycznej, lecz odbiciem długotrwałej niestabilności politycznej.

Dobrobyt Kaszmiru pozostaje ściśle powiązany z uwarunkowaniami przyrodniczymi i sytuacją bezpieczeństwa, które w tej części Himalajów mają charakter wyjątkowo zmienny. Gospodarka doliny od stuleci opierała się na rolnictwie wysokogórskim, w tym uprawie ryżu i szafranu, sadownictwie (zwłaszcza jabłoni), tradycyjnym rzemiośle tekstylnym – przede wszystkim produkcji słynnych szali z kaszmiru – oraz turystyce krajobrazowej. Układ doliny, otoczonej wysokimi pasmami górskimi i przeciętej siecią jezior oraz rzek, sprzyjał rozwojowi gospodarki sezonowej, silnie uzależnionej od dostępności komunikacyjnej i stabilności politycznej (Bose, 2003).

Jednak właśnie ten charakter czyni region wyjątkowo podatnym na wahania koniunktury wynikające z zagrożeń bezpieczeństwa. Turystyka, która jest jednym z głównych źródeł dochodu w Srinagarze i w miejscowościach takich jak Gulmarg czy Pahalgam, reaguje niemal natychmiast na zaostrzenie sytuacji politycznej. Po wydarzeniach z 2019 roku oraz w okresach nasilonych ograniczeń komunikacyjnych odnotowano gwałtowne spadki liczby odwiedzających, co bezpośrednio przełożyło się na dochody właścicieli pensjonatów, przewodników, rzemieślników i drobnych rolników[85]. W regionach dotkniętych przewlekłym

[83] Access Now, *Targeted, Cut Off, and Left in the Dark: The #KeepItOn Report on Internet Shutdowns in 2019*, New York, 2020, https://www.accessnow.org/wp-content/uploads/2020/02/KeepItOn-2019-report-1.pdf (dostęp: 26.03.2024).
[84] Médecins Sans Frontières (MSF), *Kashmir: Violence and Mental Health – A Quantitative Assessment on Violence, the Psychosocial and General Health Status of the Indian Kashmiri Population*, Amsterdam, 2006, https://www.msf.org/sites/default/files/2018-08/kashmir-violence-and-mental-health.pdf (dostęp: 30.03.2024).
[85] Ministry of Tourism, Government of India, *India Tourism Statistics 2022*, New Delhi, 2022, https://tourism.gov.in/sites/default/files/2022-09/India%20Tourism%20Statistics%202022%20%28English%29.pdf (dostęp: 20.10.2025).

konfliktem Bank Światowy wskazuje na typowy mechanizm: obniżenie inwestycji prywatnych, wzrost niepewności dochodów oraz ograniczenie długofalowego planowania gospodarczego[86]. Kaszmir wpisuje się w ten model – kapitał zewnętrzny reaguje ostrożnie, a lokalna gospodarka funkcjonuje w rytmie okresowych otwarć i zamknięć.

W wymiarze estetycznym Kaszmir uchodzi za jeden z najbardziej malowniczych obszarów Azji Południowej. Jezioro Dal, ogrody Mogołów – Shalimar Bagh i Nishat Bagh – oraz ośnieżone szczyty Himalajów tworzą przestrzeń harmonii natury i kultury, ale region ten należy do najbardziej zmilitaryzowanych stref subkontynentu. Obecność infrastruktury wojskowej, punktów kontrolnych i okresowych blokad komunikacyjnych stała się trwałym elementem krajobrazu[87].

Krajobraz funkcjonuje więc jako obszar piękna, a zarazem miejsce wzmożonego nadzoru. Napięcie to pogłębia zróżnicowanie etniczne i religijne regionu – muzułmańska większość w Dolinie Kaszmiru, hinduistyczne Jammu oraz buddyjsko-muzułmański Ladakh[88]. Konflikt doprowadził do migracji, w tym exodusu Kaszmirskich Panditów w latach 90. (Bose, 2003), co zmieniło strukturę społeczną.

W Kaszmirze wszystkie elementy pięciomianu bytu pozostają pod wpływem konfliktu terytorialnego. Dobro podporządkowane jest bezpieczeństwu, prawda regulowana, zdrowie obciążone niestabilnością, dobrobyt zależy od zmiennej koniunktury, a piękno krajobrazu współistnieje z jego militaryzacją. Geografia granicy – utrwalona w górskim reliefie i podziale administracyjnym – nadaje wykluczeniu trwały charakter.

5.7. Islam

Oblicze regionu

Region Islamu tworzy szeroki pas terytorialny rozciągający się od Atlantyku i Afryki Północnej, przez Bliski Wschód, po Turkiestan Zachodni i Hindukusz. Obejmuje ponad trzydzieści państw i około 800 mln mieszkańców. Mimo dużego zróżnicowania politycznego i gospodarczego region zachowuje względną spójność cywilizacyjną opartą na islamie jako fundamencie norm społecznych, prawa i organizacji życia wspólnotowego.

---

[86]World Bank, *World Development Report 2011: Conflict, Security, and Development*, Washington, DC, 2011, https://documents1.worldbank.org/curated/en/806531468161369474/pdf/622550PUB0WDR0000public00BOX361476B.pdf (dostęp: 20.06.2026).

[87]Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), *Report on the Situation of Human Rights in Kashmir: Developments in the Indian State of Jammu and Kashmir from June 2016 to April 2018, and General Human Rights Concerns in Azad Jammu and Kashmir and Gilgit-Baltistan*, Geneva, 2018, https://www.ohchr.org/en/documents/reports/report-situation-human-rights-kashmir-developments-indian-state-jammu-and-kashmir (dostęp: 13.04.2024).

[88]Office of the Registrar General & Census Commissioner, India, *Population Age 5–19 Attending School/College by Economic Activity Status and Sex (Scheduled Tribes), Tamil Nadu – Census 2011*, New Delhi: Government of India, https://censusindia.gov.in/nada/index.php/catalog/40691 (dostęp: 20.05.2025).

Region cechuje się znacznym zróżnicowaniem przyrodniczym – od Sahary i pustyń Półwyspu Arabskiego po stepy Turkiestanu Zachodniego i góry Hindukuszu. Warunki te sprzyjały rozwojowi gospodarki pasterskiej i mobilnych form osadnictwa, opartych na solidarności rodowej i adaptacji do klimatu suchego (Chatty, 2010). Część regionu pełniła natomiast historycznie ważną rolę w systemie Jedwabnego Szlaku (Foltz, 2019).

Spójność aksjologiczna regionu wynika z dominującej roli islamu, który reguluje zarówno życie religijne, jak i społeczne (Nowosad, 2019). Region pozostaje jednak mozaiką etniczną i językową, obejmującą m.in. Arabów, Persów, Turków, Kurdów i ludy Turkiestanu Zachodniego. Wysoka fragmentaryzacja etniczna, szczególnie w Afganistanie, Iraku czy Sudanie, sprzyja napięciom politycznym i konfliktom tożsamościowym (Roy, 2004).

Wartości WWS wskazują na wyraźną polaryzację regionu (tab. 23, ryc. 15). Najwyższe poziomy wykluczenia występują w Afganistanie, Erytrei, Sudanie i Jemenie, gdzie nakładają się problemy polityczne, gospodarcze i infrastrukturalne. Pośrednie wartości notują m.in. Iran, Egipt i Turkmenistan, natomiast relatywnie niższe poziomy wykluczenia obserwuje się w Turcji, Jordanii i Tunezji. Najniższe wartości osiągają monarchie Zatoki Perskiej, takie jak Katar czy Zjednoczone Emiraty Arabskie, które dzięki dochodom z ropy i gazu rozwinęły nowoczesną infrastrukturę. Nie oznacza to jednak pełnej inkluzji społecznej, ponieważ w wielu z tych państw utrzymują się ograniczenia polityczne oraz wyraźny podział między obywatelami a migrantami zarobkowymi (Gardner, 2010).Na tle regionu wyróżniają się również Izrael oraz Cypr, które osiągają najniższe wartości syntetycznego wskaźnika WWS (odpowiednio 23,5 i 20,5). Przypadki te wskazują, że mimo względnej spójności aksjologicznej regionu Islamu, obszar ten pozostaje wewnętrznie zróżnicowany pod względem organizacji społecznej i trajektorii historycznego rozwoju. Szczególnie Izrael – państwo odwołujące się do silnej tradycji religijnej i narodowej – wykształcił model instytucjonalny oparty na wysokim poziomie mobilizacji społecznej, rozwoju edukacji, innowacyjności gospodarczej oraz relatywnie szerokiej partycypacji obywatelskiej. Jak podkreśla A. Rykała (2014), związek judaizmu z konkretnym terytorium oraz trwałość żydowskiej tożsamościodegrały istotną rolę w procesie odbudowy państwowości Izraela i organizacji jego życia społecznego.

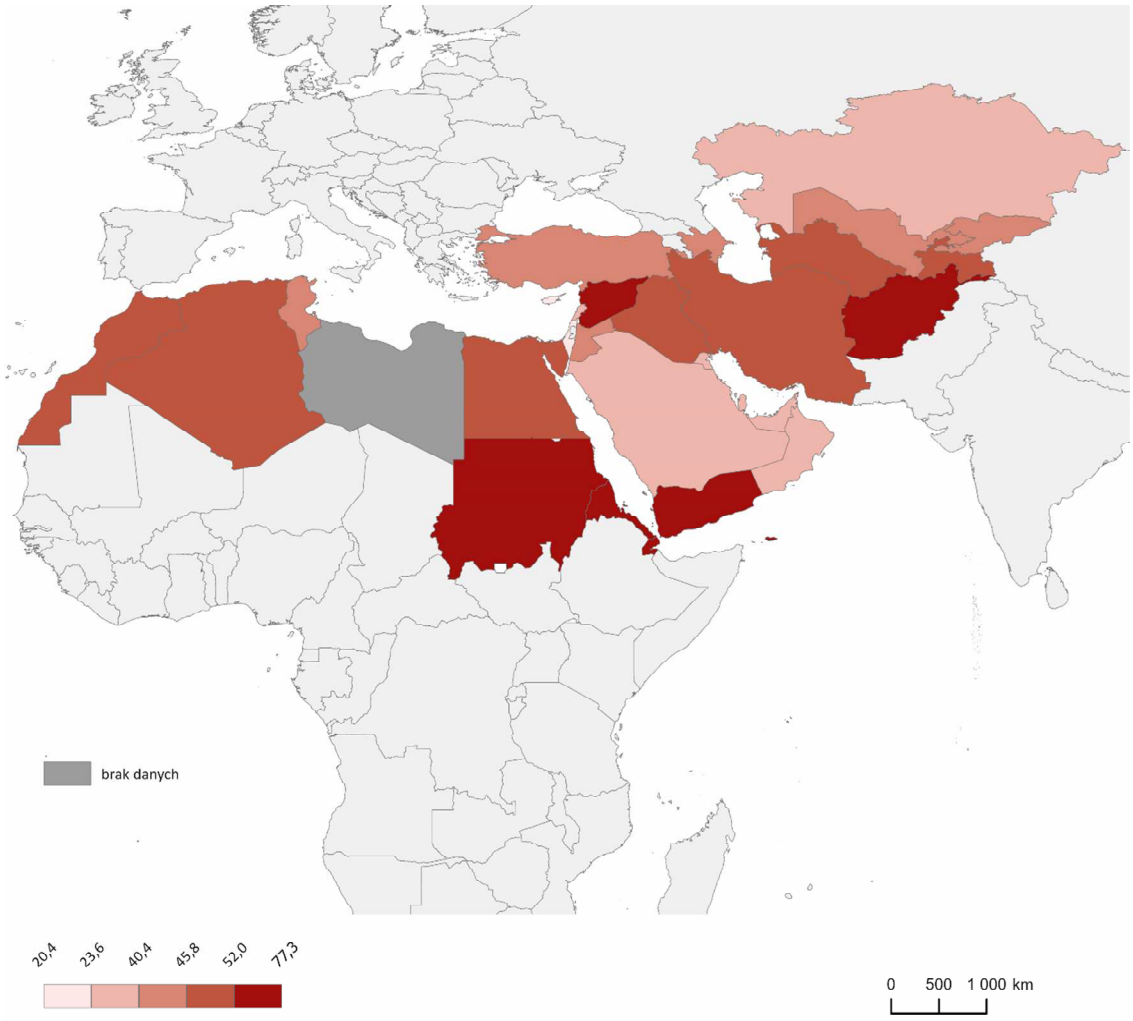
Region Islamu pozostaje więc obszarem silnej wspólnoty religijnej, a także dużych kontrastów politycznych, gospodarczych i społecznych. Wykluczenie przybiera tu różne formy – od konfliktów zbrojnych i autorytaryzmu po nierówności wynikające z rozmieszczenia zasobów naturalnych i poziomu rozwoju instytucjonalnego.

Tab. 23. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw regionu Islamu

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Afganistan	91,0	77,4	70,1	70,4	77,2
2	Erytrea	85,5	62,9	76,3	63,5	72,1
3	Sudan	82,0	63,4	67,6	66,0	69,7
4	Jemen	81,5	61,0	65,3	62,0	67,5
5	Dżibuti	67,3	57,5	61,3	65,3	62,9
6	Syria	88,8	55,7	44,2	60,0	62,1
7	Iran	87,8	35,3	40,4	44,2	51,9
8	Egipt	82,8	40,7	43,0	39,9	51,6
9	Tadżykistan	81,0	39,1	42,4	43,3	51,4
10	Turkmenistan	82,0	41,7	40,6	37,5	50,5
11	Irak	73,1	39,9	45,7	42,8	50,4
12	Algieria	76,7	38,4	41,0	37,4	48,3
13	Maroko	71,5	35,9	44,5	39,1	47,7
14	Azerbejdżan	81,5	28,1	41,4	31,5	45,7
15	Kirgistan	69,9	25,6	41,5	44,2	45,3
16	Uzbekistan	82,5	24,1	39,7	32,2	44,6
17	Tunezja	66,3	37,3	40,9	31,2	43,9
18	Jordania	67,9	27,0	40,4	33,5	42,2
19	Turcja	70,3	32,0	35,8	27,5	41,4
20	Kazachstan	72,5	21,1	41,9	25,7	40,3
21	Arabia Saudyjska	84,8	24,3	33,5	16,8	39,8
22	Liban	64,5	25,7	39,7	26,8	39,2
23	Oman	72,5	21,8	39,4	20,1	38,5
24	Bahrajn	74,5	24,4	34,6	17,8	37,8
25	Kuwejt	70,2	27,3	31,7	17,3	36,6
26	Zjednoczone Emiraty Arabskie	79,0	22,1	22,3	13,3	34,2
27	Katar	76,4	19,1	32,8	6,6	33,7
28	Izrael	40,6	17,3	23,2	13,0	23,5
29	Cypr	26,9	16,6	22,9	15,7	20,5

Źródło: opracowanie własne.

Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było pełnych danych umożliwiających obliczenie syntetycznego wskaźnika WWS (Cypr Pn., Sahara Zachodnia, Palestyna, Libia).

Ryc. 15.Poziom WWS w państwach regionu Islamu
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

Rozumienie dobra w regionie nie opiera się na ścisłym rozdziale między sferą religijną a świecką, lecz na jedności porządku boskiego i społecznego. Moralność zakotwiczona jest w objawieniu – Koranie oraz hadisach – a jej interpretacja rozwijana w tradycji prawa muzułmańskiego (*fiqh*). W odróżnieniu od liberalnych modeli etycznych, w których dobro definiowane jest przez autonomię jednostki, w klasycznych ujęciach islamu posiada ono przede wszystkim charakter wspólnotowy: jednostka realizuje się poprzez podporządkowanie woli Boga oraz przynależność do wspólnoty wiernych (*ummy*) (Esposito, 2002; Roy, 2004). Dobro oznacza zachowanie harmonii religijnej, przestrzeganie norm obyczajowych i utrzymanie ładu moralnego wspólnoty.

W klasycznej doktrynie islamskiej funkcjonuje zasada *al-amr bi-l-maʿrūf wa-n-nahy ʿan al-munkar* („nakazywania dobra i zakazywania zła"), która uzasadnia społeczną kontrolę zachowań uznawanych za niemoralne (Cook, 2000). W praktyce współczesnych państw

regionu mechanizmy te przybierają zróżnicowane formy instytucjonalne. Przykładem może być Katar, gdzie instytucje religijne oraz duchowni muzułmańscy pozostają istotnym elementem legitymizacji porządku społecznego i politycznego, wpływając na normy społeczne oraz granice zachowań uznawanych za dopuszczalne (Kamrava, 2013).

Taka wspólnotowa etyka pełni funkcję integrującą, lecz może generować wykluczenie. Osoby, które nie wpisują się w dominującą interpretację moralności – kobiety kwestionujące role płciowe, konwertyci, ateiści czy osoby LGBTQ+ – często spotykają się z sankcją społeczną lub instytucjonalną. W Iranie obowiązek noszenia hidżabu jest szeroko egzekwowany również przez organy państwowe, które w 2023 r. nasiliły działania wobec osób łamiących ten obowiązek, w tym poprzez zatrzymania i procesy sądowe, co wpisuje się w szerszy wzrost represji wobec społecznego sprzeciwu[89]. W Afganistanie po 2021 r. znacząco ograniczono dostęp kobiet do edukacji średniej i wyższej. Jednocześnie wprowadzono liczne restrykcje dotyczące aktywności zawodowej kobiet, prowadzące do ich częściowego wykluczenia z rynku pracy oraz pogorszenia sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych[90]. W niektórych państwach regionu penalizowana jest apostazja lub bluźnierstwo, co dodatkowo wzmacnia presję wobec mniejszości religijnych (Freedom House, 2024).

Analiza wskaźnikowa potwierdza tę zależność. W wymiarze dobra wartości WWS w regionie Islamu należą do najwyższych spośród badanych w tej rozprawie regionów świata. Afganistan osiąga 91,0, Iran 87,8, Egipt 82,8, Sudan 82,0, Jemen 81,5, natomiast nawet relatywnie bardziej liberalna Jordania uzyskuje 67,9 pkt. Tak wysoki poziom wynika z jednoczesnego występowania: niskich ocen wolności obywatelskich (Freedom House), ograniczonej partycypacji politycznej (Voice & Accountability), restrykcyjnych regulacji wobec mniejszości seksualnych (ILGA) oraz wysokiego poziomu społecznej akceptacji norm wykluczających (Pew, 2024).

W monarchiach Zatoki – takich jak Katar (76,4) czy Zjednoczone Emiraty Arabskie (79,0) – wykluczenie w wymiarze moralnym przybiera odmienny charakter. Stabilność instytucjonalna oraz wysoki poziom kontroli administracyjnej ograniczają otwarte konflikty społeczne, jednak system *kafala* – uzależniający status pracownika migrującego od pracodawcy – tworzy strukturalną asymetrię między obywatelami a migrantami zarobkowymi (Gardner, 2010). Dobro wspólnotowe definiowane jest przede wszystkim w odniesieniu do obywateli, podczas gdy imigranci pozostają poza pełnym porządkiem moralno-prawnym.

[89]Ministry of Tourism, Government of India, *India Tourism Statistics 2022*, New Delhi, 2022, https://tourism.gov.in/sites/default/files/2022-09/India%20Tourism%20Statistics%202022%20%28English%29.pdf (dostęp: 20.10.2025).
[90]UN Women, *Out of Jobs, Out of Poverty? Gender Alert: Women in Asia and the Pacific after the COVID-19 Pandemic*, Bangkok, 2023, https://asiapacific.unwomen.org/sites/default/files/2023-01/af-Out-of-jobs_Out-of-poverty_Gender-Alert.pdf (dostęp: 17.04.2025).

Z perspektywy teoretycznej moralność w regionie Islamu ma charakter relacyjny i teocentryczny, a nie indywidualistyczny. Jednostka nie jest pierwotnym źródłem norm, lecz ich adresatem i wykonawcą. Jak zauważa W. Hallaq (2013), nowoczesne państwo w świecie islamu przejęło funkcję interpretatora moralności religijnej, co prowadzi do jej instytucjonalizacji i upolitycznienia. W konsekwencji dobro przestaje być wyłącznie kategorią etyczną, a staje się elementem władzy.

Prawda

W regionie Islamu kategoria prawdy opiera się zarówno na tradycji religijnej, jak i nowoczesnych systemach edukacji. Istotną rolę odgrywają edukacja koraniczna, meczety i medresy oraz autorytet uczonych religijnych (Makdisi, 1981). Równocześnie od XIX wieku rozwijają się świeckie instytucje szkolnictwa i administracji, szczególnie widoczne w państwach poddanych procesom modernizacyjnym, takich jak Turcja (Zürcher, 2004).

Dostęp do edukacji i informacji pozostaje jednym z głównych czynników różnicujących poziom uczestnictwa społecznego i gospodarczego. W państwach takich jak Egipt, Iran, Liban czy Tunezja relatywnie rozwinięte systemy edukacyjne sprzyjają niższym wartościom wykluczenia poznawczego (World Bank, 2025). Odmienna sytuacja występuje w krajach dotkniętych konfliktami zbrojnymi i kryzysami instytucjonalnymi. W Afganistanie po 2021 roku ograniczono edukację dziewcząt, a wskaźnik alfabetyzacji pozostaje jednym z najniższych w regionie[91]. W Jemenie i Sudanie wojny doprowadziły do załamania systemów edukacyjnych i wzrostu wykluczenia poznawczego.

Zauważalnym czynnikiem różnicującym region jest również poziom cyfryzacji. Monarchie Zatoki Perskiej intensywnie inwestują w szkolnictwo wyższe i infrastrukturę cyfrową, co ogranicza skalę wykluczenia poznawczego. Pracownicy migrujący w państwach GCC często mają ograniczony dostęp do edukacji i usług publicznych, co nadaje wykluczeniu charakter selektywny (Gardner, 2010).

W części państw Turkiestanu Zachodniego problemem pozostaje kontrola nad obiegiem informacji. W Turkmenistanie i Tadżykistanie ograniczenia dotyczące mediów i dostępu do niezależnych źródeł informacji wpływają na zakres wolności słowa i dostęp do wiedzy (Freedom House, 2024).

Analiza regionu pokazuje, że wykluczenie poznawcze w państwach Islamu wynika nie tylko z poziomu rozwoju infrastruktury edukacyjnej, lecz także z politycznej kontroli nad edukacją, mediami i przepływem informacji. Wiedza pozostaje ważnym narzędziem legitymizacji władzy oraz organizacji życia społecznego (Eickelman, 1985).

[91]UNESCO, *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms?*, Paris, 2023, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385723 (dostęp: 10.11.2025).

Zdrowie

W wielu społecznościach muzułmańskich rozumienie zdrowia pozostaje związane z tradycją religijną. Tibb al-Nabawi (medycyna prorocka) łączy zalecenia dotyczące higieny, diety i naturalnych środków leczniczych z praktykami duchowymi i religijnymi (Stevenson, 2018). Badania prowadzone w Afganistanie wskazują, że religijność istotnie wpływa na sposób interpretowania choroby i podejmowania decyzji terapeutycznych, zwłaszcza w społecznościach o niskim poziomie kompetencji zdrowotnych (Harsch i in., 2021).

Wiele państw regionu zmaga się z niedoborami infrastruktury i personelu medycznego. Szczególnie widoczne jest to w krajach dotkniętych konfliktami, takich jak Afganistan, Sudan czy Jemen, gdzie liczba lekarzy i pielęgniarek pozostaje znacznie poniżej rekomendowanych poziomów (World Bank, 2025). W państwach Turkiestanu utrzymują się wyraźne nierówności między obszarami miejskimi i wiejskimi, natomiast monarchie Zatoki – m.in. Katar i Zjednoczone Emiraty Arabskie – dysponują nowoczesną infrastrukturą zdrowotną i wysokimi wydatkami na ochronę zdrowia (World Bank, 2025).

Wskaźniki WWS pokazują znaczne zróżnicowanie poziomu wykluczenia zdrowotnego. Najwyższe wartości notowane są w Afganistanie, Sudanie i Jemenie, gdzie konflikty zbrojne i kryzysy humanitarne ograniczają dostęp do podstawowych usług medycznych. W Jemenie wojna doprowadziła do załamania systemu ochrony zdrowia i uzależnienia milionów ludzi od pomocy humanitarnej[92]. Podobne procesy obserwowane są w Sudanie oraz Afganistanie, gdzie ograniczenia dotyczące kobiet i niedobór personelu medycznego wpływają na wysoki poziom śmiertelności matek[93].

W biedniejszych państwach regionu głównym problemem pozostają choroby zakaźne, niedożywienie i ograniczony dostęp do profilaktyki. Z kolei w bogatych państwach Zatoki dominują choroby cywilizacyjne, takie jak cukrzyca czy schorzenia sercowo-naczyniowe[94]. Oznacza to współistnienie dwóch modeli zagrożeń zdrowotnych – wynikających zarówno z niedoboru, jak i nadmiaru.

Szczególnie narażone pozostają kobiety i dzieci w państwach ogarniętych kryzysami oraz migranci zarobkowi w krajach Zatoki, których dostęp do świadczeń zdrowotnych często zależy od statusu prawnego i pracodawcy[95].

---

[92]UNICEF, *Humanitarian Action for Children 2023: Yemen*, New York, 2023, https://www.unicef.org/media/131941/file/2023-HAC-Yemen.pdf (dostęp: 20.04.2026).
[93]World Health Organization (WHO), *WHO Data – Afghanistan: Country Health Profile*, https://data.who.int/countries/004 (dostęp: 20.06.2026).
[94]World Bank, *Gulf Economic Update: The Health and Economic Burden of Noncommunicable Diseases in the GCC*, Washington, DC, 2023, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099540005112341051/pdf/IDU0dfad6e2f0791104fa80824b05cb6e69490c2.pdf (dostęp: 29.03.2025).
[95]Amnesty International, *The State of the World's Human Rights 2023/24*, London, 2024,

Dobrobyt

Dobrobyt w regionie Islamu jest wymiarem najbardziej zróżnicowanym spośród analizowanych kategorii WWS. Różnice między państwami bogatymi a krajami dotkniętymi konfliktem i ubóstwem należą do największych na świecie. Dysproporcje te widoczne są zarówno w poziomie dochodu narodowego, jak i w dostępie do podstawowej infrastruktury, energii czy warunków mieszkaniowych.

W monarchiach Zatoki Perskiej – takich jak Katar, Zjednoczone Emiraty Arabskie czy Kuwejt – PKB per capita należy do najwyższych globalnie (Katar – 76 275 USD; ZEA – 49 377 USD; Kuwejt – 32 213 USD w 2024 r.). Ubóstwo mierzone progiem 8,30 USD dziennie praktycznie nie występuje (Katar – 0%; ZEA – 0,6%), a dostęp do energii elektrycznej obejmuje 100% populacji. Wskaźnik WWS w wymiarze dobrobytu osiąga tu najniższe wartości w regionie (Katar – 6,6; ZEA – 13,3). Jednak struktura tego dobrobytu nie jest jednorodna. Model gospodarczy oparty na dochodach ze sprzedaży surowców zapewnia obywatelom szeroki zakres świadczeń socjalnych, lecz znaczna część siły roboczej – migranci zarobkowi z Azji Południowej i Afryki – funkcjonuje w systemie ograniczonego obywatelstwa i czasowej zależności kontraktowej (Gardner, 2010).

Na przeciwległym biegunie znajdują się państwa dotknięte konfliktem i powszechną deprywacją. W Jemenie (PKB per capita 433 USD; ubóstwo 88%), Syrii (847 USD; ubóstwo 87,9%), Sudanie (989 USD; ubóstwo 73,2%) czy Erytrei (688 USD; ubóstwo 60%) dochód narodowy nie przekłada się na stabilne warunki życia. W Sudanie 60% ludności miejskiej zamieszkuje slumsy, w Dżibuti 49%, w Syrii 41%, co wskazuje na głębokie ubóstwo. Dostęp do energii elektrycznej w Erytrei obejmuje jedynie 54,4% populacji, w Sudanie 66%, w Dżibuti 65,2%, a w Jemenie 83,6%. W tych państwach WWS w wymiarze dobrobytu przekracza 60 punktów (Sudan – 66,0; Jemen – 62,0), co oznacza wysoki poziom wykluczenia ekonomicznego.

Państwa o średnim poziomie dochodu – Egipt, Maroko, Iran czy Tunezja – prezentują obraz pośredni. Egipt (PKB per capita 3 338 USD; ubóstwo 58,5%) oraz Maroko (3 993 USD; ubóstwo 49%) łączą pełną elektryfikację z utrzymującą się znaczną skalą ubóstwa dochodowego. Iran (4 771 USD; ubóstwo 36,1%) oraz Tunezja (4 350 USD; ubóstwo 20,7%) wykazują niższe wskaźniki deprywacji, jednak nierówności regionalne i wysoki poziom bezrobocia młodzieży ograniczają inkluzywność wzrostu gospodarczego. WWS w tych krajach mieści się w przedziale 31–44 punktów, co wskazuje na umiarkowany poziom wykluczenia.

https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2023/11/MDE2273842023ENGLISH.pdf (dostęp: 19.04.2025).

W Turkiestanie Zachodnim, Kazachstan (PKB per capita 14 005 USD; ubóstwo 15,2%) reprezentuje względnie stabilną gospodarkę surowcową, podczas gdy Kirgistan (2 419 USD; ubóstwo 76,8%) i Tadżykistan (1 341 USD; ubóstwo 74,2%) pozostają gospodarkami o wysokiej zależności od transferów zagranicznych i pracy migracyjnej. Mimo powszechnej elektryfikacji, ograniczona dywersyfikacja gospodarki oraz orografia terenu utrudniają integrację rynkową i generowanie trwałego wzrostu.

Czynnikiem wykluczenia ekonomicznego pozostaje również płeć. W części państw regionu współczynnik aktywności zawodowej kobiet należy do najniższych na świecie; w Jordanii wynosi około 15%, co znacząco odbiega od średniej globalnej[96]. Ograniczony udział kobiet w rynku pracy zmniejsza potencjał rozwojowy oraz utrwala nierówności dochodowe na poziomie gospodarstw domowych.

W perspektywie wartości dobrobyt w regionie Islamu posiada również aspekt normatywny. Koran traktuje majątek jako dar Boga (rizq), ale też nakłada obowiązek redystrybucji poprzez zakat (jałmużna) oraz inne formy solidarności społecznej. W tradycyjnej myśli islamskiej własność prywatna jest uznawana, lecz podporządkowana zasadzie sprawiedliwości społecznej (Chapra, 2000). Rzeczywistość gospodarcza regionu ukazuje jednak konflikt między etyką a praktyką. Bogactwo bywa skoncentrowane w rękach wąskich elit, a dostęp do zasobów silnie powiązany z obywatelstwem, pozycją społeczną i stabilnością państwa.

Średnia wartość WWS dla wymiaru dobrobytu wynosi 39,2, co sugeruje umiarkowany poziom wykluczenia w skali całego regionu, jednak rozpiętość między państwami jest skrajna.

Piękno

W odniesieniu do regionu Islamu „piękno” można rozumieć jako stopień harmonii między fundamentem religijnym, strukturą społeczną, dobrostanem materialnym oraz zdolnością do twórczej ekspresji kulturowej w warunkach różnorodności.

Regioncechuje się znaczną fragmentaryzacją etniczną. Dane Historycznego Indeksu Fragmentaryzacji Etnicznej (tab. 24) wskazują wysokie wartości w wielu państwach: Kuwejt (0,77), Afganistan (0,76), Iran (0,74), Katar (0,71), Erytrea (0,66). Nawet państwa o relatywnie niższych wskaźnikach – jak Turcja (0,52) czy Maroko (0,57) – posiadają istotne wewnętrzne zróżnicowanie. Ta mozaika etniczna przekłada się na bogactwo estetyczne: od amazighskiej symboliki w Maghrebie, przez kurdyjską muzykę i poezję Anatolii i

[96]World Bank, *Labor Force Participation Rate, Female (% of Female Population Ages 15+) (National Estimate) (SL.TLF.CACT.FE.NE.ZS)*, https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.NE.ZS?locations=JO (dostęp: 29.08.2025).

Mezopotamii, po sztukę kobierniczą Orientu i tradycje nubijskie doliny Nilu. Różnorodność językowa i kulturowa to zasób twórczy, sprzyjający wielości form artystycznych.

Harmonia w warunkach takiej różnorodności nie jest stanem oczywistym. Analiza napięć etnicznych wskazuje, że w państwach o wysokim poziomie konfliktów – Afganistanie, Iraku, Syrii, Sudanie czy Turcji – możliwość kultywowania tradycji mniejszości bywa ograniczona. Przykładem są Kurdowie, których język i twórczość artystyczna podlegały w XX wieku restrykcjom, szczególnie w Turcji przed reformami lat 2000, gdy zakazy używania języka kurdyjskiego obejmowały również sferę kultury i mediów (Romano, 2006). W Afryce Północnej ruch amazighski w Algierii i Maroku przez dekady walczył o uznanie języka i symboliki berberyjskiej jako elementu tożsamości narodowej (Maddy-Weitzman, 2011). W tych kontekstach piękno – rozumiane jako możliwość ekspresji kulturowej – staje się miernikiem inkluzywności państwa.

W państwach dotkniętych konfliktem zbrojnym estetyka bywa dodatkowo ograniczana przez destrukcję infrastruktury. Przykładowo w Syrii zniszczenia dziedzictwa kulturowego osłabiły instytucjonalne warunki podtrzymywania i przekazywania tradycji — szczególnie w Aleppo, gdzie intensywne działania zbrojne doprowadziły do poważnego uszkodzenia licznych zabytków i historycznych budowli[97]. Po przejęciu władzy w sierpniu 2021 r. w Afganistanie, talibski reżim rozpoczął systematyczne ograniczanie możliwości ekspresji kulturowej. Zgodnie z raportem *Artistic Freedom Initiative*[98], od momentu przywrócenia władzy talibowie reaktywowali Ministerstwo Propagowania Cnoty i Zapobiegania Złu, które przyjęło szereg polityk sprzecznych z wolnością artystyczną. W praktyce oznaczało to m.in.: usuwanie z przestrzeni publicznej sztuki niespełniającej surowych norm estetycznych, cenzurę artystyczną, zamykanie ośrodków kultury, niszczenie instrumentów oraz aresztowania twórców. Raport wskazuje, że najostrzejsze restrykcje dotknęły muzyki, sztuk wizualnych, literatury, teatru, filmu oraz edukacji artystycznej, a restrykcje wobec kobiet w tym sektorze były szczególnie dotkliwe. Tam, gdzie deficyty dobra, prawdy, zdrowia i dobrobytu osiągają wysokie wartości, estetyka traci instytucjonalne zaplecze i ulega marginalizacji.

Równocześnie w państwach wysokodochodowych regionu – jak Katar, Zjednoczone Emiraty Arabskie czy Kuwejt – stabilność materialna i infrastrukturalna sprzyja rozwojowi instytucji kultury, muzeów i festiwali. Jednak także tu estetyka może mieć charakter

[97]UNESCO World Heritage Centre, *World Heritage and Sustainable Tourism Programme*, https://whc.unesco.org/en/activities/946/ (dostęp: 17.04.2026).
[98]World Bank, *Gulf Economic Update: The Health and Economic Burden of Noncommunicable Diseases in the GCC*, Washington, DC, 2023, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099540005112341051/pdf/IDU0dfad6e2f0791104fa80824b05cb6e69490c2.pdf (dostęp: 29.03.2025).

selektywny: dominująca polityka narodowa nie zawsze obejmuje twórczość licznych migrantów, będących znaczną część populacji.

Wyzwaniem staje się również globalizacja, która przekształciła tradycje w dobra symboliczne funkcjonujące w ponadlokalnym obiegu kulturowym. Formy takie jak dywany perskie, marokańskie rytuały gnawa czy sufickie tańce derwiszów coraz częściej występują w przestrzeni międzynarodowej jako element „dziedzictwa" lub reprezentacji kulturowej, nierzadko oddzielone od pierwotnego kontekstu wspólnotowego i duchowego. Proces ten nie oznacza zaniku piękna, lecz jego przekształcenie – z praktyki charakteryzującej lokalną społeczność w formę estetycznego elementu, podlegającego prawom rynku, turystyki i medialnej widzialności.

W państwach o bardzo wysokim poziomie napięć (tab. 25) – takich jak Afganistan, Irak, Syria, Sudan czy Turcja – konflikt etniczny lub wyznaniowy ma charakter długotrwały. W Afganistanie stosunki między Pasztunami, Tadżykami, Hazarami i Uzbekami historycznie wpływały na podział władzy i dostęp do zasobów. W Iraku napięcia między Arabami sunnickimi, szyickimi oraz Kurdami przekładały się na walkę o reprezentację polityczną i kontrolę nad terytorium. W Turcji kwestia kurdyjska przez dekady generowała napięcia, które wpływały nie tylko na bezpieczeństwo, lecz także na możliwość publicznej ekspresji językowej i artystycznej. W tych warunkach piękno mniejszości bywa postrzegane jako element politycznej rywalizacji, a nie wyłącznie dziedzictwo kulturowe.

W państwach o wysokim poziomie napięć – takich jak Algieria, Egipt, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Azerbejdżan czy Kazachstan – konflikty mają często charakter uśpiony lub epizodyczny. Napięcia mogą dotyczyć relacji między większością a mniejszościami religijnymi (np. szyici w Bahrajnie), etnicznymi (Amazighowie w Algierii) lub migrantami (państwa Zatoki). W tych przypadkach możliwość kultywowania tradycji jest zazwyczaj formalnie dopuszczalna, lecz ograniczona w przestrzeni publicznej lub uzależniona od polityki państwa.

Państwa o umiarkowanym poziomie napięć – jak Maroko, Tunezja, Oman czy Cypr – charakteryzują się względną stabilnością instytucjonalną oraz większą zdolnością do integracji różnorodności. W Maroku uznanie języka tamazight jako oficjalnego zmniejszyło poziom napięć kulturowych. W Omanie funkcjonuje scentralizowany system monarchii absolutnej, który ukształtował się w wyniku konfliktów wewnętrznych w drugiej połowie XX wieku. Opiera się on na silnej pozycji sułtana i współpracy z elitami plemiennymi. Jak pokazuje analiza historyczna konfliktów w Dhofarze, konsolidacja władzy odbywała się poprzez połączenie działań militarnych, redystrybucji zasobów oraz budowania sieci lojalności wobec władcy (Peterson, 2016). Taki model zarządzania ogranicza skalę napięć

etnicznych, stabilizując system polityczny. W tych warunkach ekspresja kulturowa mniejszości nie jest aż tak ograniczana. Najniższy poziom napięć występuje w państwach względnie homogenicznych etnicznie, takich jak Egipt czy Jordania, gdzie niska fragmentaryzacja (HIEF 0,04) sprzyja spójności narodowej. Niska różnorodność nie oznacza jednak pełnej inkluzywności – mniejszości religijne (np. Koptowie w Egipcie) mogą doświadczać ograniczeń mimo braku otwartego konfliktu zbrojnego.

Tab. 24. Zróżnicowanie ludnościowe regionu Islamu

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Kuwejt	0,77
2	Afganistan	0,76
3	Iran	0,74
4	Katar	0,71
5	Zjednoczone Emiraty Arabskie	0,68
6	Erytrea	0,66
7	Dżibuti	0,65
8	Oman	0,60
9	Bahrajn	0,58
10	Maroko	0,57
11	Kazachstan	0,54
12	Turcja	0,52
13	Kirgistan	0,49
14	Irak	0,45
15	Izrael	0,38
16	Algieria	0,37
17	Tadżykistan	0,37
18	Cypr	0,35
19	Uzbekistan	0,31
20	Libia	0,26
21	Turkmenistan	0,26
22	Arabia Saudyjska	0,22
23	Syria	0,21
24	Liban	0,13
25	Azerbejdżan	0,12
26	Egipt	0,04
27	Jordania	0,04
28	Tunezja	0,03

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto państwa, dla których brak było danych: Palestyna, Jemen, Sudan, Sahara Zachodnia, Cypr Pn.

Tab. 25. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Regionu Islamu

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Algieria	Arabowie i Amazigh (Berberowie)	●●●	→
2	Egipt	Egipcjanie	●●	↓
3	Afganistan	Pasztuni	●●●●	↓
4	Iran	Persowie	●●●●	↓
5	Jordania	Arabowie	●●	→
6	Arabia Saudyjska	Arabowie	●●●	↓
7	Bahrajn	Brak dominacji (obywatele/cudzoziemcy)	●●●	↓
8	Maroko	Arabowie i Amazigh (Berberowie)	●●	→
9	Palestyna	Palestyńczycy	●●●	↓
10	Erytrea	Tigrajczycy (Tigrinya)	●●●●	↓
11	Izrael	Żydzi	●●●●	↓
12	Katar	Cudzoziemcy (nie-Katarczycy)	●●●	↓
13	Kuwejt	Brak dominacji (obywatele/cudzoziemcy)	●●●	↓
14	Libia	Arabowie i Amazigh (Berberowie)	●●●	→
15	Zjednoczone Emiraty Arabskie	Cudzoziemcy (Azja Południowa)	●●●	↓
16	Azerbejdżan	Azerbejdżanie	●●●	↓
17	Cypr	Grecy	●●	→
18	Dżibuti	Somalijczycy	●●●	→
19	Irak	Arabowie	●●●●	↓
20	Jemen	Arabowie	●●●●	↓
21	Kazachstan	Kazachowie	●●●	→
22	Kirgistan	Kirgizi	●●●	→
23	Liban	Arabowie	●●●●	↓
24	Sudan	Arabowie sudańscy	●●●●	↓
25	Tadżykistan	Tadżykowie	●●●	→
26	Tunezja	Arabowie	●●	→
27	Turcja	Turcy	●●●●	↓
28	Turkmenistan	Turkmeni	●●●	↓
29	Uzbekistan	Uzbecy	●●●	↓
30	Sahara Zachodnia	b.d.	●●●	→
31	Oman	Arabowie	●●	→
32	Syria	Arabowie	●●●●	↓
33	Cypr Północny	Turcy cypryjscy	●●●	→

Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Hourani (1991) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

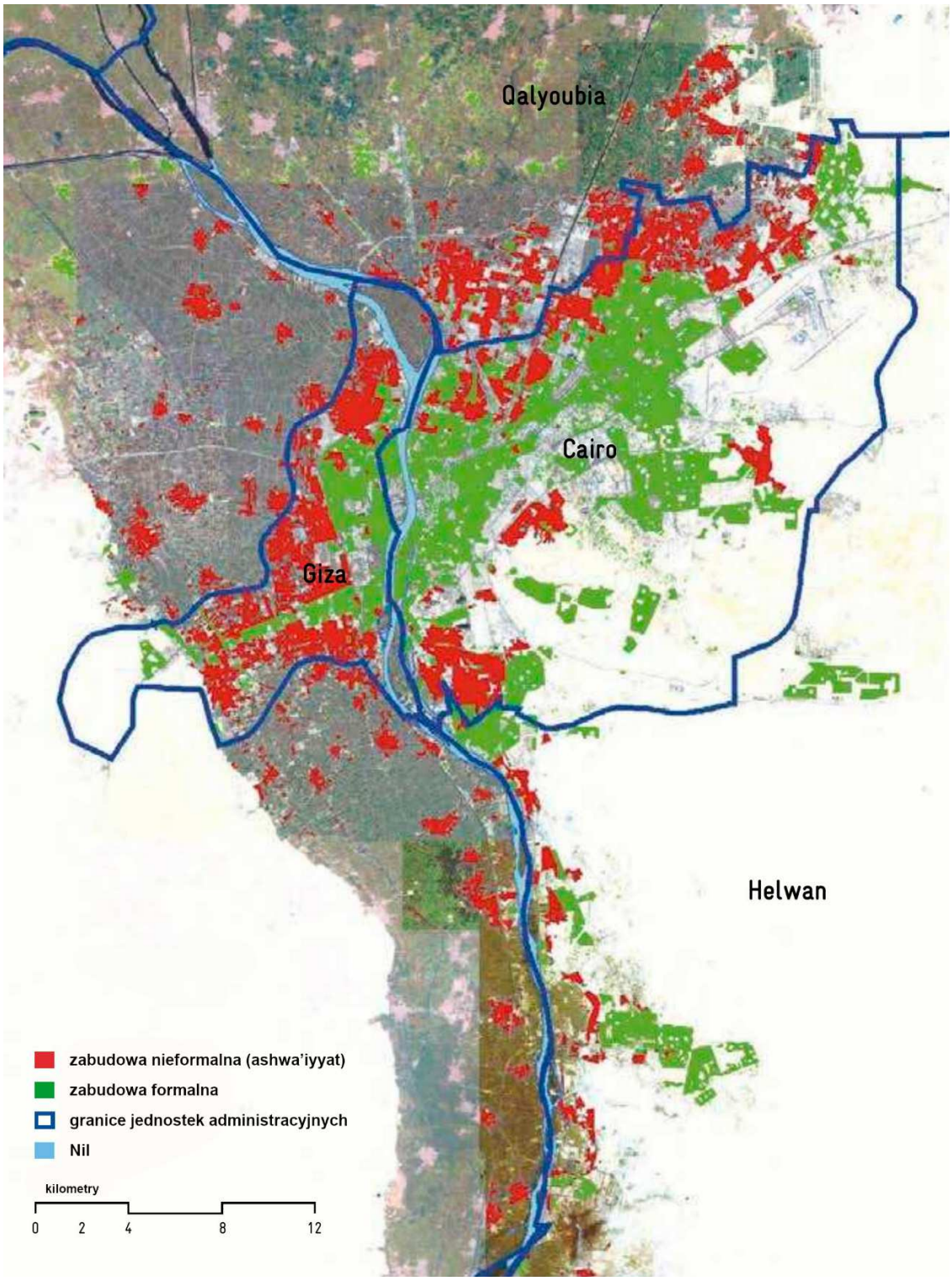
Studium przypadku: ashwa'iyyat Kairu

Kair – od średniowiecza nazywany „miastem tysiąca minaretów" – to jeden z najważniejszych ośrodków cywilizacji islamskiej, gdzie monumentalne meczety epoki fatymidzkiej i mameluckiej wyznaczają symboliczny krajobraz miasta. Obecnie metropolia, licząca ponad 20 milionów mieszkańców w granicach Wielkiego Kairu, rozwija się w warunkach silnej presji demograficznej i urbanistycznej. Gwałtowny przyrost ludności w drugiej połowie XX wieku oraz migracje z obszarów wiejskich doprowadziły do powstania

rozległych stref nieformalnej urbanizacji – *ashwa'iyyat* (ryc. 16). Szacuje się, że od połowy do nawet 60% mieszkańców aglomeracji zamieszkuje obszary o charakterze nieformalnym, powstałe bez pełnej kontroli planistycznej państwa (Sims, 2010). W niektórych dzielnicach gęstość zaludnienia przekracza 60–80 tys. osób na km², co czyni je jednymi z najbardziej zagęszczonych obszarów miejskich regionu.

Z perspektywy Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) Egipt lokuje się w środkowej części regionu Islamu – w wymiarze dobrobytu osiąga wartość około 39,9, co wskazuje na umiarkowany, lecz utrwalony poziom wykluczenia ekonomicznego. Studium Kairu pozwala zobaczyć, jak wskaźniki te materializują się w rzeczywistości. W *ashwa'iyyat* dobrobyt charakteryzuje się pracą w sektorze nieformalnym, handlem ulicznym, drobnymi usługami oraz prostym recyklingiem. Społeczność Zabbaleen w dzielnicy Manshiyat Naser – licząca dziesiątki tysięcy osób – przetwarza znaczną część odpadów metropolii, według niektórych szacunków nawet 60–80% zbieranych śmieci (Fahmi i Sutton, 2006). To przykład przedsiębiorczości funkcjonującej poza formalnym systemem, lecz istotnej dla funkcjonowania miasta.

W przeciwieństwie doobrazu slumsów znanych z części państw Ameryki Łacińskiej, *ashwa'iyyat* Kairu tworzą często wielopiętrowe budynki z żelbetu i czerwonej cegły, wznoszone oddolnie jako odpowiedź na kryzys mieszkaniowy i szybki napływ ludności ze wsi. Mimo marginalizacji instytucjonalnej dzielnice te nie są obszarami całkowitego rozpadu społecznego. Jak zauważa A. Bayat, mieszkańcy nieformalnych dzielnic wielkich miast Bliskiego Wschodu często tworzą własne strategie przetrwania i organizacji życia społecznego poza formalnymi strukturami państwa, stopniowo adaptując przestrzeń miejską do swoich potrzeb (Bayat, 1997). Rozwinięta pozostaje tam nieformalna przedsiębiorczość, lokalne sieci samopomocy oraz gospodarka usługowa, które umożliwiają funkcjonowanie milionów mieszkańców poza pełną kontrolą państwa. Współczesny Kair charakteryzuje się przy tym silnym rozwarstwieniem przestrzennym – z jednej strony rozwijają się zamknięte osiedla dla zamożniejszych grup społecznych, z drugiej zaś rozległe obszary zabudowy nieformalnej pozostają słabiej wyposażone w infrastrukturę i usługi publiczne(Shenker, 2016).

Ryc. 16.Rozmieszczenie zabudowy formalnej i nieformalnej w aglomeracji Kairu
Źródło:Sabry, S. (b.d.), Egypt's informal areas: Inaccurate and contradictory data, dostęp: 15.04.2026, tłumaczenie własne.

W nieformalnych osiedlach Kairu dostęp do usług edukacyjnych jest jednym z najbardziej widocznych przejawów wykluczenia. Dokument *Cairo's Informal Areas: Between Urban Challenges and Hidden Potentials* wskazuje, że nieformalne dzielnice wielkiej aglomeracji są obszarami, gdzie infrastruktura publiczna — w tym szkoły, biblioteki i inne instytucje edukacyjne — jest znacznie słabiej rozwinięta lub nieadekwatna do potrzeb ogromnej liczby mieszkańców[99]. Mieszkańcy tych obszarów sygnalizują, że w porównaniu z dzielnicami formalnymi wskaźniki dostępności szkół, jakości nauczania oraz możliwości kontynuacji edukacji są niższe. Nierówności te wynikają zarówno z niedofinansowania szkół, jak i z faktu, że większość planów rozwoju programów edukacyjnych nie uwzględnia efektywnie specyfiki *ashwa'iyyat* — ich gęstej zabudowy, problemów transportowych i braku formalnych tytułów własności gruntów, co ogranicza możliwość budowy i utrzymania obiektów oświatowych. Autorzy publikacji wskazują, że choć osiedla nieformalne nie są jedynie „slumsami" w najwęższym sensie, to jednak charakteryzuje je niedostatek usług podstawowych, które są podstawą dla efektywnej edukacji — lekcje odbywają się często w nadmiarowo zatłoczonych klasach lub w przestrzeniach adaptowanych doraźnie, a możliwości rozwoju pozaszkolnego (biblioteki, centra nauki, zajęcia dodatkowe) są minimalne. W efekcie dzieci i młodzież dorastają w otoczeniu, które formalnie oferuje dostęp do edukacji, ale praktycznie ogranicza jego jakość i efektywność — co przekłada się na utrwalanie deficytów poznawczych oraz spotęgowanie wykluczenia społecznego w miastach takich jak Kair.

W wymiarze zdrowia ashwa'iyyat odsłaniają najbardziej materialny aspekt wykluczenia. Gęsta zabudowa, niedostateczna wentylacja, ograniczony dostęp do zieleni oraz przeciążona infrastruktura wodno-kanalizacyjna tworzą środowisko sprzyjające chorobom układu oddechowego i pokarmowego. Zdrowie w tych dzielnicach nie jest wyłącznie kwestią dostępu do lekarza, lecz konsekwencją całego układu przestrzennego – ciasnoty mieszkań, wilgoci, zanieczyszczenia powietrza itp. Brak regularnej opieki profilaktycznej powoduje, że schorzenia wykrywane są późno, a leczenie ma często charakter interwencyjny. Szczególnie narażone pozostają dzieci oraz kobiety, dla których warunki bytowe przekładają się bezpośrednio na rozwój fizyczny i bezpieczeństwo okołoporodowe.

Studium przypadku Kairu pokazuje, jak wartości WWS materializują się w konkretnej geografii miasta. Umiarkowane, lecz trwałe wykluczenie ekonomiczne Egiptu znajduje swój wyraz w rozległych dzielnicach nieformalnych, które rozrastają się na obrzeżach pustyni i na

[99]Kipper, R., Fischer, M. (red.), *Cairo's Informal Areas: Between Urban Challenges and Hidden Potentials. Facts. Voices. Visions.*, Cairo: GTZ Egypt – Participatory Development Programme in Urban Areas (PDP), 2009, https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf (dostęp: 09.09.2025).

dawnych polach Delty Nilu. To tam koncentrują się deficyty infrastruktury, przeludnienie i ograniczony dostęp do usług publicznych.

Nierówności edukacyjne i zdrowotne są zróżnicowane obszarowo – jakość szkoły, opieki medycznej czy warunków mieszkaniowych zależy od miejsca zamieszkania. W centrum i nowych dzielnicach biznesowych infrastruktura jest nowoczesna, podczas gdy w gęstych osiedlach zabudowy nieformalnej podstawowe potrzeby bywają zaspokajane w sposób prowizoryczny.

Kair – „miasto tysiąca minaretów" – pozostaje obszarem silnej tożsamości i lokalnych więzi. W cieniu historycznych meczetów i nad brzegiem Nilu codzienność mieszkańców toczy się między tradycją a współczesnością. Dawne symbole potęgi współistnieją z krajobrazem nieformalnej urbanizacji, tworząc miasto kontrastów: z jednej strony monumentalne dziedzictwo, z drugiej – walka o dobrobyt i zdrowie. To właśnie w tej mozaice najlepiej widać, jak wartości WWS przekładają się na realne życie.

5.8. Japonia

Oblicze regionu

Japonia, położona na wschodnich krańcach Azji, tworzy archipelag ponad 6800 wysp rozciągniętych wzdłuż wybrzeży Oceanu Spokojnego, z czego cztery największe – Honsiu, Hokkaido, Kiusiu i Sikoku – obejmują około 97% powierzchni kraju. Łączna powierzchnia wynosi 377 975 km², co plasuje Japonię w siódmej dziesiątce państw świata pod względem wielkości terytorium. Ukształtowanie terenu ma w przeważającej mierze charakter górzysty – góry i wyżyny zajmują około 73% powierzchni kraju, podczas gdy równiny koncentrują się głównie wzdłuż wybrzeży i dolin rzecznych. To właśnie na tych ograniczonych obszarach rozwija się życie gospodarcze i społeczne, co czyni Japonię jednym z najbardziej zurbanizowanych państw świata.

Liczba ludności Japonii wynosi 124,3 mln, a około 91% mieszkańców żyje w miastach (World Bank, 2025). Tokio – największa aglomeracja metropolitalna świata, licząca ponad 37 mln mieszkańców, uważane jest za globalne centrum finansowe i technologiczne.

Położenie geograficzne na styku płyt tektonicznych sprawia, że Japonia należy do państw szczególnie narażonych na kataklizmy naturalne. Trzęsienia ziemi, tsunami i erupcje wulkaniczne wielokrotnie kształtowały krajobraz oraz świadomość społeczną mieszkańców. Katastrofa w Fukushimie w 2011 r. unaoczniła współczesne ryzyko związane z eksploatacją energii jądrowej w kraju podatnym na wstrząsy sejsmiczne.

Pod względem klimatycznym Japonia obejmuje strefy od chłodnej (Hokkaido), przez

umiarkowaną (Honsiu), po subtropikalną (Okinawa). Zróżnicowanie klimatyczne sprzyja bioróżnorodności i rozwojowi rolnictwa, choć równocześnie zwiększa podatność kraju na tajfuny i powodzie.

W ujęciu cywilizacyjnym Japonia zajmuje pozycję szczególną. Choć geograficznie przynależy do Azji Wschodniej, kulturowo łączy elementy tradycji Dalekiego Wschodu z intensywną recepcją wzorców zachodnich. Zachowując własny system pisma, sztukę oraz religię synkretyczną (szintoizm i buddyzm), stworzyła nowoczesną gospodarkę opartą na innowacjach technologicznych i globalnej wymianie.

Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS) wskazuje, że Japonia osiąga wartość 20,9 – jedną z najniższych na świecie. Wszystkie składowe wskaźnika – dobro (29,5), prawda (17,1), zdrowie (18,6) i dobrobyt (18,5) – lokują się na poziomach świadczących o bardzo niskim natężeniu wykluczenia. Wynik ten potwierdza obraz Japonii jako państwa o stabilnych instytucjach, powszechnym dostępie do edukacji i opieki zdrowotnej oraz wysokim standardzie życia. Należy jednak podkreślić, że WWS ma charakter makrostrukturalny i nie odzwierciedla wszystkich wewnętrznych zróżnicowań społecznych, w tym problemów związanych ze starzeniem się społeczeństwa czy prekaryzacją części rynku pracy.

Pięć wymiarów bytu

Dobro

W Japonii kategoria dobra ukształtowała się odmiennie niż w cywilizacjach opartych na religii objawionej. Moralność nie ma tu charakteru jednolitej doktryny, lecz opiera się na relacyjnych zobowiązaniach i utrzymaniu społecznego ładu. Istotną rolę odgrywają wartości takie jak giri (obowiązek), on (wdzięczność) i wa (harmonia), regulujące życie rodzinne, zawodowe i społeczne (Sugimoto, 2020). Wpływy konfucjanizmu, buddyzmu i szintoizmu ukształtowały model etyczny oparty na hierarchii, samodyscyplinie i rytuale.

System ten sprzyja wysokiemu poziomowi spójności społecznej oraz niskiemu poziomowi przestępczości, często wiązanemu z kulturą wstydu i silną kontrolą społeczną. Równolegle generuje subtelne formy wykluczenia wobec osób niepodporządkowujących się oczekiwaniom zbiorowości, np. odrzucających tradycyjne role rodzinne lub korporacyjny model lojalności (Sugimoto, 2020). Wykluczenie ma najczęściej charakter symboliczny i wiąże się z presją konformizmu oraz utratą społecznej akceptacji.

Niska wartość WWS w wymiarze dobra (29,5) wskazuje na wysoki poziom stabilności normatywnej, choć wskaźnik ten nie oddaje w pełni psychologicznych kosztów społecznej presji, szczególnie widocznych wśród młodszych pokoleń.

Refleksje F. Konecznego wskazują, że Japonia posiada rozwiniętą etykę autonomiczną, niezwiązaną bezpośrednio z religią objawioną. Szczególne znaczenie przypisywał on pojęciu

giri oraz kodeksowi bushidō, opartemu na honorze, lojalności i dyscyplinie (Koneczny, 2020). Koneczny podkreślał jednak ambiwalentny charakter tego modelu – z jednej strony sprzyjającego wysokiej organizacji życia społecznego, z drugiej prowadzącego do silnego podporządkowania jednostki obowiązkowi i wspólnocie.

W ujęciu pięciomianu bytu Japonia reprezentuje więc model cywilizacji o silnie rozwiniętym wymiarze dobra, rozumianego przede wszystkim jako poczucie obowiązku i społecznej dyscypliny.

Prawda

W Japonii kategoria prawdy – rozumiana jako dostęp do wiedzy, edukacji i poznania – od końca XIX wieku jest jednym z filarów organizacji państwa. W okresie Meiji (1868–1912) edukacja została świadomie wykorzystana jako narzędzie modernizacji, budowy administracji oraz integracji narodowej, co pozwoliło Japonii w relatywnie krótkim czasie osiągnąć poziom instytucjonalny porównywalny z państwami zachodnimi. Dziedzictwo tej polityki widoczne jest do dziś w powszechności kształcenia oraz wysokim poziomie kompetencji edukacyjnych społeczeństwa. Obowiązkowa i niemal powszechna edukacja na poziomie podstawowym i średnim zapewnia wysoki wskaźnik alfabetyzacji, sięgający 99%. Jednakże poznanie w Japonii nie jest wolne od wykluczenia społecznego. System edukacyjny, choć skuteczny w wyrównywaniu szans w podstawowych kompetencjach, jest niezwykle konkurencyjny i opiera się na kulturze egzaminów, co prowadzi do silnej presji psychicznej. Zjawiska takie jak juku – prywatne szkoły przygotowawcze – stają się symbolem nierówności, gdyż dostęp do nich zależy od zasobności rodziny. W efekcie dzieci z uboższych gospodarstw domowych często pozostają w tyle, mimo formalnie równego dostępu do edukacji (Okano i Tsuchiya, 1999).

Dane Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) pokazują, że wymiar prawdy w Japonii osiąga wartość 17,1 – jedną z najniższych na świecie, wskazującą na minimalne wykluczenie w skali globalnej. Jednakże za uśrednionym wskaźnikiem powszechnego dostępu do internetu kryją się wyraźne kontrasty: choć Japonia dysponuje zaawansowaną infrastrukturą cyfrową i jednym z najwyższych wskaźników użytkowania sieci na świecie, dostęp do szybkiego internetu i nowoczesnych technologii pozostaje silnie zróżnicowany w zależności od lokalizacji geograficznej.W regionach metropolitalnych, takich jak Tokio czy Osaka, prędkość i jakość łączy cyfrowych są wyraźnie wyższe, natomiast na obszarach oddalonych od dużych aglomeracji – zwłaszcza w regionach wiejskich i górzystych – dostęp do infrastruktury cyfrowej pozostaje bardziej ograniczony, co przekłada się na niższą jakość połączeń i ogranicza możliwości korzystania z nowoczesnych narzędzi edukacyjnych oraz

gospodarki cyfrowej[100].

Zdrowie

W Japonii zdrowie jest od dawna jednym z filarów społecznego dobrostanu. Kraj należy do światowych liderów pod względem długości życia – w 2022 r. średnia wyniosła 84,7 lat, co plasuje Japonię na drugim miejscu na świecie po Monako (World Bank, 2025). System opieki zdrowotnej oparty na ubezpieczeniach społecznych zapewnia niemal powszechny dostęp do usług medycznych. Wysoka kultura żywieniowa – obejmująca dietę bogatą w ryby, warzywa i produkty fermentowane, wpływa sprzyjająco na ogólne zdrowie mieszkańców, w tym na niską zapadalność na choroby sercowo-naczyniowe (Ikeda i in., 2011).

Dane Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS) wskazują, że w wymiarze zdrowia Japonia uzyskuje wartość 18,6 – bardzo niską w porównaniu z innymi regionami. Równocześnie ukryte w strukturze społeczeństwa nierówności ujawniają dysproporcje, które rzucają inne światło na ten obraz. W miastach takich jak Tokio czy Osaka dostęp do specjalistów i nowoczesnych terapii jest zdecydowanie wyższy, natomiast na obszarach wiejskich– charakteryzujących się starzejącą się populacją – występują istotne nierówności w dostępie do świadczeń i personelu medycznego, co przekłada się na gorszą jakość opieki zdrowotnej poza dużymi aglomeracjami (Kaneko i in. 2025).

Największym wyzwaniem dla zdrowia Japończyków jest jednak proces starzenia się społeczeństwa. Ponad 29% populacji ma powyżej 65 lat, co czyni Japonię najbardziej „starą" demograficznie gospodarką świata[101]. Konsekwencją starzenia się społeczeństwa jest rosnące zapotrzebowanie na opiekę długoterminową, które zwiększa obciążenia systemu finansów publicznych, nie eliminując presji na rodziny – w praktyce to kobiety wciąż najczęściej pełnią funkcję nieformalnych opiekunów (Tamiya i in., 2011). Do wyzwań zdrowotnych należą również problemy psychiczne i społeczne. Wskaźnik samobójstw w Japonii pozostaje wyższy od średniej OECD i w 2022 r. wyniósł około 12,1 na 100 000 mieszkańców, przy czym szczególnie wysokie wartości obserwuje się wśród mężczyzn w średnim wieku oraz młodszych grup wiekowych[102]. W literaturze wskazuje się, że presja edukacyjna i zawodowa, a także izolacja społeczna, mogą stać się ważnymi czynnikami ryzyka.

W ujęciu pięciomianu bytu zdrowie w Japonii ukazuje napięcie między sukcesem cywilizacyjnym a ukrytym wykluczeniem. Z jednej strony kraj jest przykładem niemal modelowej organizacji systemu zdrowia publicznego, z drugiej – demografia, nierówności

[100]OECD, *Enhancing Rural Innovation in Japan*, OECD Rural Studies, Paris, 2025, https://www.oecd.org/en/publications/enhancing-rural-innovation-in-japan_8d3b682a-en (dostęp: 22.05.2025).
[101]Statistics Bureau of Japan, *Population Estimates: October 1, 2023 (Final Estimates)*, Tokyo, 2024, https://www.stat.go.jp/english/data/jinsui/2023np/index.html (dostęp: 14.05.2025).
[102]OECD, *Health at a Glance 2023: OECD Indicators*, Paris, 2023, https://www.oecd.org/en/publications/health-at-a-glance-2023_7a7afb35-en.html (dostęp: 18.05.2025).

regionalne i kryzys psychiczny pokazują, że zdrowie nie jest dobrem równomiernie rozłożonym.

Dobrobyt

Dobrobyt w Japonii budowany był przez dekady jako efekt powojennego „cudu gospodarczego", który przekształcił kraj zrujnowany wojną w drugą co do wielkości gospodarkę świata (Johnson, 1982). Wysoki poziom rozwoju infrastruktury, nowoczesne technologie i stabilne instytucje pozwoliły przez lata utrzymywać wysoki standard życia, co odzwierciedlają dane WWS – kategoria dobrobytu w Japonii uzyskała wartość 18,5, należąc do najniższych (czyli najlepszych) na świecie.

Choć poziom ubóstwa absolutnego jest niski, problemem jest ubóstwo relatywne. Według danych OECD[103]w roku 2022, około 15–16% mieszkańców Japonii żyje poniżej progu relatywnego ubóstwa, co plasuje kraj powyżej średniej dla państw rozwiniętych. Zjawisko to szczególnie dotyka osób starszych – w kraju o najszybszym tempie starzenia się społeczeństwa aż 20% seniorów zmaga się z trudnościami finansowymi, pomimo szerokiej sieci świadczeń społecznych (Tamiya i in., 2011).

Nierówności ekonomiczne ujawniają się także w strukturze rynku pracy. Japonia odznacza się wysokim udziałem zatrudnienia w nieregularnych formach pracy, które wiążą się z mniejszą stabilnością zatrudnienia, niższymi dochodami oraz ograniczonym dostępem do części świadczeń socjalnych[104]. Szczególnie dotyczy to kobiet. W rezultacie „feminizacja ubóstwa" staje się jednym z poważniejszych problemów dobrobytu w Japonii (Ōsawa, 2011).

Kolejnym wyzwaniem są obszary wiejskie, które cierpią na depopulację i brak inwestycji. Podczas gdy japońskie aglomeracje należą do najbogatszych na świecie, liczne wioski górskie i mniejsze wyspy zmuszone są do redukcji usług publicznych i zamykania szkół z powodu wyludnienia (Matanle i Rausch, 2011). Dobrobyt koncentruje się zatem w metropoliach i wśród wybranych grup zawodowych.

W świetle pięciomianu bytu analiza dobrobytu w Japonii ujawnia paradoks– kraj globalnie uchodzi za przykład stabilności ekonomicznej, ale w skali wewnętrznej nie wszyscy uczestniczą w tym sukcesie.

Piękno

Estetyka Japonii od wieków kształtowała się wokół idei prostoty, harmonii i ulotności, wyrażanych w takich kategoriach jak *wabi-sabi* (piękno niedoskonałości i przemijania) czy *mono no aware* (wrażliwość na przemijanie rzeczy). Motywy te obecne są zarówno w

[103]OECD, *Poverty Rate*, https://www.oecd.org/en/data/indicators/poverty-rate.html (dostęp: 20.06.2025).
[104]OECD, *Working Better with Age: Japan*, Ageing and Employment Policies, Paris, 2018, https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2018/12/working-better-with-age-japan_g1g98d6d/9789264201996-en.pdf (dostęp: 10.03.2026).

tradycyjnych ogrodach zen, kaligrafii i teatrze nō, jak i w ceremonii herbacianej, która łączy estetykę z duchowością (Varley, 2000). Japońskie piękno ma charakter zdyscyplinowany i minimalistyczny, a jego społeczna przydatność polega na wzmacnianiu harmonii wspólnoty.

Na tle innych regionów świata Japonia wyróżnia się jednak bardzo niskim poziomem zróżnicowania etnicznego – wskaźnik fractionalizacji (HIEF) wynosi0,02, a poziom napięć etnicznych pozostaje relatywnie niski (tab. 26). Oznacza to, że estetyka narodowa rozwijała się w warunkach wysokiej homogeniczności kulturowej. Dominacja jednej metody życia zbiorowego sprzyjała jednorodności, ale też ograniczała widoczność odmiennych tradycji. Dotyczy to zwłaszcza ludności rdzennej, takiej jak Ainu, której kultura przez długi czas pozostawała marginalizowana.

Współczesna Japonia pozostaje krajem relatywnie jednolitym kulturowo także w kontekście migracyjnym. Równocześnie Japonia wytworzyła globalnie rozpoznawalną kulturę popularną – od mangi i anime, po modę uliczną w tokijskiej dzielnicy Harajuku – która stała się jednym z istotnych elementów japońskiego wpływu (Napier, 2001).

Szczególnego znaczenia nabierają grupy, które – mimo formalnej równości obywatelskiej – pozostawały przez długi czas poza głównym nurtem życia wspólnotowego. Najbardziej wyrazistym przykładem są społeczności określane jako burakumin, których status historyczny i społeczny to odrębny problem strukturalny, wymagający osobnej analizy.

Tab. 26. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w Japonii

Lp.	Państwo	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Japonia	Japończycy	●	→
Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.				

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook* oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Buraku

W Japonii, uchodzącej za państwo niemal jednorodne etnicznie, funkcjonuje grupa, której historia podważa obraz pełnej spójności społecznej. Burakumin – potomkowie ludzi określanych w okresie feudalnym jako *eta* („skalani") oraz *hinin* („nieludzie") – byli od XVII wieku przypisywani do zawodów uznawanych za rytualnie nieczyste: rzeźnictwa, garbarstwa, uboju zwierząt, grzebania zmarłych czy wykonywania egzekucji. W kulturze silnie zakorzenionej w pojęciu *kegare* (rytualnej nieczystości) prowadziło to do trwałego napiętnowania całych społeczności, mimo że wykonywane przez nich prace były niezbędne dla funkcjonowania państwa (Neary, 2010).

Formalne zniesienie systemu stanowego w 1871 roku (tzw. Edykt Emancypacyjny Kaihōrei) nie doprowadziło do rzeczywistej integracji społecznej. Stygmatyzacja utrwaliła się w praktykach codziennych i obrazie miast – dawne osiedla buraku przez dekady pozostawały symbolicznie wyodrębnione(zob. ryc. 17). Szacunki liczebności tej grupy wahają się od 1 do 3 milionów osób, rozproszonych w kilku tysiącach lokalizacji w całym kraju (Neary, 2010).

Ryc. 17.Przedstawienie społeczności buraku poza obszarem zamieszkania wyższych warstw w Japonii feudalnej
Źródło: Kyushu National Museum,https://www.straitstimes.com/asia/i-wanted-to-escape-this-life-by-hiding-who-i-was, dostęp: 15.02.2025.

Choć japońskie prawo gwarantuje równość obywatelską, badania wskazują na utrzymywanie się subtelnych form dyskryminacji. W praktyce społecznej dochodziło do weryfikowania adresu zamieszkania kandydatów do pracy czy sprawdzania genealogii przed zawieraniem małżeństw. Praktyki te nie mają charakteru instytucjonalnego, lecz reprodukowane są w sferze stosunków społecznych i nieformalnych norm, co sprawia, że wykluczenie przyjmuje formę ukrytą, a zarazem trwałą. Analiza sytuacji Buraku w kategoriach pięciomianu bytu pozwala uchwycić wielowymiarowość ich marginalizacji. W wymiarze dobra, rozumianego jako moralność i uznanie wspólnotowe, tożsamość Buraku przez stulecia była łączona z kategorią „nieczystości”, co prowadziło do symbolicznego zdegradowania całej grupy. W społeczeństwie opartym na harmonii, reputacji i kontroli

społecznej przypisanie piętna rytualnej skalaności skutkowało wyłączeniem z pełnoprawnego uczestnictwa w życiu wspólnotowym. Nawet po zniesieniu formalnych barier prawnych pamięć symboliczna oraz utrwalone schematy postrzegania podtrzymywały granice przynależności i ograniczały możliwość pełnej integracji (Neary, 2010).

W wymiarze prawdy, czyli dostępu do wiedzy i uznania poznawczego, problem Buraku przez długi czas pozostawał marginalny w oficjalnym dyskursie publicznym. Neary (2010) wskazuje, że kwestia ta była traktowana jako temat niewygodny, a świadomość społeczna dotycząca historii i współczesnej sytuacji tej grupy pozostaje ograniczona. Instytucjonalne milczenie sprzyja powielaniu stereotypów oraz utrwalaniu niewiedzy.

Wymiar zdrowia należy rozumieć przede wszystkim pod kątem psychospołecznym. Wielopokoleniowa stygmatyzacja wiąże się z podwyższonym poczuciem napięcia i wykluczenia, a organizacje monitorujące prawa mniejszości wskazują, że dyskryminacja ma również konsekwencje dla dobrostanu jednostek[105].

W wymiarze dobrobytu, mimo wprowadzenia programów wsparcia – w tym tzw. Dōwa Special Measures – dysproporcje w zatrudnieniu i warunkach mieszkaniowych utrzymywały się jeszcze pod koniec XX wieku. Dyskryminacja na rynku pracy ograniczała mobilność społeczną części członków tej społeczności, potęgując nierówności mimo formalnej równości. Znaczenie miała także mobilizacja polityczna i społeczna. Neary (2010) podkreśla rolę ruchu wyzwoleńczego Buraku oraz działalność takich postaci jak Matsumoto Jiichirō, który w pierwszej połowie XX wieku wprowadził problem dyskryminacji do debaty publicznej. Można stwierdzić, że wykluczenie buraku nie jest wyłącznie reliktem struktur feudalnych, lecz pozostaje głęboko utrwalone w relacjach społecznych.

W sferze piękna, rozumianego jako przestrzeń symbolicznej reprezentacji i uznania kulturowego, dawne dzielnice buraku przez dziesięciolecia funkcjonowały jako miejsca społecznego napiętnowania, a nie jako element dziedzictwa kulturowego. Neary podkreśla, że nawet po formalnym zniesieniu dyskryminacji identyfikacja dawnych osiedli buraku utrzymywała się w świadomości społecznej i wpływała na postrzeganie ich mieszkańców. Tradycyjne zajęcia wykonywane przez członków tych społeczności – choć istotne dla funkcjonowania gospodarki, pozostawały obciążone historycznym skojarzeniem z „nieczystością". W tym sensie marginalizacja miała również wymiar estetyczny: odmienność historyczna nie była traktowana jako wartość ani jako przejaw różnorodności kulturowej.

Buraku pozostają zatem „niewidzialną mniejszością" Japonii – liczebnie znaczącą, lecz słabo reprezentowaną w dyskursie publicznym. Ich sytuacja dowodzi, że wysoki poziom

[105]Minority Rights Group International (MRG), *Burakumin (Buraku People)*, https://minorityrights.org/communities/burakumin-buraku-people/ (dostęp: 20.04.2026).

rozwoju gospodarczego oraz instytucjonalna nowoczesność nie eliminują automatycznie wykluczenia, jeśli jego źródła tkwią w cywilizacyjnych uwarunkowaniach. Studium to pokazuje również, że nawet w kraju o bardzo niskim wskaźniku zróżnicowania etnicznego (0,02) mogą funkcjonować trwałe granice społeczne, niewidoczne w statystykach, lecz realne w doświadczeniu jednostek.

5.9. Ameryka Północna i Europa

Oblicze regionu

Ameryka Północna i Europa, mimo dzielącego je Atlantyku, tworzą wspólny obszar cywilizacyjny określany mianem Zachodu. To tutaj wykształciły się instytucje polityczne, prawne i moralne, które przez stulecia wyznaczały kierunek globalnego rozwoju. Fundamenty tego kręgu mają swoje źródła w filozofii greckiej, prawie rzymskim oraz chrześcijaństwie – trzech filarach, które nadały spójność aksjologiczną regionowi. W Europie ukształtował się system uniwersytetów, renesansowych miast i nowoczesnych państw, w Ameryce Północnej zaś – dzięki dziedzictwu kolonialnemu – powstały republiki oparte na konstytucyjnych gwarancjach wolności jednostki i demokracji pośredniej.

Geograficznie Europa, rozciągająca się od Morza Arktycznego po Morze Śródziemne, tworzy mozaikę krajobrazów i kultur. Łączy w sobie obszary górskie Alp, Karpat czy Pirenejów z rozległymi nizinami i pasmami wybrzeży, które od wieków sprzyjały wymianie handlowej i kontaktom kulturowym. Ameryka Północna natomiast, od Arktyki po Zatokę Meksykańską i Karaiby, to kontynent kontrastów – od rozległych prerii i Wielkich Jezior po tętniące życiem metropolie wschodniego i zachodniego wybrzeża. Oba regiony łączy historia atlantycka: procesy kolonizacji, wymiany gospodarczej i migracji przekształciły Ocean Atlantycki z bariery geograficznej w centralną oś nowożytnego systemu-świata (Wallerstein, 1974).

W Europie od kilku dekad obserwuje się spadek uczestnictwa w praktykach religijnych oraz wzrost znaczenia świeckich orientacji światopoglądowych. Ameryka Północna zachowała silniejsze przywiązanie religijne niż Europa Zachodnia, choć w obu regionach centralne znaczenie ma koncepcja godności i wolności jednostki, stanowiąca fundament nowoczesnych systemów prawnych. Wskaźniki WWS ukazują stosunkowo niski poziom wykluczenia społecznego w porównaniu z innymi częściami świata, lecz z wyraźnymi kontrastami wewnętrznymi (tab. 27, ryc. 18, ryc. 19). W Europie najniższe wartości odnotowano w Norwegii (9,5) i Szwajcarii (9,7), podczas gdy w Bośni i Hercegowinie (33,6) czy Macedonii Północnej (32,1) poziom wykluczenia pozostaje wysoki, głównie w związku z dziedzictwem konfliktów etnicznych i transformacji ustrojowej. W Ameryce Północnej

wskaźniki są niskie – 12,9 w Stanach Zjednoczonych i 13,9 w Kanadzie – choć skrywają one napięcia wynikające z marginalizacji rdzennych mieszkańców, migracji oraz rosnących nierówności ekonomicznych.

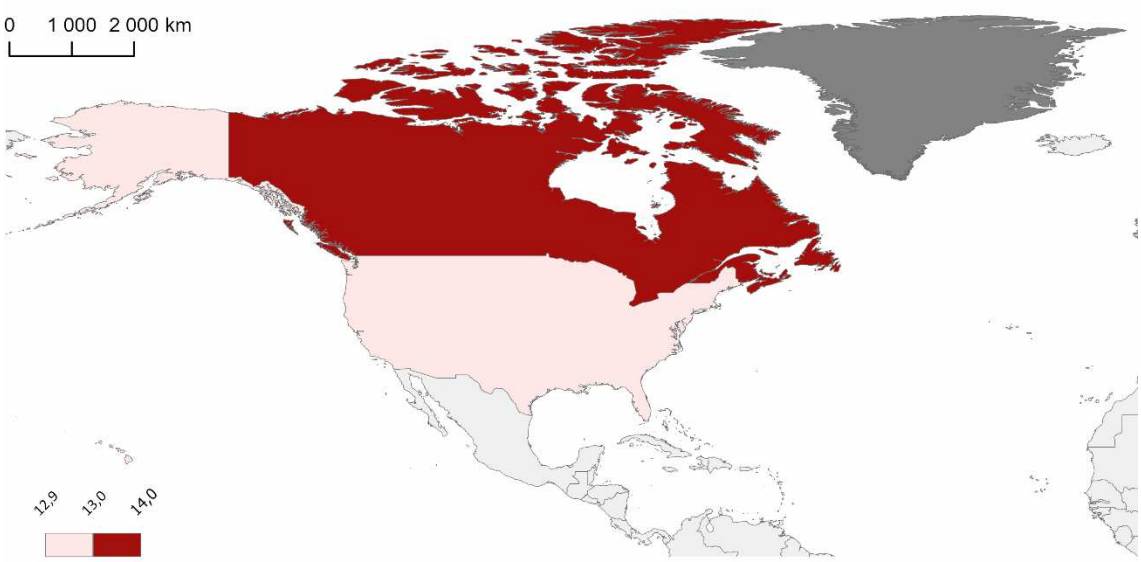
Tab. 27. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Ameryki Północnej i Europy

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Bośnia i Hercegowina	48,9	22,2	38,6	24,9	33,6
2	Macedonia Północna	44,2	19,7	36,7	27,9	32,1
3	Albania	37,4	22,9	37,9	28,3	31,6
4	Bułgaria	41,8	20,9	39,8	22,2	31,2
5	Serbia	42,6	21,2	36,2	24,6	31,1
6	Rumunia	40,5	17,0	37,0	23,1	29,4
7	Czarnogóra	36,8	13,7	33,6	27,8	28,0
8	Grecja	35,3	20,7	28,7	20,0	26,2
9	Węgry	33,5	16,1	32,6	22,4	26,1
10	Polska	36,4	12,8	30,8	20,4	25,1
11	Łotwa	33,8	9,2	35,4	20,4	24,7
12	Chorwacja	28,7	18,1	30,8	20,1	24,4
13	Słowacja	31,7	13,5	31,2	20,4	24,2
14	Litwa	28,5	9,7	33,2	18,8	22,5
15	Włochy	30,8	18,4	21,6	15,7	21,6
16	Czechy	26,8	11,1	26,0	17,5	20,3
17	Słowenia	23,0	12,3	23,3	17,1	18,9
18	Francja	27,0	14,6	18,3	14,0	18,5
19	Estonia	18,8	6,7	29,7	18,0	18,3
20	Hiszpania	17,5	14,1	21,4	17,1	17,5
21	Portugalia	10,5	17,3	22,2	18,8	17,2
22	Malta	15,7	16,9	19,7	15,0	16,8
23	Wielka Brytania	17,5	9,1	19,6	12,6	14,7
24	Finlandia	18,0	8,2	19,8	12,3	14,6
25	Austria	18,5	11,1	16,0	11,6	14,3
26	Belgia	17,0	10,3	17,2	11,6	14,0
27	Kanada	17,6	8,9	16,8	12,3	13,9
28	Niemcy	20,0	7,3	15,3	11,7	13,6
29	Dania	20,5	7,0	17,6	7,9	13,3
30	Szwecja	15,8	8,0	16,7	11,5	13,0
31	Islandia	22,0	6,6	18,0	5,2	13,0
32	Stany Zjednoczone	23,5	11,4	11,9	4,8	12,9
33	Niderlandy	15,0	7,5	17,2	8,6	12,1
34	Irlandia	15,0	10,0	19,9	2,3	11,8
35	Luksemburg	15,3	8,4	16,1	0,1	10,0
36	Szwajcaria	23,0	6,6	9,2	0,1	9,7
37	Norwegia	17,3	5,5	10,9	4,2	9,5

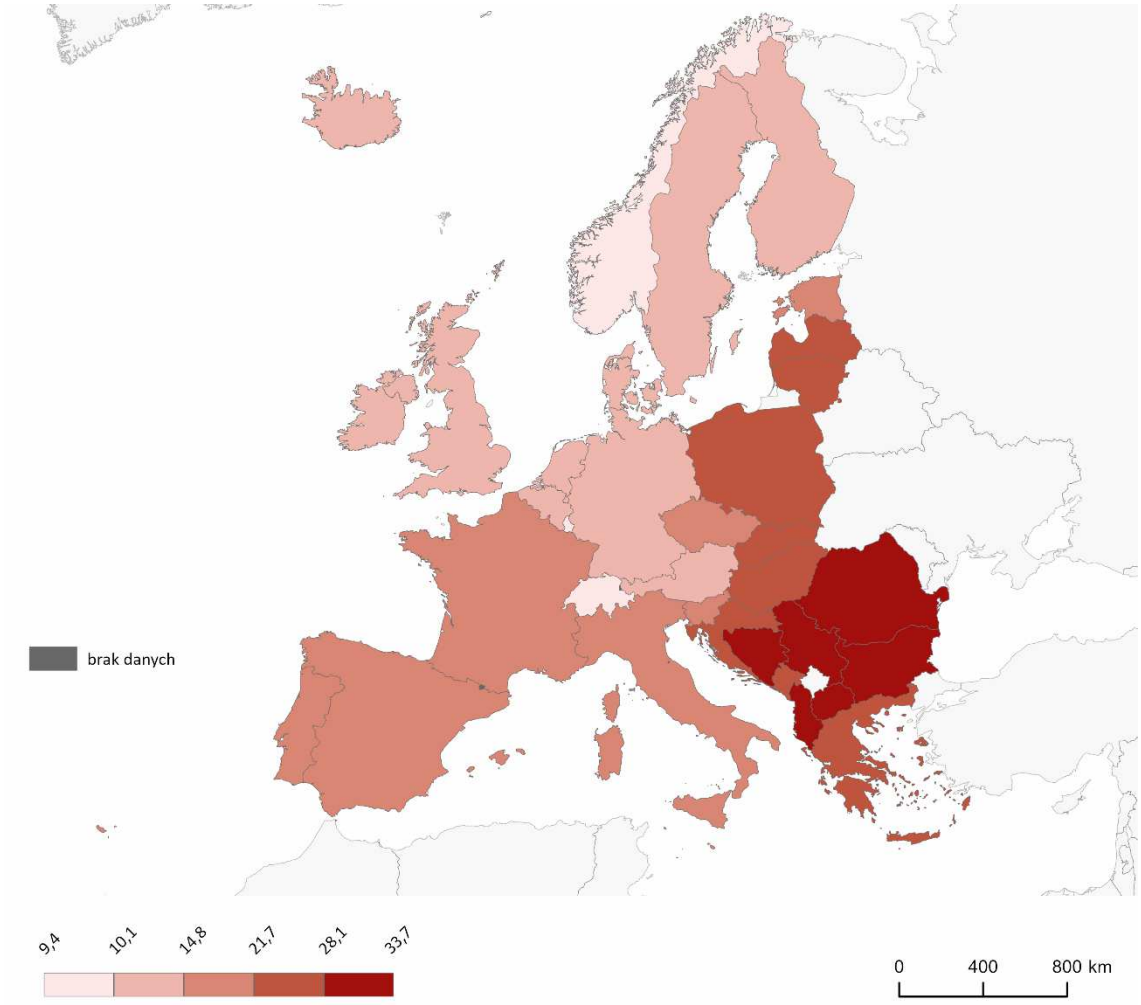
Źródło: opracowanie własne.
Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było pełnych danych umożliwiających obliczenie syntetycznego wskaźnika WWS (San Marino,Kosowo, Watykan, Monako, Liechtenstein,Andora, St. Pierre i Miquelon, Grenlandia, Bermudy).

Tak zarysowany obraz wskazuje, że Ameryka Północna i Europa tworzą wspólny krąg cywilizacyjny o wysokim stopniu integracji, lecz z wewnętrznymi podziałami. Oba regiony pozostają laboratoriami współczesnych tarć pomiędzy tradycją a sekularyzmem, indywidualizmem a wspólnotą, dobrobytem materialnym a biedą. Oznacza to, że stabilność

instytucjonalna Zachodu współistnieje obecnie z zachodzącym w szybkim tempie przekształcaniem części jego fundamentów cywilizacyjnych.

Ryc. 18.Poziom WWS w Ameryce Północnej
Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 19.Poziom WWS w Europie
Źródło: opracowanie własne.

Pięć wymiarów bytu

Dobro (moralność)

W Europie (w rozumieniu przyjętym w niniejszej pracy) oraz w Ameryce Północnej kategoria dobra wykształciła się na styku chrześcijańskiej koncepcji osoby, klasycznej filozofii oraz nowożytnego konstytucjonalizmu. Kluczową kategorią stała się godność jednostki rozumianej jako podmiot prawny i moralny, co znajduje wyraz zarówno w tradycji prawa naturalnego, jak i w nowoczesnych deklaracjach praw człowieka. Dobro nie jest tu utożsamiane z podporządkowaniem wspólnocie religijnej, lecz z możliwością autonomicznego wyboru i ochroną wolności jednostki w ramach państwa prawa.

Instytucjonalnym wyrazem tej aksjologii jest rozwój systemów demokratycznych i gwarancji praw obywatelskich. Raporty Freedom House (2024)klasyfikują większość państw Europy, Kanadę oraz Stany Zjednoczone jako „Free", z wysokimi ocenami w zakresie praw politycznych i wolności obywatelskich, choć w przypadku USA zwraca się uwagę na narastającą polaryzację polityczną i napięcia społeczne. Wskaźnik Voice and Accountability Banku Światowego wskazuje na wysoki poziom partycypacji obywatelskiej i rozliczalności władzy w tych państwach (World Bank, 2023). Oznacza to, że moralność publiczna została silnie zinstytucjonalizowana i powiązana z mechanizmami kontroli politycznej.

Procesy sekularyzacji zmieniły sposób legitymizowania norm moralnych. W Europie Zachodniej obserwowany jest długotrwały spadek uczestnictwa w praktykach religijnych oraz osłabienie przynależności instytucjonalnej do Kościołów, przy jednoczesnym utrzymywaniu się zróżnicowanych form przekonań i świeckich orientacji etycznych (Davie, 2002). W Ameryce Północnej poziom religijności społecznej pozostaje wyraźnie wyższy niż w Europie Zachodniej, co Norris i Inglehart (2004) wiążą z odmiennym kontekstem historycznym i społecznym modernizacji. Równocześnie również tam obserwowana jest postępująca pluralizacja światopoglądowa. W części państw Europy Wschodniej, zwłaszcza w Polsce, religia nadal odgrywa istotną rolę społeczną, jednak również tam obserwowana jest zwiększająca się różnorodność przekonań, sprawiająca, że dobro coraz częściej przestaje być definiowane wyłącznie przez pryzmat religii i staje się przedmiotem debaty publicznej.

Szczególnie wyraźnym polem napięć jest kwestia równości. Indeks ILGA pokazuje znaczne różnice między państwami Europy Zachodniej, gdzie ochrona praw osób LGBT osiąga najwyższe poziomy legislacyjne, a pozostałą częścią Europy, gdzie regulacje pozostają bardziej restrykcyjne (ILGA, 2020). Dane Pew Research (2024b) Center wskazują natomiast, że poziom społecznej akceptacji dla różnorodności kulturowej i mniejszości seksualnych jest zróżnicowany i często odbiega od formalnych rozwiązań prawnych. Powstaje w ten sposób

rozbieżność między normą prawną a społecznym uznaniem.

Analiza wskaźnikowa WWS potwierdza tę sytuację. Kanada (17,6) i Stany Zjednoczone (23,5) osiągają relatywnie niskie wartości w wymiarze dobra, co wskazuje na wysoki poziom instytucjonalnej ochrony wolności przy jednoczesnym istnieniu sporów etycznych. W Europie średnia wynosi 26,4, przy czym państwa o długiej tradycji liberalno-demokratycznej utrzymują wartości poniżej 20, natomiast część państw Bałkanów przekracza 40 punktów. Oznacza to, że choć fundament cywilizacyjny pozostaje wspólny, jego realizacja zależy od stabilności instytucjonalnej i historii transformacji politycznej.

W przeciwieństwie do modeli teocentrycznych, w których moralność bezpośrednio wyłania się z objawienia, w Europie i Ameryce Północnej dobro ma charakter proceduralny i prawny. Jednostka jest pierwotnym adresatem norm, a państwo pełni funkcję gwaranta jej wolności. Jednak zróżnicowanie światopoglądowe oraz rosnące zróżnicowanie społeczne sprawiają, że definicja dobra staje się przedmiotem stałych negocjacji – między tradycją religijną, liberalnym indywidualizmem a koncepcjami równości i sprawiedliwości społecznej. Wysokie wyniki w komponentach wolności nie eliminują sporów o wartości, lecz przenoszą je do sfery instytucjonalnej debaty.

Dobro w Europie i Ameryce Północnej jawi się zatem jako kategoria oparta na autonomii jednostki i ochronie jej praw, lecz podlegająca dynamicznym reinterpretacjom. Jego stabilność wynika z silnych instytucji, natomiast próby zmiany – z rosnącej różnorodności i sporów o zakres równości.

Prawda

W Europie i Ameryce Północnej dostęp do wiedzy i edukacji jest jednym z zasadniczych elementów życia społecznego oraz ważnym składnikiem rozwoju cywilizacyjnego. Wskaźniki alfabetyzacji w większości państw utrzymują się na poziomie bliskim 100%, co znacząco odróżnia te regiony od wielu obszarów Globalnego Południa. W Kanadzie i Stanach Zjednoczonych odsetek osób umiejących czytać i pisać wynosi 99%, a średni czas edukacji przekracza 13 lat (UNDP, 2023). Podobne wartości obserwuje się w Europie Zachodniej – w Niemczech czy Szwajcarii średni czas edukacji sięga około 13,9 lat, co potwierdza wysoki poziom kapitału ludzkiego.

Jednak dostęp do edukacji nie jest równomierny w całym regionie. W Europie Wschodniej wartości są wyraźnie niższe – w Bośni i Hercegowinie średni czas edukacji wynosi 11 lat, a w Albanii zaledwie 9,7 (UNDP, 2023). Dysproporcje te dobrze odzwierciedlają dane WWS: w krajach Europy Zachodniej wskaźnik wykluczenia poznawczego mieści się zwykle w granicach 10–20, podczas gdy w południowej części Europy oraz Bałkanach osiąga wartości powyżej 30, co wskazuje na utrwalone nierówności

edukacyjne.

Innym wymiarem poznania jest cyfrowa dostępność. W Stanach Zjednoczonych 97,1% populacji korzysta z internetu, w Kanadzie 94%, a w Niemczech i Norwegii wskaźniki sięgają odpowiednio 97,3% i 98,1 (World Bank, 2025). Dane te dowodzą, że bariery techniczne są minimalne.

Podobne zróżnicowanie dotyczy wolności mediów. Według Reporters Without Borders (2024) w Skandynawii osiąga ona najwyższe poziomy, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych wskaźnik wyraźnie spada. Oznacza to, że nawet w obrębie kręgu zachodniego prawda i poznanie nie są jednolite, a różnice w jakości informacji publicznej są zauważalne, choć nie wykluczone, że mogą one wynikać z przyjętej metodyki zbierani danych, przez autorów wskaźników i raportów wykorzystanych w tej rozprawie.

Na tym tle wyłania się istotna cecha współczesnych społeczeństw zachodnich – rosnący relatywizm poznawczy. Wysoka dostępność edukacji i mediów nie prowadzi bowiem do ujednolicenia rozumienia rzeczywistości, lecz do różnej i fragmentarycznej jej interpretacji. Prawda coraz częściej postrzegana jest jako konstrukt zależny od perspektywy i kontekstu, a nie jako obiektywne i wspólnie rozpoznawalne odniesienie. Taki stan rzeczy wiąże się z osłabieniem autorytetu instytucji oświatowych oraz z trudnością w utrzymaniu wspólnego fundamentu epistemicznego (Perszon, 2014). W tym sensie relatywizm poznawczy staje się nową formą wykluczenia: nie wynika on z braku dostępu do wiedzy, lecz z trudności w odróżnieniu tego, co wiarygodne, od tego, co zmanipulowane. O ile więc w Europie i Ameryce Północnej ilościowe wskaźniki wykluczenia poznawczego pozostają relatywnie niskie, to jakościowy wymiar prawdy ujawnia głębsze problemy, w których nadmiar informacji paradoksalnie ogranicza możliwość rzetelnego poznania.

Zdrowie

W świecie zachodnim zdrowie od dawna przekracza wymiar czysto biologiczny i wpisane jest w szerszy projekt cywilizacyjny. Już w XIX wieku, wraz z rewolucją sanitarną i urbanizacyjną, troska o ciało zbiorowe stała się obowiązkiem państwa – budowa wodociągów, kanalizacji i szpitali publicznych uznawana była za fundament modernizacji. Rosen (1993) wskazuje, że nowoczesna koncepcja zdrowia publicznego ukształtowała się w Europie, a następnie została rozwinięta w Ameryce Północnej, gdzie zdrowie populacji zaczęto traktować jako ważny wskaźnik postępu społecznego i cywilizacyjnego. Współczesne systemy zdrowotne w Europie i Ameryce Północnej cechuje powszechność i wysoki poziom instytucjonalizacji. Kraje Europy Zachodniej wykształciły model opieki oparty na zasadzie państwa dobrobytu – gwarantując obywatelom niemal uniwersalny dostęp do usług medycznych. W Niemczech i Francji funkcjonują rozbudowane systemy ubezpieczeniowe, w

Skandynawii – model oparty na finansowaniu z podatków, a w Europie Wschodniej rozwiązania hybrydowe. W Kanadzie od 1966 roku działa publiczny system *Medicare*, który zapewnia podstawową ochronę wszystkim mieszkańcom, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych system pozostaje silnie związany z rynkiem prywatnym i ubezpieczeniami (Wendt, 2009).

Dane WWS pokazują jednak, że zdrowie, choć w skali globalnej na wysokim poziomie, nie jest wolne od nierówności. W Europie różnice są wyraźne: podczas gdy w Norwegii (WWS zdrowia 10,9) czy Szwajcarii (9,2) systemy zdrowotne zapewniają powszechną opiekę i wysoką jakość usług, w Bułgarii (39,8) czy Rumunii (37,0) wskaźniki wskazują na poważne deficyty infrastrukturalne i kadrowe. Choć w 2022 roku poziom ubezpieczenia zdrowotnego w Stanach Zjednoczonych wzrósł do 92,1% populacji, nadal około 7,9% mieszkańców – a wśród osób w wieku 19–64 lata aż 10,8% – pozostawało bez ochrony ubezpieczeniowej, co wskazuje na utrzymujące się strukturalne luki w dostępie do systemu[106]. Na poziomie jakościowym zdrowie w świecie zachodnim jest wartością społeczną i polityczną. W wielu państwach długość życia przekracza 80 lat, a rozwój biotechnologii i farmacji przesuwa granice możliwości medycyny. Równolegle rośnie problem chorób cywilizacyjnych – otyłości, cukrzycy typu 2 czy depresji – szczególnie widoczny w USA i Europie Zachodniej. W Europie Wschodniej dodatkowym czynnikiem jest wysoka śmiertelność z powodu chorób układu krążenia, co pokazuje, że dobrobyt materialny nie zawsze przekłada się na zdrowie populacji (World Bank, 2025).

Wykluczenie zdrowotne w Ameryce Północnej i Europie ujawnia się przede wszystkim w nierównościach wewnętrznych. W Stanach Zjednoczonych grupy o niskich dochodach, Afroamerykanie i Latynosi częściej cierpią na ograniczony dostęp do opieki medycznej i krótszą długość życia. W Europie z kolei problemem pozostaje gorsza sytuacja zdrowotna mieszkańców obszarów wiejskich i peryferyjnych oraz migrantów i uchodźców, którzy napotykają bariery w dostępie do usług medycznych — w tym językowe, administracyjne i systemowe — co prowadzi do nierówności w korzystaniu ze świadczeń zdrowotnych (Lebano i in., 2020).

W świetle pięciomianu bytu zdrowie w Europie i Ameryce Północnej ukazuje się jako wymiar złożony i pełen kontrastów. Z jednej strony – powszechność systemów opieki zdrowotnej, ich instytucjonalizacja oraz rozwój nowoczesnych technologii medycznych są dowodem cywilizacyjnego postępu. Z drugiej jednak – utrzymujące się nierówności

[106]U.S. Census Bureau, *Income in the United States: 2022*, Current Population Reports, P60-281, Washington, DC, 2023, https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2023/demo/p60-281.pdf (dostęp: 11.02.2026).

społeczne i regionalne, a także zjawisko rosnącej medykalizacji życia, o której pisał Illich (1976), wskazują, że zdrowie bywa również kategorią wykluczenia. Nie wynika ono z całkowitego braku dostępu do opieki, lecz z jej nierównego rozłożenia pomiędzy klasy społeczne, a także między grupy etniczne i migrantów.

Dobrobyt

W tradycji zachodniej praca oraz pomnażanie dóbr materialnych zostały poddane szczególnej ocenie moralnej. Jak wskazywał M. Weber (2010), w tradycji protestanckiej praca została zreinterpretowana jako powołanie – co sprzyjało powstaniu etosu łączącego dyscyplinę, oszczędność i racjonalną organizację życia z religijną odpowiedzialnością jednostki. Gromadzenie kapitału przestało być postrzegane jako moralnie podejrzane, a zaczęło być rozumiane jako znak pracowitości, odpowiedzialności i samokontroli.

Równolegle w tradycji katolickiej rozwijała się refleksja dotycząca pracy i własności. W nauczaniu społecznym Kościoła – od *Rerum novarum* Leona XIII (1891) po *Centesimus annus* Jana Pawła II (1991) – podkreślano, że prawo do własności prywatnej jest uzasadnione, lecz nie absolutne. Bogactwo wiąże się z obowiązkiem solidarności i troski o dobro wspólne. W tym sensie dążenie do dobrobytu nie stoi w sprzeczności z etyką, lecz zostaje w nią wpisane jako element odpowiedzialnego gospodarowania.

Nowożytne państwo dobrobytu jest odzwierciedleniem tej etycznej równowagi. Z jednej strony chroni wolność gospodarczą i prawo do akumulacji majątku, z drugiej – poprzez system podatkowy i transfery socjalne realizuje zasadę ochrony osób znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. W Europie Zachodniej model ten przybrał formę rozbudowanych systemów redystrybucyjnych. W Ameryce Północnej większy nacisk położono na indywidualną odpowiedzialność i rynek, lecz także tam istnieją formy zabezpieczenia minimalnego poziomu egzystencji.

Dobrobyt w analizowanym obszarze promuje przedsiębiorczość, samodzielność i racjonalne planowanie przyszłości, ale też prowadzi do sporów między indywidualizmem a solidarnością. Wysoki poziom rozwoju gospodarczego sprzyja przekonaniu, że sukces jest wynikiem jedynie osobistego wysiłku, co może prowadzić do osłabienia wrażliwości na grupy gorzej sytuowane. Jednak tradycja praw człowieka i etyka utrzymują presję na ochronę ubogich i wykluczonych.

Można stwierdzić, że dobrobyt w Europie i Ameryce Północnej nie jest jedynie rezultatem zjawisk rynkowych, lecz także efektem etosu pracy i moralnej refleksji nad odpowiedzialnością społeczną.

Średnia wartość WWS w wymiarze dobrobytu wynosi dla Europy około 15 pkt, co oznacza bardzo niski poziom wykluczenia materialnego w skali globalnej. Jeszcze niższe

wartości cechują Stany Zjednoczone i Kanadę. W obu regionach niemal powszechny jest dostęp do energii elektrycznej (100%), a odsetek ludności żyjącej w slumsach pozostaje marginalny. Skrajne ubóstwo (próg 8,30 USD dziennie) dotyczy niewielkiego odsetka populacji – w większości państw Europy Zachodniej poniżej 1%, w Kanadzie około 0,5%, w Stanach Zjednoczonych około 2%.

Jednak dane ukazują istotne zróżnicowanie wewnętrzne. W Europie państwa o wysokim PKB per capita – jak Szwajcaria (ponad 100 tys. USD), Norwegia czy Niemcy – osiągają bardzo niskie wartości wskaźnika dobrobytu WWS (poniżej 10). Tymczasem część państw Europy Południowej i Bałkanów przekracza poziom 30–40 punktów. W Czarnogórze odsetek osób poniżej progu 8,30 USD wynosi 14,5%, w Bośni i Hercegowinie 8,1%, przy PKB per capita kilkukrotnie niższym niż w Europie Zachodniej. Oznacza to utrzymującą się linię podziału między rdzeniem gospodarczym a krańcami regionu.

W Ameryce Północnej sytuacja jest bardziej jednorodna pod względem infrastrukturalnym, lecz silniej spolaryzowana dochodowo. PKB per capita przekracza 85 tys. USD w Stanach Zjednoczonych i 54 tys. USD w Kanadzie, jednak model dobrobytu ma odmienny charakter niż w większości państw europejskich. W Europie Zachodniej dominuje model państwa dobrobytu oparty na redystrybucji i zabezpieczeniach społecznych, natomiast w Stanach Zjednoczonych dobrobyt jest silniej powiązany z pozycją rynkową jednostki. Oznacza to większą ekspozycję na ryzyko utraty dochodu, zadłużenie gospodarstw domowych oraz nierówności majątkowe.

Piękno

W Europie i Ameryce Północnej kategoria piękna pozostaje silnie związana z ideą ochrony dziedzictwa kulturowego. Jak zauważa M. Glendinning (2013), rozwój nowoczesnego ruchu konserwatorskiego w XIX i XX wieku nie był wyłącznie odpowiedzią na techniczną potrzebę zabezpieczenia zabytków, lecz wynikał z głębszego pytania aksjologicznego: które elementy przeszłości należy zachować jako wspólne dobro. W tym sensie historyczne miasta i obiekty architektoniczne – od renesansowej Florencji, przez gotycką katedrę w Chartres, po barokowy Wiedeń czy historyczne centrum Krakowa – pełnią funkcję nie tylko estetyczną, ale również symboliczną. Materializują bowiem pamięć zbiorową i stanowią punkt odniesienia dla tożsamości społeczeństw. W przestrzeni publicznej piękno jest więc traktowane jako element dziedzictwa, który wymaga ochrony, ponieważ współtworzy ciągłość kultury i umożliwia identyfikację jednostek z określoną wspólnotą historyczną.

Współczesna estetyka regionu funkcjonuje w warunkach znacznego zróżnicowania etnicznego i kulturowego. Dane Historycznego Indeksu Frakcjonalizacji Etnicznej (tab. 28)

wskazują, że wiele państw Europy i Ameryki Północnej charakteryzuje się wysokim poziomem różnorodności ludnościowej. Szczególnie wysoki wskaźnik odnotowano w Kanadzie (0,73), Hiszpanii (0,67), Bośni i Hercegowinie (0,64) oraz Belgii (0,59). Znaczne zróżnicowanie występuje również w Stanach Zjednoczonych (0,53) czy Macedonii Północnej (0,56). Oznacza to, że przestrzeń kulturowa tych państw nie opiera się na jednolitym kanonie estetycznym, lecz jest rezultatem nakładania się wielu tradycji, języków i symboli. W takich warunkach piękno przestaje być kategorią jednoznaczną – różne grupy społeczne mogą interpretować je odmiennie, odwołując się do własnych doświadczeń historycznych i kulturowych.

Odmienna sytuacja widoczna jest w państwach o niższym poziomie frakcjonalizacji etnicznej, takich jak Polska (0,07) czy Włochy (0,11), gdzie dominująca kultura narodowa wywiera silniejszy wpływ na wygląd przestrzeni publicznej. W takich społeczeństwach dziedzictwo kulturowe częściej postrzegane jest jako element polityki historycznej, a symbole narodowe – architektura, pomniki czy krajobraz kulturowy – pełnią funkcję integrującą.

Analiza napięć etnicznych i możliwości kultywowania tradycji wskazuje, że multikulturowość nie musi automatycznie prowadzić do konfliktów. W niektórych państwach – takich jak Szwajcaria, Norwegia, Finlandia czy Irlandia – poziom napięć między grupami etnicznymi pozostaje niski. Istnieją szerokie możliwości podtrzymywania własnych tradycji kulturowych. Odmiennie sytuacja przedstawia się w państwach o wyższym poziomie napięć etnicznych, takich jak Bośnia i Hercegowina czy Kosowo. W tych państwach przestrzeń symboliczna – obejmująca pomniki, nazwy ulic czy miejsca pamięci – staje się elementem rywalizacji o interpretację historii oraz legitymizację tożsamości narodowej.Jak wskazuje F. Bieber (2006), w niektórych społeczeństwach podziały etniczne przenikają do sfery instytucjonalnej, gdzie odmienne polityki historyczne służą wzmacnianiu tożsamości poszczególnych wspólnot. Podobne procesy widoczne są także w Stanach Zjednoczonych, gdzie debaty dotyczące pomników historycznych czy symboli konfederackich ujawniają konflikt między konkurującymi wizjami przeszłości i wspólnoty narodowej (Blight, 2001).

Na ten kontekst nakłada się proces modernizacji sztuki. Od końca XIX wieku – od impresjonizmu po awangardę XX wieku – sztuka europejska i północnoamerykańska zaczęła stopniowo odchodzić od klasycznego ideału harmonii i proporcji, wyrosłego z tradycji antycznej i renesansowej. Zamiast odzwierciedlać ustalony ład estetyczny, coraz częściej przyjmowała charakter eksperymentalny i krytyczny, stając się przestrzenią refleksji nad rzeczywistością społeczną oraz ekspresji indywidualnej.

W interpretacji Karonia (2018) proces ten oznacza odejście od klasycznych wzorców kultury i prowadzi do powstania zjawiska określanego przez niego mianem „antykultury”,

cechującej się negacją tradycyjnych kanonów estetycznych i aksjologicznych. W konsekwencji piękno przestało być postrzegane wyłącznie jako kategoria harmonii, a zaczęło funkcjonować jako narzędzie interpretacji rzeczywistości.

Współczesny krajobraz Europy i Ameryki Północnej charakteryzuje się więc rosnącym zróżnicowaniem. Widoczny jest rosnący poziom troski o architekturę, krajobraz kulturowy i ochronę zabytków. Programy konserwatorskie, rewitalizacja historycznych centrów miast oraz rozwój instytucji zajmujących się ochroną dziedzictwa sprawiają, że przestrzeń publiczna jest coraz częściej projektowana z uwzględnieniem wartości estetycznych i historycznych. Równocześnie sztuka współczesna często świadomie odrzuca klasyczne kanony piękna, aby zwrócić uwagę na problemy społeczne, marginalizację czy nierówności.

Tab. 28. Zróżnicowanie ludnościowe regionu Ameryki Północnej i Europy

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Kanada	0,73
2	Hiszpania	0,67
3	Bośnia i Hercegowina	0,64
4	Belgia	0,59
5	Macedonia Północna	0,56
6	Łotwa	0,55
7	Stany Zjednoczone	0,53
8	Estonia	0,46
9	Serbia	0,40
10	Wielka Brytania	0,40
11	Szwajcaria	0,37
12	Niderlandy	0,35
13	Bułgaria	0,29
14	Litwa	0,28
15	Czechy	0,26
16	Słowenia	0,26
17	Austria	0,25
18	Słowacja	0,24
19	Węgry	0,23
20	Szwecja	0,22
21	Portugalia	0,22
22	Rumunia	0,21
23	Niemcy	0,19
24	Dania	0,18
25	Chorwacja	0,17
26	Grecja	0,17
27	Irlandia	0,17
28	Norwegia	0,15
29	Albania	0,14
30	Finlandia	0,14
31	Włochy	0,11
32	Polska	0,07

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto państwa, dla których brak było danych: Bermudy, Grenlandia, St. Pierre i Miquelon, Czarnogóra, Andora,Liechtenstein,Monako,Watykan,Francja,Islandia,Kosowo,Malta,San Marino, Luksemburg.

Tab. 29. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Ameryki Północnej i Europy

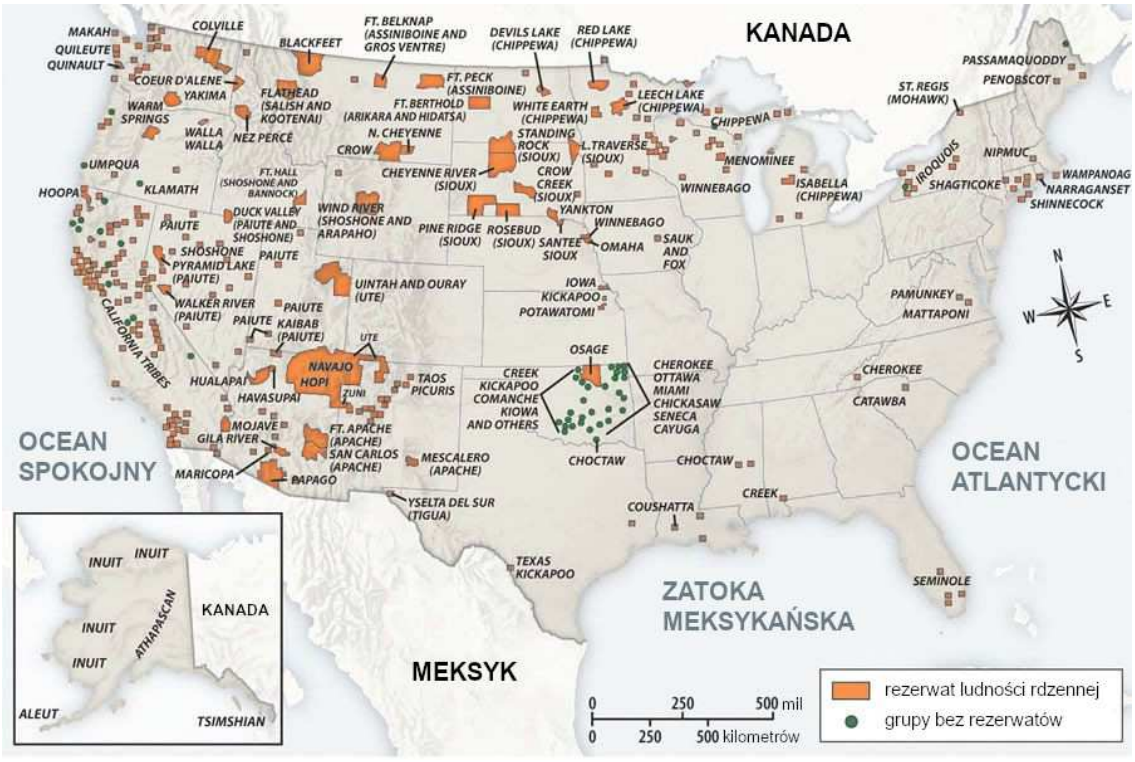
Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Bermudy	Osoby pochodzenia afrykańskiego	●	↑
2	Grenlandia	Grenlandczycy (Inuici)	●	↑
3	Kanada	Brak dominacji (społeczeństwo wieloetniczne)	●●	↑
4	Saint-Pierrei Miquelon	Baskowie i Bretończycy (Francuzi)	●	↑
5	Stany Zjednoczone	Biali (pochodzenia europejskiego)	●●●	→
6	Bośnia i Hercegowina	Brak dominacji (Bośniacy/Serbowie/Chorwaci)	●●●●	→
7	Czarnogóra	Czarnogórcy	●●●	→
8	Szwajcaria	Brak dominacji	●	↑
9	Andora	Brak dominacji	●	↑
10	Belgia	Belgowie(Flamandowie/Walonowie)	●●●	→
11	Dania	Duńczycy	●●	→
12	Hiszpania	Hiszpanie	●●●	→
13	Niderlandy	Holendrzy	●●	→
14	Norwegia	Norwegowie	●	↑
15	Szwecja	Szwedzi	●●	↑
16	Liechtenstein	Liechtensteińczycy	●	↑
17	Monako	Brak dominacji	●	↑
18	Watykan	Brak dominacji	●	↑
19	Albania	Albańczycy	●●	→
20	Austria	Austriacy	●●	→
21	Bułgaria	Bułgarzy	●●●	→
22	Chorwacja	Chorwaci	●●	→
23	Czechy	Czesi	●●	→
24	Estonia	Estończycy	●●●	→
25	Niemcy	Niemcy	●●	→
26	Finlandia	Finowie	●	↑
27	Francja	Francuzi	●●	→
28	Grecja	Grecy	●●	→
29	Irlandia	Irlandczycy	●	↑
30	Islandia	Islandczycy	●	↑
31	Kosowo	Albańczycy	●●●●	↓
32	Litwa	Litwini	●●	→
33	Łotwa	Łotysze	●●●	→
34	Macedonia Północna	Macedończycy	●●●	→
35	Malta	Maltańczycy	●	↑
36	Portugalia	Portugalczycy	●	↑
37	San Marino	Sanmaryńczycy	●	↑
38	Serbia	Serbowie	●●●	→
39	Słowacja	Słowacy	●●	→
40	Słowenia	Słoweńcy	●	↑
41	Włochy	Włosi	●●	→
42	Rumunia	Rumuni	●●●	→
43	Polska	Polacy	●●	→
44	Węgry	Węgrzy	●●	→
45	Luksemburg	Brak dominacji	●	↑
46	Wielka Brytania	Biali Brytyjczycy	●●	→

Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Cordell i Wolff (2010) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: rezerwaty indiańskie

Rezerwaty rdzennych ludów Ameryki Północnej tworzą szczególny element krajobrazu osadniczego Kanady i Stanów Zjednoczonych, ukształtowany w wyniku procesów kolonizacji oraz częściowo przymusowych przesiedleń ludności autochtonicznej. W Stanach Zjednoczonych funkcjonuje obecnie ponad trzysta rezerwatów[107] (ryc. 20) zajmujących łącznie około 226 tys. km² powierzchni, natomiast w Kanadzie istnieje ponad sześćset rezerwatów należących do społeczności First Nations[108]. Choć posiadają one formalny status jednostek samorządnych, ich funkcjonowanie pozostaje silnie powiązane z administracją państwową, a warunki życia wielu mieszkańców odbiegają od standardów osiąganych przez społeczeństwa większościowe.

Ryc. 20.Rozmieszczenie rezerwatów ludności rdzennej w Stanach Zjednoczonych
Źródło: https://fronterasblog.com/2020/07/31/las-reservas-indias-de-estados-unidos-un-estado-dentro-del-estado/, tłumaczenie własne, dostęp:17.04.2025.

W wymiarze dobra historia rezerwatów ujawnia głębokie napięcia moralne wynikające z polityki asymilacyjnej prowadzonej przez państwa kolonialne. Szczególnie dramatycznym elementem tej polityki był system szkół rezydencjalnych, do których przez ponad sto lat kierowano dzieci rdzennych mieszkańców Kanady i Stanów Zjednoczonych. W instytucjach

[107]Bureau of Indian Affairs (BIA), *What Is a Federal Indian Reservation?*, U.S. Department of the Interior, https://www.bia.gov/faqs/what-federal-indian-reservation (dostęp: 23.02.2026).
[108]Crown–Indigenous Relations and Northern Affairs Canada (CIRNAC), *First Nations*, Government of Canada, https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/eng/1100100013791/1535470872302 (dostęp: 23.02.2026).

tych zakazywano używania języków ojczystych i praktykowania tradycyjnych form kultury. Raport końcowy Truth and Reconciliation Commission of Canada (2015) określił ten system mianem „kulturowego ludobójstwa", wskazując na skalę przemocy symbolicznej i społecznej, która dotknęła kolejne pokolenia ludności rdzennej.

W wymiarze prawdy wykluczenie przejawia się w nierównościach edukacyjnych oraz marginalizacji systemów wiedzy rdzennych narodów. Pomimo wysokiego poziomu alfabetyzacji w społeczeństwach Ameryki Północnej społeczności rdzenne częściej doświadczają przerw w edukacji i niższych wskaźników ukończenia szkoły średniej. System szkolny przez dziesięciolecia promował nauczanie wyłącznie w językach dominujących, co przyczyniło się do stopniowego zaniku wielu języków rdzennych oraz tradycyjnych sposobów przekazywania wiedzy (Truth and Reconciliation Commission of Canada, 2015).

W wymiarze zdrowia społeczności rdzenne Ameryki Północnej nadal doświadczają wyraźnych nierówności w porównaniu z populacją większościową. W wielu rezerwatach obserwuje się gorszy stan zdrowia, wyższą częstość chorób przewlekłych oraz większe obciążenie problemami społecznymi związanymi z ubóstwem i izolacją geograficzną. W Kanadzie średnia długość życia ludności rdzennej pozostaje niższa niż średnia krajowa, co wiąże się m.in. z utrzymującymi się nierównościami zdrowotnymi oraz ograniczonym dostępem do usług medycznych w części regionów oddalonych od głównych ośrodków osadniczych[109].

W wymiarze dobrobytu nierówności mają wyraźny charakter. W wielu rezerwatach poziom bezrobocia oraz ubóstwa znacząco przekracza średnie krajowe. Niektóre społeczności, jak rezerwat Pine Ridge w Dakocie Południowej, należą do najuboższych obszarów Stanów Zjednoczonych i od lat wskazywane są w literaturze jako przykład trwałej marginalizacji społeczno-ekonomicznej ludności rdzennej (Pickering, 2000). W Kanadzie wysoki poziom ubóstwa wśród dzieci należących do społeczności First Nations wskazuje na utrzymywanie się wielopokoleniowych nierówności społeczno-ekonomicznych. Badania pokazują, że ubóstwo dzieci w tych społecznościach jest powiązane z historycznymi i współczesnymi skutkami polityki kolonialnej, w tym funkcjonowaniem systemu rezerwatów, szkół rezydencjalnych oraz nierównym finansowaniem usług społecznych. Czynniki te prowadzą do kumulacji problemów takich jak gorsze warunki mieszkaniowe, ograniczony dostęp do edukacji i usług publicznych oraz wyższe ryzyko marginalizacji społecznej kolejnych pokoleń (Brittain i Blackstock, 2015).

W wymiarze piękna kultura rdzennych ludów zachowała bogate dziedzictwo

[109]Statistics Canada, *Table 17-10-0160-01: Population Estimates, Quarterly*, Ottawa, https://www150.statcan.gc.ca/t1/tbl1/en/tv.action?pid=1710016001 (dostęp: 17.10.2025).

symboliczne, obejmujące ceremonie, sztukę ornamentalną, rzeźbę czy rytuały wspólnotowe. Spotkania powwow, organizowane w wielu społecznościach, pełnią funkcję zarówno artystyczną, jak i integrującą, umożliwiając podtrzymywanie tożsamości kulturowej. Twórczość rdzennych społeczności bywa marginalizowana lub traktowana jako element folkloru, co ogranicza jej obecność w głównym nurcie kultury.

Sytuacja społeczności zamieszkujących rezerwaty odzwierciedla wszystkie analizowane w pracy wymiary wykluczenia społecznego: od moralnego, przez ograniczenia edukacyjne i zdrowotne, aż po utrzymujące się nierówności ekonomiczne. Rezerwaty pozostają zatem symbolem historycznych procesów prowadzących do wykluczenia, które mimo rozwoju gospodarczego Ameryki Północnej nadal wpływają na pozycję społeczną rdzennych narodów.

5.10. Australia i Oceania

Oblicze regionu

Australia i Oceania tworzą jeden z najbardziej zróżnicowanych geograficznie i kulturowo obszarów globu. Region ten obejmuje kontynent australijski, Nową Zelandię oraz tysiące wysp rozciągających się po bezkresnym Pacyfiku – od Polinezji i Mikronezji po Melanezję. Wspólnym mianownikiem tych przestrzeni jest wyspiarski charakter środowiska, choć skala ich odmienności pozostaje ogromna: od suchego interioru Australii i górskich krajobrazów Nowej Zelandii, po tropikalne atole Kiribati czy wulkaniczne szczyty Papui-Nowej Gwinei.

Pod względem ludności region ten wyróżnia się kontrastami. Australia (ponad 26 mln mieszkańców) i Nowa Zelandia (ok. 5 mln) należą do krajów wysoko rozwiniętych, o niskich wskaźnikach WWS – odpowiednio 13,0 i 13,4 (tab. 30, ryc. 9). Ich społeczeństwa kształtowane są przez dziedzictwo kolonialne oraz przez dynamiczny rozwój gospodarki opartej na wiedzy i technologiach. Z drugiej strony wyspiarskie państwa Oceanii – takie jak Papua-Nowa Gwinea (ok. 10 mln mieszkańców), Fidżi, Kiribati czy Vanuatu – charakteryzują się wyższym poziomem wykluczenia społecznego (Papua-Nowa Gwinea osiąga 62,8, Fidżi 37,2), ograniczonym dostępem do edukacji i ochrony zdrowia oraz silną zależnością od środowiska naturalnego i zmieniającego się klimatu.

Dziedzictwo kolonializmu jest jednym z głównych czynników warunkujących współczesny pejzaż społeczny Oceanii. W wielu wyspiarskich państwach granice polityczne zostały wyznaczone sztucznie, co nie odpowiada tradycyjnym podziałom plemiennym. To rodzi liczne napięcia, zwłaszcza w Papui-Nowej Gwinei czy na Wyspach Salomona, gdzie struktury państwowe konkurują z lokalnymi systemami plemiennymi. Z kolei w Australii i Nowej Zelandii rdzenni mieszkańcy – Aborygeni i Maorysi – przez wieki doświadczali

marginalizacji, a dopiero współczesne procesy polityczne i prawne zaczęły przywracać im miejsce w życiu publicznym.

Pod względem przyrodniczym region Oceanii charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem. Wewnętrzne obszary Australii cechują się suchym klimatem i ograniczonymi zasobami wodnymi, natomiast wiele państw wyspiarskich – takich jak Tuvalu, Kiribati, Vanuatu czy Fidżi – funkcjonuje w warunkach niewielkich powierzchni lądowych, izolacji oraz okresowego oddziaływania zjawisk pogodowych charakterystycznych dla strefy tropikalnej. Czynniki te wpływają na możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego regionu oraz wymagają dostosowywania lokalnych strategii gospodarowania zasobami.

Tab. 30. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Australii i Oceanii

Lp.	Państwo/terytorium	Wskaźnik dobra	Wskaźnik prawdy	Wskaźnik zdrowia	Wskaźnik dobrobytu	Wskaźnik WWS
1	Papua-Nowa Gwinea	48,0	54,3	76,5	72,7	62,8
2	Fidżi	39,1	18,8	49,8	41,3	37,2
3	Samoa	32,5	20,2	46,4	45,0	36,0
4	Tonga	39,9	25,5	44,5	30,5	35,1
5	Nowa Zelandia	9,3	9,5	21,4	13,3	13,4
6	Australia	15,0	10,5	16,7	9,8	13,0

Źródło: opracowanie własne.
Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było pełnych danych umożliwiających obliczenie syntetycznego wskaźnika WWS (Wyspy Salomona, Wallis i Futuna, Tuvalu, Sfederowane Stany Mikronezji, Samoa Amerykańskie,Wyspy Marshalla,Vanuatu, Palau, Nauru,Kiribati, Polinezja Francuska, Pitcairn, Nowa Kaledonia, Mariany Północne, Guam).

Pięć wymiarów bytu

Dobro (moralność)

W Australii i Oceanii wymiar moralności ujawnia napięcia pomiędzy tradycyjnymi systemami etycznymi rdzennych społeczności a wartościami wprowadzonymi w okresie kolonizacji europejskiej. Społeczności Aborygenów w Australii oraz Maorysów w Nowej Zelandii rozwijały systemy norm moralnych silnie powiązane z relacją człowieka z ziemią, przodkami oraz wspólnotą. Dobro rozumiane było przede wszystkim jako utrzymanie harmonii pomiędzy światem społecznym i naturalnym, w którym jednostka funkcjonuje jako część szerszej sieci zależności obejmującej rodzinę, wspólnotę i środowisko życia (Dodson, 2003).Wraz z europejską kolonizacją do regionu wprowadzono odmienne wzorce organizacji życia społecznego, oparte na systemie prawa stanowionego, normach wywodzących się z tradycji chrześcijańskiej oraz indywidualistycznym modelu zachowań społecznych. Zderzenie tych dwóch porządków doprowadziło do wielowiekowej marginalizacji rdzennych społeczeństw. W Australii proces ten miał charakter systemowy. Przez dekady prawo nie uznawało aborygeńskich zwyczajów ani duchowego związku z ziemią. Podobnie w Nowej Zelandii Maorysi doświadczyli naruszeń traktatu z Waitangi (1840), którego interpretacja przez państwo przez wiele dekad ignorowała tradycyjne prawa do ziemi i samostanowienia

(Belich, 2007). Moralność wspólnotowa została tym samym zdeprecjonowana, a „dobro" utożsamiono z asymilacją do zachodniej metody życia zbiorowego.

W Oceanii wyspiarskiej życie społeczne w wielu regionach nadal w znacznym stopniu opiera się na zależnościach klanowych oraz lokalnych systemach norm zwyczajowych. W Papui-Nowej Gwinei czy na Wyspach Salomona prawo zwyczajowe funkcjonuje równolegle z prawem państwowym, tworząc system dualizmu prawnego, w którym instytucje państwowe współistnieją z tradycyjnymi mechanizmami regulacji życia społecznego. Badania prowadzone na wyspie Guadalcanal wskazują, że kwestie związane z ziemią, tożsamością wspólnotową oraz prawami do użytkowania terytorium pozostają silnie wpisane w lokalne metody życia zbiorowego. Systemy te nie zawsze są w pełni kompatybilne z instytucjami państwa narodowego, co może prowadzić do napięć między wspólnotowym sposobem organizacji życia społecznego a formalnymi strukturami administracyjnymi (Allen, 2012). W rezultacie w wielu społecznościach regionu utrzymuje się równoległe funkcjonowanie różnych systemów etycznych, które odgrywają istotną rolę w regulowaniu relacji społecznych oraz rozwiązywaniu sporów (Forsyth, 2009). Wartości komponentu „dobro" w regionie Australii i Oceanii wskazują na wyraźne zróżnicowanie pomiędzy państwami wysoko rozwiniętymi a wieloma społeczeństwami wyspiarskimi. Najniższe poziomy wykluczenia w tym wymiarze odnotowano w Nowej Zelandii (9,3) oraz Australii (15,0). Wyraźnie wyższe wartości występują natomiast w części państw Melanezji i Polinezji, m.in. w Papui-Nowej Gwinei (48,0), na Wyspach Salomona (42,1), w Królestwie Tonga (39,9), Republice Nauru (39,6) czy w Republice Fidżi (39,1). Stosunkowo wysokie wartości obserwuje się także w Republice Vanuatu (37,9) oraz Republice Kiribati (36,0). Pośrednie poziomy wykluczenia moralnego występują natomiast w Samoa (32,5) i Palau (31,5), podczas gdy niższe wartości wśród mniejszych państw regionu osiągają Republika Wysp Marshalla (25,3) oraz Sfederowane Stany Mikronezji (25,5). Rozkład ten wskazuje, że wyższe poziomy wykluczenia w wymiarze dobra koncentrują się przede wszystkim w państwach wyspiarskich, gdzie tradycyjne struktury wspólnotowe współistnieją z instytucjami państwa narodowego. W świetle pięciomianu bytu wymiar „dobra" w Australii i Oceanii ujawnia, że wykluczenie moralne polega przede wszystkim na braku uznania dla różnorodności. Dominujący model państwa liberalno-demokratycznego często marginalizuje wspólnotowe systemy wartości, uznając je za archaiczne, podczas gdy dla społeczności tubylczych stały się one fundamentem tożsamości i życia zbiorowego. „Dobro" w tym regionie staje się więc polem sporu o prawo do definiowania własnej etyki i miejsca w strukturze państwa.

Prawda

W regionie Australii i Oceanii dostęp do wiedzy i edukacji odzwierciedla wyraźne

zróżnicowanie społeczne. W państwach wysoko rozwiniętych regionu – przede wszystkim w Nowej Zelandii i Australii – poziom alfabetyzacji osiąga wartości bliskie 100%, a średni czas edukacji wynosi około 12,9 roku. Dostęp do internetu przekracza tam 94–95% populacji, co sprzyja szerokiemu uczestnictwu w globalnym obiegu wiedzy. W rezultacie poziom wykluczenia w kategorii „prawdy" pozostaje w tych krajach bardzo niski – 9,5 w Nowej Zelandii.

W wielu państwach wyspiarskich Oceanii sytuacja jest jednak znacznie trudniejsza. Najwyższy poziom wykluczenia poznawczego obserwuje się w Papui-Nowej Gwinei, gdzie wskaźnik alfabetyzacji wynosi 64,2%, średni czas edukacji jedynie 5 lat, a dostęp do internetu około 27% populacji. W rezultacie wskaźnik wykluczenia w kategorii prawdy osiąga tam wartość 54,3, najwyższą w regionie. Ograniczony dostęp do edukacji i infrastruktury informacyjnej widoczny jest również w innych państwach Melanezji, takich jak Vanuatu (średni czas edukacji 7,2 roku) czy Wyspy Salomona (5,9 roku).

Pośrednie wartości wykluczenia poznawczego występują w części państw Polinezji. W Tonga poziom alfabetyzacji wynosi 99,4%, jednak dostęp do internetu obejmuje jedynie 57,5% populacji, co przekłada się na wskaźnik prawdy 25,5. W Samoa średni czas edukacji wynosi 11,3 roku, a dostęp do internetu 75,3%, co daje wskaźnik prawdy 20,2. Podobny poziom obserwuje się w Fidżi, gdzie dostęp do internetu osiąga 85,2%, a wskaźnik prawdy wynosi 18,8. Dane te wskazują, że nawet przy wysokim poziomie alfabetyzacji ograniczenia infrastrukturalne i cyfrowe mogą wpływać na dostęp do wiedzy.

Zróżnicowanie edukacyjne i cyfrowe w regionie prowadzi także do zjawiska relatywizmu poznawczego. W krajach wysoko rozwiniętych dostęp do informacji jest niemal nieograniczony, lecz jego nadmiar może sprzyjać dezinformacji i polaryzacji opinii. W społeczeństwach wyspiarskich Oceanii brak dostępu do instytucjonalnych źródeł wiedzy powoduje natomiast, że tradycyjne systemy przekazu – ustne narracje, wiedza plemienna czy lokalne praktyki religijne – nadal odgrywają ważną rolę w kształtowaniu wyobrażeń o świecie, co podkreślają badania nad edukacją w regionie Pacyfiku (Pene i in., 2021).

Zdrowie

W regionie Australii i Oceanii poziom zdrowia społecznego wykazuje wyraźne zróżnicowanie pomiędzy państwami wysoko rozwiniętymi a wieloma niewielkimi państwami wyspiarskimi. W Australii i Nowej Zelandii systemy opieki zdrowotnej należą do najlepiej rozwiniętych w regionie. Wydatki na zdrowie przekraczają tam odpowiednio około 7072 USD i 5214 USD na mieszkańca, a wskaźnik pokrycia usług zdrowotnych (service coverage index) osiąga bardzo wysokie wartości. Oczekiwana długość życia w zdrowiu przekracza 70 lat, a dostęp do podstawowych usług sanitarnych obejmuje niemal 100% populacji. W

rezultacie poziom wykluczenia w kategorii zdrowia pozostaje w tych krajach niski i wynosi 16,7 w Australii oraz 21,4 w Nowej Zelandii.

Pozostałe państwa regionu cechują się o wiele gorszymi wynikami. Najwyższe wartości wykluczenia zdrowotnego obserwuje się w Papui-Nowej Gwinei, gdzie wydatki na zdrowie wynoszą jedynie około 115 USD na mieszkańca, wskaźnik pokrycia usług zdrowotnych osiąga 30, a dostęp do podstawowych usług sanitarnych obejmuje jedynie 19% populacji. Oczekiwana długość życia w zdrowiu wynosi tam 57,5 roku, co przekłada się na bardzo wysoki poziom wykluczenia zdrowotnego – 76,5, najwyższy w regionie. Podobne problemy widoczne są również na Wyspach Salomona, gdzie dostęp do podstawowych usług sanitarnych wynosi jedynie 35%, a wskaźnik wykluczenia zdrowotnego osiąga 68,3, oraz w Vanuatu, gdzie poziom wykluczenia w tym wymiarze wynosi 64,1.

Pośrednie poziomy wykluczenia zdrowotnego obserwuje się w części państw Polinezji i Mikronezji. W Fidżi wydatki na zdrowie wynoszą około 593 USD na mieszkańca, a wskaźnik wykluczenia zdrowotnego 49,8. W Samoa wartości te są zbliżone – wydatki na zdrowie wynoszą 396 USD, a wskaźnik wykluczenia zdrowotnego osiąga 46,4. W Tonga relatywnie wysoki dostęp do usług sanitarnych (95% populacji) i umiarkowany poziom usług zdrowotnych przekładają się na wskaźnik zdrowia 44,5.

W Australii i Nowej Zelandii dostęp do podstawowych usług sanitarnych obejmuje niemal całą populację. Natomiast w wielu państwach wyspiarskich pozostaje znacznie ograniczony, jak w Papui-Nowej Gwinei (19%) czy na Wyspach Salomona (35%). Ograniczenia te wynikają m.in. z rozproszonego charakteru osadnictwa, niewielkiej infrastruktury transportowej oraz ograniczonych zasobów finansowych systemów ochrony zdrowia.

Badania nad geografią wysp wskazują, że rozproszone osadnictwo, znaczne odległości między wyspami oraz słabo rozwinięta infrastruktura transportowa utrudniają organizację systemów opieki zdrowotnej i dostęp do specjalistycznych usług medycznych.

W wielu państwach regionu dostęp do lekarzy, szpitali czy diagnostyki medycznej jest silnie zróżnicowany i często ograniczony poza głównymi ośrodkami miejskimi. W konsekwencji systemy zdrowotne państw wyspiarskich funkcjonują w warunkach ciągłych ograniczeń wynikających z niewielkiej skali demograficznej, izolacji geograficznej oraz ograniczonych zasobów finansowych. Czynniki te sprawiają, że możliwości zapewnienia powszechnego dostępu do opieki zdrowotnej pozostają w znacznym stopniu zależne od infrastruktury oraz wsparcia zewnętrznego (Connell, 2013).

Dobrobyt

Australia i Nowa Zelandia należą do grona najwyżej rozwiniętych państw świata, gdzie

PKB per capita przekracza odpowiednio 62 000 i 49 000 USD (World Bank, 2025). Oba kraje zajmują wysokie miejsca w globalnych rankingach jakości życia. W Indeksie Rozwoju Społecznego (Human Development Index) Australia od lat znajduje się wśród państw o bardzo wysokim poziomie rozwoju społecznego, podobnie jak Nowa Zelandia, która również należy do tej grupy. Indeks ten stanowi syntetyczną miarę poziomu rozwoju społecznego, łącząc trzy wymiary: długość i jakość życia, poziom edukacji oraz standard życia mierzony dochodem narodowym na mieszkańca. Silne instytucje państwowe, rozbudowany system opieki społecznej oraz relatywnie niski poziom nierówności ekonomicznych sprawiają, że poziom wykluczenia w wymiarzedobrobytu w tych krajach pozostaje ograniczony.

Jednak nawet w tych państwach występują istotne różnice wewnętrzne, szczególnie w odniesieniu do ludności rdzennej. Według danych Australian Bureau of Statistics[110] stopa bezrobocia wśród Aborygenów i mieszkańców Wysp w Cieśninie Torresa wynosiła w 2021 roku około 12–13%, podczas gdy średnia krajowa kształtowała się na poziomie około 5%. Dochody gospodarstw domowych tej grupy pozostają o około 30% niższe niż w populacji ogólnej, co wskazuje na utrzymujące się strukturalne ograniczenia w dostępie do korzyści ekonomicznych wynikających z ogólnego poziomu dobrobytu społeczeństwa.

Podobne zjawiska obserwuje się w Nowej Zelandii, gdzie ubóstwo w nieproporcjonalnie dużym stopniu dotyka ludność rdzenną. Wskaźniki ubóstwa oraz deprywacji materialnej wśród Maorysów pozostają wyraźnie wyższe niż wśród ludności pochodzenia europejskiego. Szczególnie widoczne jest to w przypadku dzieci, dla których ryzyko życia w gospodarstwach domowych o niskich dochodach oraz doświadczających niedostatku materialnego jest istotnie większe niż w pozostałej części społeczeństwa. Zjawisko to wskazuje na utrzymywanie się nierówności społeczno-ekonomicznych pomiędzy ludnością rdzenną a dominującą populacją kraju[111].

Na przeciwległym biegunie znajdują się państwa wyspiarskie Oceanii. Papua-Nowa Gwinea, Fidżi czy Vanuatu wciąż zmagają się z wysokimi poziomami ubóstwa, niedorozwojem gospodarczym oraz uzależnieniem od pomocy zagranicznej. W Papui-Nowej Gwinei ponad 37% ludności żyje poniżej krajowej granicy ubóstwa, a dochód narodowy brutto na mieszkańca wynosi zaledwie 2 940 USD (World Bank, 2025). Wskaźnik WWS w kategorii dobrobytu osiąga tam wartość 72,7 – kilkukrotnie wyższą niż w Australii czy Nowej Zelandii. Podobnie w Fidżi (WWS: 41,3) czy na Wyspach Salomona (52,4) dostęp do dóbr

[110]Australian Bureau of Statistics (ABS), *Aboriginal and Torres Strait Islander People: Census, 2021*, Canberra, 2022, https://www.abs.gov.au/statistics/people/aboriginal-and-torres-strait-islander-peoples/aboriginal-and-torres-strait-islander-people-census/latest-release (dostęp: 20.06.2025).
[111]Royal Society Te Apārangi, *Spotlight on Poverty / Te Tapeke: Fair Futures in Aotearoa*, Wellington, 2021, https://www.royalsociety.org.nz/assets/Spotlight-on-poverty-digital-v2.pdf (dostęp: 02.03.2026).

materialnych i usług publicznych jest nierównomierny, a wiele wspólnot wiejskich funkcjonuje w warunkach gospodarki naturalnej, praktycznie poza systemem rynkowym.

Kraje wyspiarskie regionu cechuje również ograniczona dywersyfikacja gospodarcza – w wielu przypadkach opierają się one głównie na rolnictwie, rybołówstwie oraz turystyce. Raport Asian Development Bank[112] wskazuje, że w takich gospodarkach nawet krótkotrwałe załamanie sektora turystycznego czy spadek cen surowców może prowadzić do gwałtownego wzrostu bezrobocia i ubóstwa. Dobrobyt w Oceanii pozostaje więc silnie uzależniony od czynników zewnętrznych, a lokalne społeczności są szczególnie wrażliwe na globalne wstrząsy gospodarcze.

Zróżnicowanie poziomu dobrobytu w regionie Australii i Oceanii można interpretować również w kontekście odmiennych modeli funkcjonowania gospodarek. Australia i Nowa Zelandia rozwijały się w ramach stabilnych instytucji gospodarki rynkowej, co sprzyjało rozwojowi sektora prywatnego, wzrostowi zatrudnienia oraz dywersyfikacji gospodarki. W wielu państwach wyspiarskich Pacyfiku sytuacja wygląda inaczej. W literaturze podkreśla się, że gospodarki te w znacznym stopniu opierają się na pomocy zagranicznej oraz transferach zewnętrznych, co może ograniczać rozwój lokalnej przedsiębiorczości i utrudniać tworzenie stabilnych miejsc pracy. Według analiz H. Hughes (2003), od lat 70. XX wieku państwa regionu otrzymały dziesiątki miliardów dolarów pomocy rozwojowej, jednak środki te często były przeznaczane na bieżącą konsumpcję lub projekty publiczne, które nie prowadziły do trwałego wzrostu gospodarczego.

Piękno

W Australii i Oceanii piękno jako kategoria obejmuje zarówno tradycje rdzennych społeczności, jak i wzorce przeszczepione wraz z kolonizacją. W Nowej Zelandii i Australii estetyka codziennego życia wciąż opiera się na pejzażu naturalnym, którego monumentalność ukształtowała tożsamość mieszkańców: od masywów Uluru i Wielkiej Rafy Koralowej po wulkany Tongariro. Krajobraz jest tu nie tylko tłem, lecz elementem kultury – miejscem sacrum, wpisanym w narracje Aborygenów i Maorysów. Dla rdzennych ludów Oceanii piękno nie jest kategorią estetyczną w zachodnim sensie, lecz nośnikiem relacji między ludźmi a światem duchowym. Malowidła naskalne Aborygenów, rytualne tatuaże Maorysów czy pieśni polinezyjskie funkcjonują jako zapis genealogii i kosmologii (Morphy, 1991; Thomas, 1995).

Zachodnia kolonizacja wprowadziła do regionu nową estetykę – architekturę w stylu wiktoriańskim w Melbourne, europejskie katedry w Sydney czy miejską zabudowę Auckland.

[112]Asian Development Bank (ADB), *Asian Development Outlook 2021: Financing a Green and Inclusive Recovery*, Mandaluyong City, 2021, https://www.adb.org/sites/default/files/publication/692111/ado2021.pdf (dostęp: 02.03.2026).

Ich obecność zmieniła pejzaż Oceanii, czyniąc go obszarem nakładania się tradycji. Współczesne metropolie regionu stanowią przykład dialogu (i napięcia) między lokalnymi tradycjami a globalną kulturą konsumpcyjną. Przykładem może być festiwal Pasifika w Auckland, który co roku przyciąga tysiące osób i w którym polinezyjskie tańce, rzemiosło i kuchnia łączą się z nowoczesną kulturą masową.

Jednak piękno w Oceanii bywa również polem wykluczenia. W wielu krajach wyspiarskich – na Fidżi, Wyspach Salomona czy Vanuatu – tradycyjne formy ekspresji są spychane na margines życia publicznego, traktowane podobnie jak w wielu regionach świata jako „folklor" lub atrakcja turystyczna, a nie jako żywa forma tożsamości. UNESCO zwraca uwagę, że wiele języków używanych przez niewielkie społeczności Oceanii znajduje się w stanie zagrożenia. Szczególnie widoczne jest to w Papui-Nowej Gwinei, która należy do najbardziej zróżnicowanych językowo państw świata. Wraz z zanikiem kolejnych języków zagrożone stają się również związane z nimi elementy dziedzictwa niematerialnego, takie jak tradycyjne opowieści, pieśni, wiedza przekazywana ustnie czy lokalne systemy wierzeń. Proces ten prowadzi do stopniowego ograniczania różnorodności kulturowej regionu oraz utraty unikatowych form ekspresji charakterystycznych dla poszczególnych społeczności[113]. Australia i Nowa Zelandia coraz częściej włączają kulturę rdzennych ludów do przestrzeni publicznej. Przykładem jest obecność sztuki aborygeńskiej w budynkach publicznych i instytucjach państwowych w Australii oraz wykorzystanie języka maoryskiego i tradycyjnych symboli w życiu publicznym Nowej Zelandii. Proces ten pozostaje jednak niejednoznaczny. Pomimo rosnącego uznania dla dziedzictwa kulturowego ludności rdzennej, społeczności te nadal częściej niż populacja ogólna doświadczają niekorzystnej sytuacji społeczno-ekonomicznej. W Australii utrzymują się znaczące różnice w zakresie dochodów, zatrudnienia, edukacji, zdrowia i warunków mieszkaniowych pomiędzy ludnością aborygeńską i mieszkańcami wysp w Cieśninie Torresa a pozostałą częścią społeczeństwa, co wskazuje na trwałość procesów wykluczenia społecznego mimo postępującego uznania[114].

Zróżnicowanie etniczne w regionie Australii i Oceanii jest znaczne (tab.31), choć jego charakter różni się między poszczególnymi państwami. Wskaźnik Historical Index of Ethnic Fractionalization wskazuje na stosunkowo wysoki poziom pluralizmu etnicznego m.in. w Fidżi (0,53) oraz Nowej Zelandii (0,48), podczas gdy w Australii (0,28) i szczególnie na

[113]UNESCO, *Atlas of the World's Languages in Danger*, 3rd ed., Paris: UNESCO, 2010, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026 (dostęp: 20.05.2025).
[114]Senate Standing Committee on Environment, Communications, Information Technology and the Arts, *Indigenous Art – Securing the Future: Australia's Indigenous Visual Arts and Craft Sector*, Canberra: Commonwealth of Australia, 2007, https://www.aph.gov.au/binaries/senate/committee/ecita_ctte/completed_inquiries/2004-07/indigenous_arts/report/report.pdf (dostęp: 20.05.2025).

Wyspach Salomona (0,10) struktura etniczna jest bardziej jednorodna lub zdominowana przez jedną grupę. W wielu państwach Polinezji, takich jak Samoa, Tonga czy Tuvalu, poziom napięć pozostaje niski, a możliwość kultywowania tradycji jest stosunkowo szeroka. Inaczej wygląda sytuacja w części państw Melanezji, gdzie duże zróżnicowanie etniczne oraz słabsze instytucje państwowe sprzyjają pojawianiu się konfliktów, czego przykładem są Papua-Nowa Gwinea czy Fidżi (tab. 32).

Szczególnie wysokie napięcia etniczne obserwuje się w Nowej Kaledonii, gdzie stosunki między rdzenną ludnością Kanaków a społecznością europejskich osadników pozostają jednym z głównych problemów politycznych regionu. Konflikt ten nasilił się w latach 80. XX wieku, kiedy spór o niepodległość doprowadził do gwałtownych starć między zwolennikami utrzymania więzi z Francją a ruchami reprezentującymi ludność rdzenną. Podpisanie Porozumienia z Nouméa w 1998 roku zapoczątkowało proces rozszerzania autonomii terytorium oraz prób instytucjonalnego rozwiązania konfliktu (Nuttall, 2016). W jego ramach w latach 2018–2021 przeprowadzono trzy referenda dotyczące niepodległości, które zakończyły się utrzymaniem statusu Nowej Kaledonii jako terytorium powiązanego z Francją, choć ich wyniki nie zakończyły całkowicie sporów politycznych między społecznościami archipelagu.

W państwach o kolonialnej historii osadniczej, takich jak Australia i Nowa Zelandia, napięcia zachodzą między ludnością rdzenną a pozostałą częścią społeczeństwa. Choć współczesne polityki publiczne sprzyjają zachowaniu i promocji kultury rdzennych ludów, różnice społeczne i historyczne doświadczenia kolonizacji nadal wpływają na interakcje między grupami etnicznymi. W rezultacie region Australii i Oceanii cechuje się znacznym zróżnicowaniem etnicznym, które może sprzyjać zarówno pokojowej koegzystencji kultur, jak i okresowym napięciom społecznym.

Tab. 30. Zróżnicowanie ludnościowe regionu Australii i Oceanii

Lp.	Państwo/terytorium	Historyczny indeks frakcjonalizacji etnicznej (HIEF)
1	Fidżi	0,53
2	Nowa Zelandia	0,48
3	Australia	0,28
4	Wyspy Salomona	0,10

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dražanová, L. (2019).
Pominięto państwa i terytoria, dla których brak było danych: Guam (USA), Tonga, Mariany Północne, Papua-Nowa Gwinea, Samoa, Nowa Kaledonia,Pitcairn, Polinezja Francuska, Kiribati, Nauru, Palau, Vanuatu, Wyspy Marshalla, Samoa Amerykańskie, Sfederowane Stany Mikronezji, Tuvalu, Wallis i Futuna

Tab. 31. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Australii i Oceanii

Lp.	Państwo/terytorium	Grupa dominująca	Poziom napięć	Możliwość kultywowania tradycji
1	Guam (USA)	Rdzenni mieszkańcy wysp Pacyfiku (Czamorro)	●●	→
2	Tonga	Tongańczycy	●	↑
3	Mariany Północne (USA)	Azjaci (Filipińczycy)	●●	→
4	Papua-Nowa Gwinea	Brak dominacji (skrajny pluralizm etniczny)	●●●	→
5	Samoa	Samoańczycy	●	↑
6	Nowa Kaledonia (Francja)	Kanakowie	●●●●	↓
7	Nowa Zelandia	Europejczycy (Pākehā)	●●	↑
8	Pitcairn (Wlk. Brytania)	Potomkowie buntowników Bounty	●	↑
9	Polinezja Francuska (Francja)	Polinezyjczycy	●●	→
10	Fidżi	iTaukei	●●●	→
11	Kiribati	Kiribatyjczycy	●	↑
12	Nauru	Nauruańczycy	●	↑
13	Palau	Palauczycy	●●	→
14	Vanuatu	Ni-Vanuatu	●	↑
15	Wyspy Marshalla	Marszalczycy	●	↑
16	Samoa Amerykańskie (USA)	Samoańczycy	●	↑
17	Sfederowane Stany Mikronezji	Chuukańczycy	●●	→
18	Tuvalu	Tuvalujczycy	●	↑
19	Wallis i Futuna (Francja)	Polinezyjczycy	●	↑
20	Wyspy Salomona	Melanezyjczycy	●●	→
21	Australia	Australijczycy pochodzenia europejskiego (głównie anglosaskiego)	●●●	→

Legenda: poziom napięć: ● – niski, ●● – umiarkowany, ●●● – wysoki, ●●●● – bardzo wysoki. Możliwość kultywowania tradycji: ↑ – względnie szeroka, → – ograniczona, ↓ – silnie ograniczona.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The CIA World Factbook*; Brown i Ganguly (1997) oraz danych ACLED (2023). Ocena poziomu napięć etnicznych oraz możliwości kultywowania tradycji ma charakter syntetyczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu, raportów oraz materiałów analitycznych dotyczących sytuacji grup etnicznych w regionie.

Studium przypadku: Aborygeni

Rdzenni mieszkańcy Australii, określani jako Aborygeni oraz mieszkańcy Wysp w Cieśninie Torresa, należą do najstarszych znanych społeczeństw świata. Obecność człowieka na kontynencie australijskim datowana jest na co najmniej około 65 tys. lat, a przed przybyciem Europejczyków w XVIII wieku istniały tam setki społeczności plemiennych posługujących się własnymi językami oraz systemami wierzeń (Clarkson i in., 2017). Struktura społeczna tych wspólnot opierała się na więziach pokrewieństwa, tradycyjnych prawach do ziemi oraz rozbudowanej kosmologii określanej jako Dreaming, inaczej „Czas

Snu" (alczeringa), która regulowała więzi między człowiekiem, wspólnotą i przyrodą (Morphy, 1991).

Proces kolonizacji zapoczątkowany przez Brytyjczyków w 1788 roku doprowadził do głębokich przemian społecznych na kontynencie australijskim. W myśl doktryny *terra nullius* ziemie Australii uznano za niezamieszkane w sensie prawnym, co umożliwiło ich przejmowanie przez europejskich osadników. W konsekwencji wiele społeczności aborygeńskich zostało przesiedlonychz tradycyjnych terytoriów, a ich systemy gospodarcze i społeczne uległy stopniowej dezintegracji (Reynolds, 2006). W kolejnych dekadach polityka państwowa obejmowała również działania asymilacyjne, w tym odbieranie dzieci rodzinom aborygeńskim i umieszczanie ich w instytucjach wychowawczych, co doprowadziło do powstania tzw. Skradzionego pokolenia[115].

Dziedzictwo tych procesów pozostaje widoczne w wielu wymiarach życia społecznego. Wskaźniki społeczno-ekonomiczne pokazują, że rdzenni mieszkańcy Australii nadal doświadczają znaczących nierówności w porównaniu z populacją ogólną. Stopa bezrobocia wśród Aborygenów jest ponad dwukrotnie wyższa niż średnia krajowa, a dochody gospodarstw domowych pozostają wyraźnie niższe niż w populacji większościowej[116]. Różnice te widoczne są także w dostępie do edukacji, ochrony zdrowia oraz infrastruktury publicznej, szczególnie w regionach oddalonych od głównych ośrodków miejskich.

Z perspektywy geografii człowieka sytuacja Aborygenów ukazuje, w jaki sposób położenie oraz warunki osadnicze mogą utrwalać procesy wykluczenia społecznego. Wiele społeczności rdzennych zamieszkuje obszary o ograniczonej dostępności infrastrukturalnej, co utrudnia integrację z głównym nurtem życia gospodarczego i instytucjonalnego kraju. Dla społeczności aborygeńskich ziemia pozostaje nie tylko zasobem ekonomicznym, lecz przede wszystkim fundamentem tożsamości.

Analiza tej sytuacji w świetle pięciomianu bytu pozwala uchwycić wielowymiarowy charakter wykluczenia. W wymiarze dobra widoczne są historyczne napięcia moralne wynikające z polityki kolonialnej oraz przymusowej asymilacji. W wymiarze prawdy wykluczenie przejawia się w marginalizacji tradycyjnych systemów wiedzy oraz języków rdzennych społeczności w systemie edukacyjnym. W kategorii piękna kultura aborygeńska, obejmująca sztukę, rytuały i narracje kosmologiczne, przez długi czas pozostawała poza

[115]Human Rights and Equal Opportunity Commission (HREOC), *Bringing Them Home: Report of the National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from Their Families*, Sydney, 1997, https://humanrights.gov.au/__data/assets/file/0016/51037/Bringing_them_home_report.pdf (dostęp: 13.03.2025)
[116]Australian Bureau of Statistics (ABS), *Aboriginal and Torres Strait Islander People: Census, 2021*, Canberra, 2022, https://www.abs.gov.au/statistics/people/aboriginal-and-torres-strait-islander-peoples/aboriginal-and-torres-strait-islander-people-census/latest-release (dostęp: 13.03.2025).

głównym nurtem kultury narodowej. W wymiarze zdrowia i dobrobytu utrzymują się natomiast wyraźne dysproporcje w poziomie życia oraz dostępie do usług publicznych.

W ostatnich dekadach obserwuje się jednak także procesy odrodzenia kulturowego i większego uznania dla dziedzictwa rdzennych ludów Australii. Włączenie sztuki aborygeńskiej do przestrzeni publicznej, rozwój programów edukacyjnych uwzględniających kulturę rdzenną czy rosnące znaczenie praw do ziemi wskazują na stopniową zmianę podejścia do dziedzictwa tych społeczności. Pomimo tych przemian historia Aborygenów pozostaje jednym z najbardziej wyrazistych przykładów tego, jak procesy kolonizacji oraz transformacji przestrzeni mogą prowadzić do długotrwałego wykluczenia społecznego, którego skutki są widoczne również we współczesnym krajobrazie Australii.

6. Analiza porównawcza i synteza międzyregionalna

Przeprowadzone w poprzednich częściach rozprawy studia empiryczne pozwoliły na wieloaspektową rekonstrukcję zjawiska wykluczenia społecznego w ujęciu geograficznym. W rozdziałach 5.1–5.10 opisano poszczególne regiony świata, wskazując zarówno na ich specyficzne uwarunkowania kulturowe, historyczne i polityczne, jak i na ilościowe wskaźniki wykluczenia mierzone za pomocą WWS. Analiza jakościowa pięciomianu bytu (dobro, prawda, zdrowie, dobrobyt, piękno) ujawniła, że wykluczenie społeczne jest procesem wielowymiarowym i zróżnicowanym obszarowo, a jego przejawy należy rozpatrywać w powiązaniu z lokalnymi tradycjami.

Celem niniejszego rozdziału jest przekroczenie poziomu studiów przypadków i podjęcie próby porównania oraz syntezy międzyregionalnej. Analiza zbiorcza pozwala zidentyfikować:
- wspólne mechanizmy wykluczenia, które mają charakter ponadregionalny,
- różnice wynikające z odmiennych fundamentów cywilizacyjnych,
- znaczenie poszczególnych kategorii pięciomianu bytu w różnych regionach świata,
- napięcia aksjologiczne, które określają specyfikę globalnej geografii wykluczenia.

W rozdziale tym zostaną zestawione wartości WWS dla wszystkich regionów, aby wskazać zarówno bieguny skrajnego wykluczenia, jak i obszary względnej inkluzywności. Następnie dokonana zostanie interpretacja jakościowa, której celem jest odpowiedź na pytanie: czy istnieje globalna logika wykluczenia społecznego, czy też raczej mamy do czynienia z mozaiką regionalnych modeli?

Tak zarysowana perspektywa pozwoli połączyć wymiar ilościowy i jakościowy. Ponadto przygotuje grunt pod rozważania końcowe, w których przedmiotem analizy stanie się sens wykluczenia w skali wszystkich regionów świata.

6.1. Zestawienie wyników WWS dla wszystkich regionów

Zestawiono wartości WWS dla wszystkich państw ujętych w bazie (Tab. 33). Indeks jest średnią (równe wagi) z czterech wymiarów ilościowych pięciomianu bytu — dobra (ład normatywny), prawdy (poznanie), zdrowia i dobrobytu — po standaryzacji min–max do skali 0–100 (0 = brak wykluczenia, 100 = maksimum). Wymiar „piękna” traktuję jakościowo i wykorzystuję wyłącznie w interpretacji. Nie wchodzi on do liczbowego wyniku WWS. Tabela przedstawia wyniki dla 168 państw; w pozostałych przypadkach, z uwagi na brak kompletu wiarygodnych danych, WWS nie obliczono (ozn. b.d.). Są to głównie mikropaństwa i terytoria o znikomej wadze demograficznej, co nie wpływa istotnie na wnioski porównawcze

na poziomie regionów.

Tab. 32. Regionalne zestawienie wyników WWS

Lp.	Państwo/terytorium	Region	dobro	prawda	zdrowie	dobrobyt	WWS
1	Sudan Południowy	Afryka Subsah.	75,3	65,9	82,4	96,3	80,0
2	Czad	Afryka Subsah.	72,5	73,4	83,4	89,7	79,8
3	Rep.Środkowoafrykańska	Afryka Subsah.	72,5	66,3	87,7	86,8	78,3
4	Afganistan	Islam	91,0	77,4	70,1	70,4	77,2
5	Niger	Afryka Subsah.	62,3	69,7	80,3	86,4	74,6
6	Somalia	Afryka Subsah.	81,5	69,6	80,6	63,2	73,7
7	Burkina Faso	Afryka Subsah.	64,3	66,6	74,9	89,0	73,7
8	Etiopia	Afryka Subsah.	71,0	69,0	76,7	75,3	73,0
9	Erytrea	Islam	85,5	62,9	76,3	63,5	72,1
10	Burundi	Afryka Subsah.	73,5	61,0	68,5	80,7	70,9
11	Mali	Afryka Subsah.	63,3	69,3	69,4	81,3	70,8
12	Demokratyczna Republika Kongo	Afryka Subsah.	65,5	50,0	78,1	88,4	70,5
13	Sudan	Islam	82,0	63,4	67,6	66,0	69,7
14	Gwinea	Afryka Subsah.	66,5	62,9	74,5	67,0	67,7
15	Jemen	Islam	81,5	61,0	65,3	62,0	67,5
16	Madagaskar	Afryka Subsah.	54,6	55,2	78,4	81,2	67,4
17	Gwinea-Bissau	Afryka Subsah.	54,0	59,9	77,5	77,3	67,2
18	Uganda	Afryka Subsah.	65,0	57,8	71,5	73,6	67,0
19	Tanzania	Afryka Subsah.	68,9	47,9	69,8	78,1	66,2
20	Mozambik	Afryka Subsah.	52,2	58,0	75,2	78,8	66,1
21	Sierra Leone	Afryka Subsah.	53,3	57,8	76,4	76,1	65,9
22	Pakistan	Indie	76,3	62,7	60,1	61,9	65,2
23	Kongo	Afryka Subsah.	65,8	41,8	75,6	76,0	64,8
24	Benin	Afryka Subsah.	48,6	60,8	76,0	73,1	64,6
25	Haiti	AmerykaŁacińska	63	53,1	69,1	71,5	64,2
26	Mjanma	Azja Południowo-Wschodnia	86,0	49,7	55,0	65,0	63,9
27	Liberia	Afryka Subsah.	48,5	53,4	74,5	78,8	63,8
28	Togo	Afryka Subsah.	61,9	52,1	74,4	66,2	63,7
29	Nigeria	Afryka Subsah.	64,5	51,3	69,5	68,7	63,5
30	Malawi	Afryka Subsah.	50,6	55,0	66,9	79,8	63,1
31	Dżibuti	Islam	67,3	57,5	61,3	65,3	62,9
32	Papua-Nowa Gwinea	Australiai Oceania	48,0	54,3	76,5	72,7	62,8
33	Mauretania	Afryka Subsah.	72,6	47,1	61,9	69,5	62,8
34	Zimbabwe	Afryka Subsah.	67,8	41,6	71,7	69,2	62,6
35	Syria	Islam	88,8	55,7	44,2	60,0	62,1
36	Angola	Afryka Subsah.	57,2	49,0	69,5	72,5	62,0
37	Kamerun	Afryka Subsah.	71,5	47,8	69,8	58,4	61,9
38	Rwanda	Afryka Subsah.	67,5	55,3	56,7	66,6	61,5
39	Komory	Afryka Subsah.	65,1	52,9	66,0	58,6	60,6
40	Zambia	Afryka Subsah.	55,5	43,9	69,4	72,5	60,3
41	Gwinea Równikowa	Afryka Subsah.	75,8	33,5	63,6	62,5	58,8
42	Laos	Azja Południowo-Wschodnia	77,0	43,0	53,1	58,0	57,8
43	Wybrzeże Kości Słoniowej	Afryka Subsah.	52,2	43,8	70,3	63,5	57,5
44	Kenia	Afryka Subsah.	57,6	42,4	65,4	63,3	57,1
45	Bangladesz	Indie	66,5	50,4	56,0	55,6	57,1
46	Gambia	Afryka Subsah.	52,0	47,5	66,7	61,9	57,0
47	Eswatini	Afryka Subsah.	71,3	35,5	66,0	51,6	56,1
48	Lesotho	Afryka Subsah.	44,9	41,9	73,6	62,9	55,8
49	Senegal	Afryka Subsah.	45,1	50,8	59,9	62,2	54,5
50	Iran	Islam	87,8	35,3	40,4	44,2	51,9

51	India	Indie	57,3	50,4	52,6	46,3	51,7
52	Egipt	Islam	82,8	40,7	43,0	39,9	51,6
53	Tadżykistan	Islam	81,0	39,1	42,4	43,3	51,4
54	Kambodża	Azja Południowo-Wschodnia	67,8	49,1	48,9	39,7	51,4
55	Turkmenistan	Islam	82,0	41,7	40,6	37,5	50,5
56	Irak	Islam	73,1	39,9	45,7	42,8	50,4
57	Gwatemala	Ameryka Łacińska	56,2	45,7	53,6	44,9	50,1
58	Ghana	Afryka Subsah.	40,7	33,9	68,9	56,7	50,0
59	Namibia	Afryka Subsah.	43,1	30,4	66,4	60,3	50,0
60	Nepal	Indie	48,4	48,5	52,5	49,3	49,7
61	Timor Wschodni	Azja Południowo-Wschodnia	36,6	44,5	59,0	57,2	49,3
62	Nikaragua	Ameryka Łacińska	65,5	41,8	45,8	40,4	48,4
63	Algieria	Islam	76,7	38,4	41,0	37,4	48,3
64	Gabon	Afryka Subsah.	59,1	26,2	64,3	42,5	48,0
65	Chiny	Azja Wschodnia	85,5	39,3	32,8	33,6	47,8
66	Indonezja	Azja Południowo-Wschodnia	62,6	33,2	49,7	45,8	47,8
67	Maroko	Islam	71,5	35,9	44,5	39,1	47,7
68	Wietnam	Azja Południowo-Wschodnia	75,3	36,6	40,9	37,6	47,6
69	Sri Lanka	Indie	62,7	36,4	39,3	48,5	46,7
70	Bhutan	Indie	55,8	42,5	47,0	37,9	45,8
71	Azerbejdżan	Islam	81,5	28,1	41,4	31,5	45,7
72	Kirgistan	Islam	69,9	25,6	41,5	44,2	45,3
73	Honduras	Ameryka Łacińska	43,3	40,8	48,7	46,6	44,8
74	Uzbekistan	Islam	82,5	24,1	39,7	32,2	44,6
75	Filipiny	Azja Południowo-Wschodnia	50,4	28,1	51,0	48,3	44,4
76	Tunezja	Islam	66,3	37,3	40,9	31,2	43,9
77	Botswana	Afryka Subsah.	37,0	26,6	56,5	55,0	43,8
78	Kuba	Ameryka Łacińska	69,0	32,6	33,3	38,0	43,2
79	Jordania	Islam	67,9	27,0	40,4	33,5	42,2
80	Wenezuela	Ameryka Łacińska	54,4	33,8	41,6	38,5	42,1
81	Rosja	Eurazja	80,3	25,2	39,1	22,7	41,8
82	Malediwy	Indie	68,5	29,1	35,8	33,4	41,7
83	Salwador	Ameryka Łacińska	50,6	39,3	41,2	35,6	41,7
84	Turcja	Islam	70,3	32,0	35,8	27,5	41,4
85	Białoruś	Eurazja	80,3	25,2	35,8	23,7	41,2
86	Kazachstan	Islam	72,5	21,1	41,9	25,7	40,3
87	Arabia Saudyjska	Islam	84,8	24,3	33,5	16,8	39,8
88	Boliwia	Ameryka Łacińska	35,9	28,0	53,9	40,0	39,4
89	Peru	Ameryka Łacińska	37,7	30,0	45,1	44,8	39,4
90	Liban	Islam	64,5	25,7	39,7	26,8	39,2
91	Oman	Islam	72,5	21,8	39,4	20,1	38,5
92	Wyspy Zielonego Przylądka	Afryka Subsah.	27,2	30,4	43,7	51,9	38,3
93	Paragwaj	Ameryka Łacińska	46,8	27,8	45,3	33,1	38,2
94	Brunei	Azja Południowo-Wschodnia	73,9	22,0	33,9	22,5	38,1

95	Armenia	Eurazja	54,9	18,5	39,2	39,2	37,9
96	Bahrajn	Islam	74,5	24,4	34,6	17,8	37,8
97	Fidżi	Australia i Oceania	39,1	18,8	49,8	41,3	37,2
98	Gruzja	Eurazja	47,4	20,7	43,2	36,8	37,0
99	Mongolia	Azja Wschodnia	38,5	25,5	49,4	34,0	36,8
100	Tajlandia	Azja Południowo-Wschodnia	61,0	24,9	34,3	26,3	36,6
101	Kuwejt	Islam	70,2	27,3	31,7	17,3	36,6
102	Malezja	Azja Południowo-Wschodnia	66,3	19,3	37,9	22,9	36,6
103	Meksyk	Ameryka Łacińska	43,4	29,0	40,9	33,0	36,6
104	Mołdawia	Eurazja	49,8	21,2	44,6	29,9	36,4
105	Mauritius	Afryka Subsah.	40,9	24,4	40,3	39,2	36,2
106	Samoa	Australia I Oceania	32,5	20,2	46,4	45,0	36,0
107	Ekwador	Ameryka Łacińska	29,1	29,9	38,9	45,9	35,9
108	Belize	Ameryka Łacińska	37,6	30,4	43,6	32,0	35,9
109	Ukraina	Eurazja	54,5	20,7	39,7	26,8	35,4
110	Tonga	Australia i Oceania	39,9	25,5	44,5	30,5	35,1
111	Południowa Afryka	Afryka Subsah.	18,6	19,3	53,1	49,2	35,0
112	Jamajka	Ameryka Łacińska	45,0	20,9	43,2	29,9	34,7
113	Zjednoczone Emiraty Arabskie	Islam	79,0	22,1	22,3	13,3	34,2
114	Surinam	Ameryka Łacińska	32,3	24,7	46,2	32,6	33,9
115	Katar	Islam	76,4	19,1	32,8	6,6	33,7
116	Bośnia i Hercegowina	Europa	48,9	22,2	38,6	24,9	33,6
117	Dominikana	Ameryka Łacińska	42,6	21,9	40,1	29,5	33,5
118	Macedonia Północna	Europa	44,2	19,7	36,7	27,9	32,1
119	Seszele	Afryka Subsah.	38,2	18,5	35,9	35,1	31,9
120	Albania	Europa	37,4	22,9	37,9	28,3	31,6
121	Kolumbia	Ameryka Łacińska	24,5	30,5	35,5	35,4	31,4
122	Bułgaria	Europa	41,8	20,9	39,8	22,2	31,2
123	Serbia	Europa	42,6	21,2	36,2	24,6	31,1
124	Panama	Ameryka Łacińska	38,0	23,0	33,3	30,1	31,1
125	Brazylia	Ameryka Łacińska	25,1	25,3	39,1	32,2	30,4
126	Rumunia	Europa	40,5	17,0	37,0	23,1	29,4
127	Czarnogóra	Europa	36,8	13,7	33,6	27,8	28,0
128	Argentyna	Ameryka Łacińska	26,4	20,2	33,8	29,5	27,5
129	Grecja	Europa	35,3	20,7	28,7	20,0	26,2
130	Węgry	Europa	33,5	16,1	32,6	22,4	26,1
131	Singapur	Azja Południowo-Wschodnia	66,4	20,6	14,4	3,1	26,1
132	Kostaryka	Ameryka Łacińska	24,8	21,3	31,6	24,7	25,6
133	Polska	Europa	36,4	12,8	30,8	20,4	25,1
134	Łotwa	Europa	33,8	9,2	35,4	20,4	24,7
135	Chorwacja	Europa	28,7	18,1	30,8	20,1	24,4
136	Słowacja	Europa	31,7	13,5	31,2	20,4	24,2

137	Izrael	Islam	40,6	17,3	23,2	13,0	23,5
138	Korea Południowa	Azja Wschodnia	38,2	13,8	23,0	18,4	23,3
139	Chile	Ameryka Łacińska	23,0	17,8	28,3	24,2	23,3
140	Litwa	Europa	28,5	9,7	33,2	18,8	22,5
141	Urugwaj	Ameryka Łacińska	14,8	19,0	32,3	21,2	21,8
142	Włochy	Europa	30,8	18,4	21,6	15,7	21,6
143	Japonia	Japonia	29,5	17,1	18,6	18,5	20,9
144	Cypr	Islam	26,9	16,6	22,9	15,7	20,5
145	Czechy	Europa	26,8	11,1	26,0	17,5	20,3
146	Słowenia	Europa	23,0	12,3	23,3	17,1	18,9
147	Francja	Europa	27,0	14,6	18,3	14,0	18,5
148	Estonia	Europa	18,8	6,7	29,7	18,0	18,3
149	Hiszpania	Europa	17,5	14,1	21,4	17,1	17,5
150	Portugalia	Europa	10,5	17,3	22,2	18,8	17,2
151	Malta	Europa	15,7	16,9	19,7	15,0	16,8
152	Wielka Brytania	Europa	17,5	9,1	19,6	12,6	14,7
153	Finlandia	Europa	18,0	8,2	19,8	12,3	14,6
154	Austria	Europa	18,5	11,1	16,0	11,6	14,3
155	Belgia	Europa	17,0	10,3	17,2	11,6	14,0
156	Kanada	Ameryka Północna	17,6	8,9	16,8	12,3	13,9
157	Niemcy	Europa	20,0	7,3	15,3	11,7	13,6
158	Nowa Zelandia	Australia i Oceania	9,3	9,5	21,4	13,3	13,4
159	Dania	Europa	20,5	7,0	17,6	7,9	13,3
160	Szwecja	Europa	15,8	8,0	16,7	11,5	13,0
161	Australia	Australia i Oceania	15,0	10,5	16,7	9,8	13,0
162	Islandia	Europa	22,0	6,6	18,0	5,2	13,0
163	Stany Zjednoczone	Ameryka Północna	23,5	11,4	11,9	4,8	12,9
164	Niderlandy	Europa	15,0	7,5	17,2	8,6	12,1
165	Irlandia	Europa	15,0	10,0	19,9	2,3	11,8
166	Luksemburg	Europa	15,3	8,4	16,1	0,1	10,0
167	Szwajcaria	Europa	23,0	6,6	9,2	0,1	9,7
168	Norwegia	Europa	17,3	5,5	10,9	4,2	9,5
169	Cypr Północny	Islam	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
170	Sahara Zachodnia	Islam	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
171	Palestyna	Islam	b.d.	30,2	b.d.	b.d.	b.d.
172	San Marino	Europa	14,3	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
173	Kosowo	Europa	43,0	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
174	Watykan	Europa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
175	Monako	Europa	28,3	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
176	Liechtenstein	Europa	23,5	9,3	b.d.	b.d.	b.d.
177	Andora	Europa	22,5	16,2	b.d.	b.d.	b.d.
178	Tajwan	Azja Wschodnia	19,0	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
179	Korea Północna	Azja Wschodnia	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
180	Wyspy Salomona	Australia i Oceania	42,1	b.d.	68,3	52,4	b.d.
181	Wallis i Futuna (Francja)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
182	Tuvalu	Australia i Oceania	34,3	b.d.	b.d.	51,4	b.d.
183	Sfederowane Stany Mikronezji	Australia i Oceania	25,5	b.d.	53,3	b.d.	b.d.
184	Samoa Amerykańskie (USA)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
185	Wyspy Marshalla	Australia i	25,3	b.d.	b.d.	32,9	b.d.

		Oceania					
186	Vanuatu	Australia i Oceania	37,9	b.d.	64,1	54,9	b.d.
187	Palau	Australia i Oceania	31,5	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
188	Nauru	Australia i Oceania	39,6	b.d.	b.d.	39,2	b.d.
189	Kiribati	Australia i Oceania	36,0	b.d.	62,7	45,7	b.d.
190	Polinezja Francuska (Francja)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
191	Pitcairn (Wielka Brytania)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
192	Nowa Kaledonia (Francja)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
193	Mariany Północne (USA)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
194	Guam (USA)	Australia i Oceania	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
195	St. Pierre i Miquelon	Ameryka Północna	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
196	Grenlandia	Ameryka Północna	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
197	Bermudy	Ameryka Północna	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
198	Portoryko	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
199	Dominika	Ameryka Łacińska	37,1	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
200	Bahamy	Ameryka Łacińska	40,0	b.d.	39,4	b.d.	b.d.
201	Turks i Caicos	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
202	Sint Maarten	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
203	Sint Eustatius	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
204	Saint-Barthélemy	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
205	Saint Vincent i Grenadyny	Ameryka Łacińska	36,6	b.d.	42,9	b.d.	b.d.
206	Saint-Martin	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
207	Saint Lucia	Ameryka Łacińska	36,7	b.d.	43,5	b.d.	b.d.
208	Saba	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
209	Trinidad i Tobago	Ameryka Łacińska	38,4	17,6	39,3	b.d.	b.d.
210	Montserrat	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
211	Martynika	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
212	Gujana	Ameryka Łacińska	47	25,3	45,3	b.d.	b.d.
213	Kajmany	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
214	Gwadelupa	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
215	Gujana Francuska	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.

216	Grenada	Ameryka Łacińska	39,0	b.d.	41,9	b.d.	b.d.
217	Saint Kitts i Nevis	Ameryka Łacińska	37,7	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
218	Falklandy	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
219	Curaçao	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
220	Brytyjskie Wyspy Dziewicze	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
221	Bonaire	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
222	Barbados	Ameryka Łacińska	35,3	b.d.	34,9	b.d.	b.d.
223	Aruba	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
224	Antigua i Barbuda	Ameryka Łacińska	39,6	b.d.	35,1	b.d.	b.d.
225	Anguilla	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
226	Amerykańskie Wyspy Dziewicze	Ameryka Łacińska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
227	Réunion	Afryka Subsah.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
228	Wysp Św. Tomasza i Książęca	Afryka Subsah.	34,0	b.d.	57,4	66,9	b.d.
229	Libia	Islam	79,3	32,0	39,3	b.d.	b.d.

Źródło: opracowanie własne.

Globalny obraz: bieguny inkluzji i ekskluzji

Zestawienie WWS odsłania wyraźny podział północ–południe z dwoma stabilnymi biegunami. Biegun niskiego wykluczenia obejmuje zachodnią i północną Europę oraz Amerykę Północną: Norwegia 9,5; Szwajcaria 9,7; Niemcy 13,6; USA 12,9; Kanada 13,9. Niski poziom odnotowują również Australia 13,0 i Nowa Zelandia 13,4. Do krajów o niskim poziomie wykluczenia dołącza Japonia (20,9). Biegun wysokiego wykluczenia koncentruje się w Afryce Subsaharyjskiej (Sudan Południowy 80,0; Czad 79,8; Republika Środkowoafrykańska 78,3; Niger 74,6). Również części Regionu Islamu (Afganistan 77,2; Sudan 69,7; Jemen 67,5) notują podwyższone wartości WWS. Wykluczenie osiąga również znaczny poziom na Haiti (64,2) oraz w Regionie Indii – m.in. Pakistan 65,2.

Na mapie świata rysują się trzy charakterystyczne układy. Po pierwsze, „łuk inkluzji" państw OECD: od Skandynawii i Beneluksu przez zachodnią Europę i Amerykę Północną po Japonię i Koreę Południową (23,3). W Ameryce Łacińskiej łuk ten przedłużają Urugwaj (21,8), Chile (23,3) i Kostaryka (25,6). Po drugie, „półksiężyc wysokiej ekskluzji": od Sahelu i Rogu Afryki przez Wielkie Jeziora Afrykańskie i dorzecze Konga (wartości 65–80) po „korytarz konfliktowy" Jemen–Afganistan (67,5–77,2). Po trzecie, „wyspy inkluzji" w trudnych otoczeniach: Seszele (31,9) i Mauritius (36,2) w Afryce, Oman (38,5) i Kazachstan (40,3) w Regionie Islamu/Eurazji oraz Tajlandia i Malezja (po 36,6) w Azji Południowo-Wschodniej. Odpowiednikiem tych miejsc są ogniska ekskluzji w obszarach wartości

przeważnie średnich: Haiti w Ameryce Łacińskiej czy Myanmar (63,9), Laos (57,8) i Kambodża (51,4) w Azji Południowo-Wschodniej.

Wysokie wartości WWS (60–80) niemal zawsze wynikają z podwójnego deficytu – wysokiego wykluczenia w zdrowiu i dobrobycie (często ≥70). Tak wygląda Sudan Południowy (82,4; 96,3 → 80,0), Czad (83,4; 89,7 → 79,8), RŚA (87,7; 86,8 → 78,3), Niger (80,3; 86,4 → 74,6) czy Mozambik (75,2; 78,8 → 66,1). Ograniczenia w „dobru" (ład normatywny) i „prawdzie" (poznanie) wzmacniają tę pułapkę.

W części państw Regionu Islamu widoczny jest mechanizm „kompensacji bogactwem": restrykcyjny ład normatywny (dobro 70–85) łagodzony jest bardzo niskim wykluczeniem w dobrobycie i zdrowiu (Katar 6,6; ZEA 13,3; Kuwejt 17,3), co obniża WWS do poziomu 33–40. Przeciwnie działają deficyty w dostępie do wiedzy: gdy wykluczenie poznawcze przekracza 60 (np. Niger 69,7; Afganistan 77,4; Pakistan 62,7), blokuje mobilność społeczną i modernizację instytucji, utrzymując wysoki łączny poziom WWS nawet przy umiarkowanym zdrowiu/dobrobycie. Państwa o relatywnie lepszej „prawdzie", lecz średnim zdrowiu i dobrobycie, zatrzymują się w środkowej strefie (np. India 51,7; Wietnam 47,6; Filipiny 44,4).

Zróżnicowanie wewnątrzregionalne

W Europie obserwowany jest zwarty klaster niskich wartości WWS (9–22) w części zachodniej i nordyckiej, natomiast Europa Wschodnia utrzymuje poziomy średnio-niskie (około 22–33). Różnica między tymi obszarami wynika przede wszystkim ze słabszych wyników w wymiarach „prawdy" i „dobrobytu" w regionach wschodnich, przy zbliżonych rezultatach zdrowotnych.

W Eurazji wartości wskaźnika mieszczą się w wąskim przedziale średnim (35–42), łącząc wysoki poziom wykluczenia w kategorii „dobra" z przeciętnym zdrowiem. Wskazują na to m.in. wyniki dla Rosji (41,8), Białorusi (41,2), Ukrainy (35,4), Mołdawii (36,4), Armenii (37,9) i Gruzji (37,0). Charakterystyczne jest tu oddziaływanie ograniczeń instytucjonalnych, które podwyższają wartości WWS nawet przy umiarkowanych wynikach zdrowotnych.

Region Islamu cechuje się największą dyspersją wewnętrzną – od państw Zatoki (33–40) po strefy wojny i chronicznego niedoboru (65–77). W krajach zamożnych (np. Katar, Kuwejt, Zjednoczone Emiraty Arabskie) relatywnie wysoki dobrobyt i stan zdrowia kompensują deficyty w zakresie „prawdy", co stabilizuje wskaźnik na poziomie umiarkowanym. W strefach konfliktu (Afganistan 77,2; Syria 62,1; Jemen 67,5; Sudan 69,7) deficyty są wielowymiarowe i znacząco podwyższają wartości WWS.

Azja Wschodnia charakteryzuje się silnym kontrastem pomiędzy Koreą Południową

(23,3), która uzyskuje niskie wartości dzięki stabilnym instytucjom i dobremu zdrowiu, a Chinami (47,8), gdzie bardzo wysokie „dobro" (85,5) podnosi ogólny poziom wykluczenia. Mongolia zajmuje pozycję pośrednią (36,8).

W Azji Południowo-Wschodniej występuje duża rozpiętość wartości – od niskich w Singapurze (26,1), przez średnie w Tajlandii i Malezji (36,6), po wysokie w Mjanmie (63,9), Laosie (57,8) i Kambodży (51,4). Indonezja i Filipiny sytuują się w przedziale pośrednim (44–48). Rozbieżności te wynikają z różnic w zakresie praw instytucjonalnych oraz jakości usług publicznych.

Na subkontynencie indyjskim wartości wskaźnika mieszczą się w paśmie średnich i wyższych poziomów: Pakistan 65,2; Bangladesz 57,1; India 51,7; Nepal 49,7; Sri Lanka 46,7; Bhutan 45,8; Malediwy 41,7. Wspólną cechą regionu pozostają deficyty w zakresie „prawdy" i zdrowia, które utrzymują wartości WWS powyżej progu niskich wartości, mimo postępującej poprawy dobrobytu w niektórych krajach.

Ameryka Łacińska rozciąga się od poziomów zbliżonych do OECD (Urugwaj 21,8; Chile 23,3; Kostaryka 25,6) po pas 40–50 (Honduras 44,8; Nikaragua 48,4; Salwador 41,7) i Haiti (64,2). W regionie występują zarówno przypadki „oaz inkluzji" o stabilnych instytucjach i sprawnych usługach publicznych, jak i państwa o większej chwiejności instytucjonalnej i gorszej sytuacji zdrowotnej.

Australia i Oceania mają strukturę dualną. Australia i Nowa Zelandia odnotowują bardzo niskie wartości (13,0–13,4), podczas gdy wyspiarska Melanezja i część Polinezji osiągają wyniki znacznie wyższe (Papua-Nowa Gwinea 62,8; Fidżi 37,2; Tonga 35,1; Samoa 36,0). Wzrost wartości WWS w tej części świata wynika głównie z deficytów zdrowia i dobrobytu.

6.2. Synteza: geografia wykluczenia społecznego w ujęciu globalnym

Zestawienie wyników WWS dla 168 państw odsłania uporządkowany, choć nie całkowicie deterministyczny obraz świata. Na jednym krańcu znajdują się obszary niskiego wykluczenia – „łuk inkluzji" biegnący od Europy Zachodniej i Północnej, przez Amerykę Północną, po Australię, Nową Zelandię i Japonię. Na drugim – „półksiężyc ekskluzji", który obejmuje przede wszystkim Afrykę Subsaharyjską oraz część Regionu Islamu rozciągającą się od Jemenu po Afganistan. Pomiędzy tymi biegunami rozpościera się szeroka strefa wyników pośrednich, kształtowana przez lokalne dzieje instytucji, trajektorie rozwoju gospodarczego i odmienności cywilizacyjne. Większość państw OECD utrzymuje stabilnie niskie wartości WWS dzięki skumulowanym przewagom – sprawnym instytucjom, rozbudowanym usługom publicznym, wysokiemu poziomowi dochodów i otwartemu

dostępowi do wiedzy/informacji. Ten ogólny wzór nie wyklucza wyjątków. W obszarach wysokiego poziomu wykluczenia społecznego pojawiają się rejony relatywnej inkluzji (np. Mauritius, Seszele, Oman, Tajlandia), a w regionach o średnim lub niskim poziomie wykluczenia zdarzają się kraje o wysokim poziomie ekskluzji (np. Haiti).

Rola fundamentów cywilizacyjnych

Quincunx – dobro (ład normatywny), prawda (poznanie), zdrowie, dobrobyt i piękno – pozwala przełożyć różnice cywilizacyjne na wzory wykluczenia.

- **Afryka Subsaharyjska**: kluczowe są deficyty zdrowia i dobrobytu; bez ich skokowej poprawy nawet trafne reformy w „dobru" i „prawdzie" gasną w zderzeniu z barierami materialnymi.
- **Region Islamu**: widoczne są dwie trajektorie. W zamożnych państwach Zatoki wysoki dobrobyt i sprawna ochrona zdrowia łagodzą restrykcyjny ład normatywny; w strefach napięć i konfliktów ponownie dominuje duet zdrowie–dobrobyt.
- **Region Indii**: „wąskim gardłem" pozostają prawda i zdrowie (języki nauczania, jakość edukacji, dostęp do usług medycznych), a następnie nierówności i lokalne hierarchie w „dobru" (kasty).
- **Azja Wschodnia**: niskie wykluczenie materialne, a różnice między krajami wynikają raczej z reguł informacyjno-normatywnych (prawda/dobro) niż z biedy.
- **Europa i szerzej Zachód**: Poziom dobrobytu jest stabilny; o zróżnicowaniu decydują nierówności, rządy prawa i jakość instytucji.
- **Ameryka Łacińska**: typowa „pułapka średniego dochodu" – umiarkowany dobrobyt nie przekłada się wprost na bezpieczeństwo i równość dostępu do usług; problemem jest wysoka przestępczość i słaba egzekucja prawa.

Wyniki układają się w trzy czytelne trajektorie. Tam, gdzie funkcjonuje model państwa opiekuńczego, zbieżność silnych instytucji, wysokiego poziomu edukacji i szerokich usług publicznych konsekwentnie obniża WWS. W części państw Zatoki dobrobyt łagodzi ograniczenia – duże dochody i dobra opieka zdrowotna „przykrywają" surowe reguły wynikające z obowiązującej etyki, dając umiarkowany WWS, ale państwa te pozostają wrażliwe na wstrząsy gospodarcze. Wreszcie w wielu krajach Afryki i w strefach konfliktu skumulowane braki w zdrowiu i dobrobycie, wzmocnione problemami poznawczymi i ograniczeniami praw, zamykają możliwość wyjścia bez równoległej poprawy w kilku obszarach naraz.

Podsumowując, terytorium wyznacza ramy, nie los — o poziomie wykluczenia w skali regionalnej decydują przede wszystkim instytucje, polityki oraz cywilizacyjne wzorce

organizacji życia zbiorowego i relacji między jednostką a wspólnotą. Uzyskane wyniki pozostają zbieżne z interpretacją P. Skrzydlewskiego (2000), który – odwołując się do koncepcji F. Konecznego – podkreślał znaczenie wolności osoby ludzkiej oraz wpływu struktur cywilizacyjnych na możliwości jej pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. Charakterystyczne jest również to, że najniższe wartości wykluczenia w kategorii „dobra" (ładu normatywnego) występują przede wszystkim w regionach związanych z cywilizacją zachodnią/łacińską, gdzie historycznie wykształciły się instytucje oparte na rządach prawa, autonomii jednostki oraz wysokim poziomie ochrony praw obywatelskich.

Poziom wykluczenia jest w pewnym stopniu podatny na zmianę, jeśli interwencje dotykają właściwych dla danej kultury obszarów życia zbiorowego. W najuboższych państwach z pewnością zmiany należy zacząć od poprawy w kategorii zdrowia i dobrobytu. W każdym przypadku „piękno", rozumiane jako uznanie i widzialność tożsamości, może zwiększać społeczną akceptację reform. W tym sensie quincunx działa jak kompas: wskazuje, od czego zacząć, jak planować działania i gdzie inwestować środki. Dzięki temu mozaika wyników WWS układa się w spójny obraz świata, w którym wykluczenie można redukować, łącząc poprawę warunków życia z otwarciem na różnorodność i uznaniem powszechnych praw człowieka za obowiązujące.

Wzory i regularności w wykluczeniu społecznym

W celu syntetycznego ujęcia wyników przeprowadzonej analizy porównawczej opracowano zestawienie najważniejszych wzorów i regularności dotyczących wykluczenia społecznego w ujęciu ponadregionalnym. Poniższe tabele stanowią próbę identyfikacji powtarzalnych mechanizmów marginalizacji występujących w różnych kręgach cywilizacyjnych, niezależnie od ich poziomu rozwoju gospodarczego czy specyfiki kulturowej.

Tabela 34 prezentuje podstawowe mechanizmy ponadregionalne wpływające na skalę wykluczenia społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem kumulacji deficytów zdrowia, dobrobytu, edukacji oraz jakości instytucji publicznych. Z kolei tabela 35 przedstawia najważniejsze wzory instytucjonalne wykluczenia społecznego, wskazując zależność pomiędzy modelem funkcjonowania państwa a poziomem WWS. Natomiast tabela 36 syntetyzuje globalne formy ekskluzji społecznej odnoszące się do grup najczęściej narażonych na trwałą marginalizację w różnych regionach świata.

Zestawione wzory odnoszą się zarówno do czynników strukturalnych i instytucjonalnych, jak i do najczęściej wykluczanych grup społecznych oraz dominujących form ekskluzji społecznej. Analiza pozwoliła również na wyodrębnienie modeli

funkcjonowania państwa wpływających na skalę oraz trwałość wykluczenia społecznego.

Przedstawione zestawienia mają charakter syntetyczny i interpretacyjny. Posłużyły one do opracowania końcowych wniosków badawczych dotyczących zależności pomiędzy poziomem rozwoju instytucjonalnego państw, strukturą społeczną a skalą wykluczenia społecznego w poszczególnych regionach świata.

Tab. 33. Mechanizmy powtarzalne (ponadregionalne) wykluczenia społecznego

Wzór (ponadregionalny)	Opis / implikacje
Kumulacja deficytów zdrowia i dobrobytu	Wysoki WWS tam, gdzie równocześnie słabe są systemy zdrowia i warunki materialne; ograniczenia w „dobru" i „prawdzie" dodatkowo utrwalają ekskluzję.
Instytucje jako bezpiecznik	Sprawne państwo, szerokie usługi publiczne i stabilne prawo obniżają WWS wielokanałowo.
Grupy stale narażone	Kobiety, ludność rdzenna, mniejszości etniczne/religijne, osoby z niepełnosprawnościami, migranci/uchodźcy oraz osoby LGBTQ+ częściej doświadczają ograniczeń wpływu na życie zbiorowe.
Bariera poznawcza	Słaba edukacja, alfabetyzacja i wolność informacji działają jak „wąskie gardło" mobilności społecznej.
Wymiar symboliczny (piękno)	Marginalizacja języków i praktyk kulturowych osłabia spójność i sprawczość; często towarzyszy wysokiemu WWS w innych wymiarach.
Geografia peryferii	Wewnętrzne peryferie (obszary wiejskie, pogranicza, slumsy, peryferie cywilizacyjne) mają konsekwentnie wyższy WWS niż rdzenie metropolitalne.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 34. Wzory instytucjonalne wykluczenia społecznego

Wzór instytucjonalny	Mechanizm działania	Typowy efekt na WWS
Państwo opiekuńcze	Pełne spektrum usług publicznych (zdrowie, edukacja, zabezpieczenia), wysoka zdolność wykonawcza.	Spadek WWS w wielu wskaźnikach jednocześnie, wysoka stabilność.
Państwo kontrolne	Selektywna kompensacja (np. inwestycje w zdrowie/dobrobyt) przy ograniczeniach w „prawdzie" i „dobru".	WWS umiarkowanie niski, ale bariera dalszej poprawy bez liberalizacji informacyjnej/normatywnej.
Państwo słabe	Niska podaż usług podstawowych, ograniczona zdolność do rządzenia i zapewniania bezpieczeństwa.	Wysoki WWS, „piękno" redukowane do folkloru, spada sprawczość grup.

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 35. Globalne formy wykluczenia społecznego

Forma ekskluzji (globalna)	Typowy mechanizm
Marginalizacja kobiet	Gorszy dostęp do zdrowia, edukacji, rynku pracy i decyzji publicznych.
Ludność rdzenna	Wywłaszczenie symboliczne i materialne; słabsza reprezentacja polityczna.
Mniejszości etniczne i religijne	Dyskryminacja prawna/symboliczna, bariery językowe, ograniczenia w „dobru".
Osoby z niepełnosprawnościami	Niedostępność usług i przestrzeni; niskie wsparcie

	instytucjonalne.
Migranci/uchodźcy	Brak praw i ochrony socjalnej, niepewny status prawny.
Osoby LGBTQ+	Penalizacja/represje w części krajów; wykluczenie normatywne i społeczne.

Źródło: opracowanie własne.

7. Wnioski

Niniejszy rozdział syntetyzuje wyniki całej rozprawy: odpowiada na pytania badawcze, weryfikuje hipotezy, wskazuje wkład teoretyczno-metodologiczny, formułuje implikacje dla polityk publicznych oraz wyznacza kierunki dalszych badań. Punkt odniesienia stanowią: (1) przyjęta perspektywa cywilizacyjna i pięciomian bytu (dobro, prawda, zdrowie, dobrobyt, piękno), (2) autorski Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS) oparty na czterech wymiarach ilościowych, z „pięknem" jako komponentem jakościowym.

Odpowiedzi na pytania badawcze

(P1) Jaki wpływ na wykluczenie ma przynależność cywilizacyjna regionu?

Przynależność cywilizacyjna istotnie kształtuje spektrum i mechanizmy ekskluzji, ale nie działa deterministycznie. W obrębie tych samych regionów obserwujemy rozbieżne profile. (np. w pasie Jemen–Afganistan; w Afryce Subsaharyjskiej: Seszele (31,9) i Mauritius (36,2) kontra Sudan Południowy (80,0) czy Czad (79,8). O rezultacie decyduje konfiguracja pięciu wymiarów oraz zdolność instytucjonalna do ich pozytywnego wzmacniania.

(P2) Jak kształtuje się poziom wykluczenia w regionach?

Międzyregionalnie utrzymuje się wyraźny gradient: bardzo niskie WWS w Europie Zachodnio-Nordyckiej, Ameryce Północnej, Australii/Nowej Zelandii i Japonii; wysokie w części Afryki Subsaharyjskiej oraz w pasie konfliktów Regionu Islamu. Jednocześnie istnieją „oazy inkluzji" (np. Mauritius, Seszele, Oman, Tajlandia), które przełamują presję cywilizacyjną.

(P3) Które grupy są najbardziej dotknięte wykluczeniem?

W skali globalnej powracają te same wzorce: mieszkańcy obszarów wiejskich i peryferyjnych, kobiety i dziewczęta (zwłaszcza w systemach reglamentujących role płci), ludność rdzenna, społeczności bezpaństwowe i mniejszości językowe/etniczne, osoby z niepełnosprawnościami i młodzież opuszczająca edukację.

(P4) Czy wykluczenie jest immanentną cechą cywilizacji?

Nie jest cechą konieczną, lecz trwałą możliwością, która materializuje się, gdy zawodzą instytucje i sprzężenia między wymiarami pięciomianu. Cywilizacje dostarczają legitymizacji norm i praktyk – mogą zarówno ograniczać, jak i poszerzać inkluzję.

(P5) Jaki jest wpływ dobrobytu?

Dobrobyt działa jak „warunek umożliwiający" realną wolność: tam, gdzie braki

materialne i zdrowotne są skumulowane, WWS rośnie niezależnie od formalnych praw. Z kolei wysoki dochód i sprawne usługi publiczne potrafią obniżyć WWS nawet przy restrykcyjnym ładzie etycznym, choć taki model jest podatny zawirowania gospodarcze.

Weryfikacja hipotez

H1. Wykluczenie rzadsze w demokracjach wysokiej jakości – potwierdzona ogólnie.

Niskie WWS koreluje z rządami prawa, przejrzystością i partycypacją. Wyjątkiem są demokracje o wysokich nierównościach/deficytach usług (podwyższony komponent „zdrowia"/„dobrobytu").

H2. Globalizacja nasila wykluczenie – częściowo, warunkowo. Globalizacja redukuje skrajne ubóstwo w części świata, ale tworzy nowe linie podziału (cyfrowe i edukacyjne „wąskie gardła", segmentację rynku pracy, wyparcie lokalnych kultur). Bilans zależy od zdolności państw do osłony społeczeństwa i redystrybucji szans.

H3. Dominujące ujęcia geograficzne są niewystarczające – potwierdzona. Włączenie ram cywilizacyjnych i pięciomianu bytu zwiększa moc wyjaśniającą: pozwala uchwycić sprzężenia między normami, poznaniem, zdrowiem i dobrobytem, a także rolę „piękna" (tożsamości/estetyki) jako wymiaru symbolicznego.

H4. Państwo opiekuńcze ogranicza wykluczenie – potwierdzona. Szerokie, dostępne usługi publiczne, stabilne reguły życia społecznego i inwestycje w kapitał ludzki systemowo obniżają WWS.

Wkład naukowy rozprawy

Rozprawa wnosi wkład do geografii społeczno-ekonomicznej oraz badań nad wykluczeniem społecznym w kilku wymiarach.

Po pierwsze, zaproponowano nową operacjonalizację wykluczenia społecznego w geografii poprzez konstrukcję Wskaźnika Wykluczenia Społecznego (WWS). Przyjęte rozwiązanie pozostaje spójne z relacyjnym rozumieniem ekskluzji społecznej.

Po drugie, w pracy zastosowano perspektywę cywilizacyjną jako ramę integrującą analizę geograficzną. Umożliwiło to połączenie danych ilościowych i jakościowych oraz uporządkowanie porównań międzyregionalnych w skali globalnej.

Po trzecie, rozprawa stanowi próbę połączenia refleksji teoretycznej z procedurą pomiarową poprzez przełożenie pięciomianu bytu Feliksa Konecznego na zestaw mierzalnych wskaźników oraz jakościowy moduł interpretacyjny.

Po czwarte, opracowano zintegrowaną bazę porównawczą obejmującą 168 państw i

terytoriów świata wraz z katalogiem jednostek, dla których występowały braki danych. Baza ta może stanowić punkt odniesienia dla dalszych badań porównawczych nie tylko nad wykluczeniem społecznym.

Po piąte, zaproponowane podejście posiada charakter skalowalny i może zostać wykorzystane zarówno w analizach subnarodowych (np. regionów i obszarów metropolitalnych), jak i w badaniach dotyczących zmian wykluczenia społecznego w czasie.

Dodatkowym wkładem rozprawy jest opracowanie materiału kartograficznego przedstawiającego przestrzenne zróżnicowanie wartości WWS oraz zestawień dotyczących napięć etnicznych w poszczególnych regionach świata.

Ograniczenia zastosowanej koncepcji

Podstawowym ograniczeniem jest czasowość i niejednorodność danych. Wskaźniki pochodzą z różnych lat i źródeł, a w nielicznych przypadkach – z powodu braków – zastosowano metodologicznie zbliżone zamienniki lub oznaczono braki jako *b.d.* Dotyczy to zwłaszcza krajów objętych konfliktami i państw wyspiarskich, gdzie spójne serie statystyk są rzadkie. Choć rozstępy czasowe nie przekraczają zwykle kilku lat, mogą zniekształcać porównywalność, zwłaszcza w okresach szybkich zmian.

Drugim ograniczeniem są założenia konstrukcyjne WWS. Standaryzacja min–max spłaszcza skrajności, a decyzja o równych wagach (po 20%) upraszcza rzeczywistość: alternatywne schematy (np. wagi eksperckie) mogłyby przestawić rangi krajów i regionów. Wyniki są też wrażliwe na wybór konkretnych wskaźników – dla „dobra" czy „prawdy", z których część ma rodowód w kulturach zachodnich, co niesie ryzyko stronniczości.

Wymiar „piękna" pozostaje przede wszystkim jakościowy i nie wchodzi do agregatu liczbowego, co ogranicza porównawczość międzynarodową, ale świadomie chroni sens kulturowy tego komponentu. Interpretacje mogą jednak być podatne na błąd oceny oraz ograniczenia dostępnych opisów etnograficznych.

Kolejnym ograniczeniem jest skala analizy. Wnioski formułowane są głównie na poziomie państw i regionów cywilizacyjnych; uśrednienia narodowe maskują silne zróżnicowania subnarodowe (miasto–wieś, regiony peryferyjne, dzielnice metropolii). Z tego powodu istnieje ryzyko błędu ekologicznego przy przenoszeniu wniosków na poziom grup lokalnych.

Wreszcie, badanie ma charakter przede wszystkim przekrojowy. WWS pozwala diagnozować wzory i korelacje, ale nie przesądza o związkach przyczynowych; na przykład „wysoki WWS" i „niski dobrobyt" mogą wzajemnie się wzmacniać.

Kierunki dalszych badań

Dalsze prace powinny pokazać nie tylko „stan na dziś", ale i zmiany w czasie. Warto więc zamienić WWS w szereg czasowy, który co roku aktualizuje dane i pozwala zobaczyć, jak wykluczenie rośnie lub maleje po pandemii, w czasie wojny czy przy skokach cen energii i żywności. Równocześnie trzeba zejść poniżej poziomu państw: liczyć WWS dla jednostek administracyjnych, miast i obszarów wiejskich. Pomocne w tym mogą być narzędzia geograficzne, które dobrze uzupełniają braki w statystyce publicznej.

Wymiar „piękna" można rozwijać w formule mieszanej: proste miary zastępcze (różnorodność językowa, gęstość instytucji kultury, jakość przestrzeni publicznej) zawsze łączyć z opisem kontekstu.

Metodologicznie potrzebne są testy wrażliwości i alternatywne wagi kategorii, by sprawdzić, czy wnioski są stabilne przy innych założeniach (np. większym znaczeniu „dobra" i „prawdy"). Równolegle warto oceniać skuteczność polityk publicznych – zdrowotnych, edukacyjnych, socjalnych – tak, by odróżniać korelacje od efektów.

Geografia daje tu spójną ramę. Analizy GIS, identyfikacja „gorących punktów", modele zależności i badania przepływów (migracje, dobrobyt, obieg informacji) pozwalają zobaczyć, gdzie i dlaczego wykluczenie się koncentruje oraz jak „rozlewa się" wzdłuż granic i sieci osadniczej. Równie ważna jest praca w terenie. Obserwacja uczestnicząca – bycie „w środku" życia dzielnicy, osady czy obozu – pozwala uchwycić subiektywne poczucie wykluczenia, którego nie pokaże żadna liczba. W połączeniu z mapowaniem partycypacyjnym, „spacerami badawczymi" i krótkimi wywiadami można porównać doświadczenia mieszkańców różnych regionów świata i sprawdzić, czy te same wskaźniki niosą ten sam sens w innych kulturach.

Tak rozumiany program badań łączy skalę globalną z lokalną i liczby z doświadczeniem miejsca. Dzięki temu WWS może stać się praktycznym narzędziem planowania terytorialnego i polityk społecznych oraz monitorować ich skutki. Ostatecznie chodzi o to, jak metody życia zbiorowego przekładają się na realne szanse życiowe. Geografia jest właściwym językiem, by to opisać i zmieniać.

Konkluzja ogólna

Ta praca pokazuje, że wykluczenie społeczne ma wymiar geograficzny: przejawia się w konkretnych miejscach, układach i granicach. Perspektywa geograficzna pozwala łączyć skalę globalną z lokalnym doświadczeniem — dzięki mapom, porównywalnym wskaźnikom i opisowi kontekstu miejsca widzimy nie tylko gdzie i ile, ale przede wszystkim dlaczego.

Ramą porządkującą analizy był pięciomian bytu Feliksa Konecznego — dobro, prawda, zdrowie, dobrobyt i piękno. Potraktowano go pragmatycznie: jako siatkę, która pomaga zestawić dane ilościowe z opisem kulturowym. Ta siatka ujawnia stałe elementy długiego trwania (instytucje, normy, wzory życia), a także zostawia miejsce na różnice lokalne.

Wnioski są proste. Inkluzja pojawia się tam, gdzie solidny fundament materialno-zdrowotny spotyka się z otwartym obiegiem wiedzy i przejrzystymi liberalnymi regułami życia zbiorowego. Ekskluzja narasta, gdy braki w zdrowiu i dobrobycie łączą się z ograniczeniami w dostępie do informacji i zawężonym ładem normatywnym. Wymiar „piękna" — potraktowany jakościowo — dopowiada kwestię tożsamości: jeśli lokalne formy ekspresji są spychane na margines, słabnie poczucie sprawstwa i zakorzenienia.

W tle stoi pytanie o człowieka. Jesteśmy równocześnie cieleśni i kulturowi, samodzielni i zależni od innych. Potrzebujemy ochrony zdrowia i środków do życia, ale też uznania, współdecydowania i dostępu do informacji. W tym sensie wykluczenie to nic innego jak ograniczenie realnej wolności — zarówno „od" przymusu, jak i „do" działania.

Rola geografii nie kończy się na kartografii. To geografia pozwala zamienić uzyskane dane w selektywne, „miejscowe" działania: inaczej w metropolii, inaczej na peryferiach, inaczej w każdym regionie cywilizacyjnym. Zaproponowany WWS — cztery wymiary ilościowe uzupełnione jakościowym „pięknem" — jest krokiem w stronę takich porównań, bez utraty sensu miejsca.

Podsumowując: mapy nie przesądzają losu, ale pokazują, gdzie praca jest najpilniej potrzebna. Myśl Konecznego przypomina o pierwszeństwie dobra; geografia wskazuje, gdzie to dobro urzeczywistniać; a obraz człowieka — istoty wolnej, relacyjnej i twórczej — wyznacza miarę skutecznej polityki. Wtedy mierzenie wykluczenia staje się nie tylko diagnozą, lecz także planem naprawy wspólnego świata.

Literatura

Abłażewicz-Górnicka, U. (2013). Marginalizacja i wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej. *Pogranicze. Studia Społeczne*, 22, 231–242.

Abuya, B., Oketch, M., Musyoka, P. (2013). Why do pupils dropout when education is 'free'? Explaining school dropout among the urban poor in Nairobi. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 43(6), 740–762.

Adametz, R. (2017). Wykluczenie filozofii. W: J. Hańderek, N. Kućma (red.), *Wykluczenia. Perspektywy ponowoczesności* (t. 3). Kraków: Universitas.

Agamben, G. (2008). *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie* (tłum. M. Salwa). Warszawa: Prószyński i S-ka.

Ahmat, A., Okoroafor, S. C., Kazanga, I., Asamani, J. A., Millogo, J. J. S., Illou, M. M. A., Mwinga, K., Nyoni, J. (2022). *The health workforce status in the WHO African Region: findings of a cross-sectional study*. *BMJ Global Health*, 7(Suppl. 1), e008317.

Allen, M. G. (2012). Land, identity and conflict on Guadalcanal, Solomon Islands. *Australian Geographer*, 43(2), 163–180.

Althusser, L. (2006). *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa* (tłum. A. Staroń). Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED) (2023). ACLED data (version 2023). Pobrano z: https://acleddata.com/ [dostęp: 26.04.2026].

Arystoteles (2007). *Etyka nikomachejska* (tłum. D. Gromska). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Askew, M. (2002). *Bangkok: place, practice and representation*. London: Routledge.

Austen, R. A. (1999). The moral economy of witchcraft: an essay in comparative history. *Africa: Journal of the International African Institute*, 67(2), 203–228.

Babbie, E. (2003). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bagby, P. (1958). *Kultura i historia* (tłum. J. Jedlicki). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bahn, P. G. (2006). *Archeologia – przewodnik* (tłum. E. Cander). Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Barrow, C. L. (2020). *The dangerous class: the concept of the lumpenproletariat*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bartol, A., Herbst, J., Pierścińska, A. (2021). *Wykluczenie społeczno-cyfrowe w Polsce: stan zjawiska, trendy, rekomendacje*. Warszawa: Fundacja Stocznia.

Basu, D., Das, D. (2013). The Maoist movement in India: Some political economy considerations. *Journal of Agrarian Change, 13*(3), 365–381.

Bayat, A. (1997). Un-civil society: The politics of the "informal people". *Third World Quarterly, 18*(1), 53–72.

Bednarczyk, G. (2017). Feliksa Konecznego nauka o cywilizacjach wobec współczesnych zjawisk życia społecznego. *Kultura i Wartości*, 22(2), 54–113.

Belcer, A. (2013). Zbędni, odtrąceni i niechciani – wykluczeni! W: M. Pokrzywa, S. Wilk (red.), *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki badań* (s. 9–24). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Belich, J. (2007). *Making peoples: a history of the New Zealanders from Polynesian settlement to the end of the nineteenth century*. Auckland: Penguin.

Bell, D. A. (2010). *China's new Confucianism: politics and everyday life in a changing society*. Princeton: Princeton University Press.

Benjaminsen, T. A., Ba, B. (2019). Why do pastoralists in Mali join jihadist groups? A political ecological explanation of violence in the Sahel. *The Journal of Peasant Studies*, 46(1), 1–20.

Berlin, I. (1994). *Cztery eseje o wolności* (tłum. H. Bartoszewicz, D. Grinberg, D. Lachowska, A. Tanalska-Dulęba). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bieber, F. (2006). *Post-war Bosnia: ethnicity, inequality and public sector governance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bieżuńska-Małowist, I., Małowist, M. (1987). *Niewolnictwo*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik".

Blicharz, J. (2020). Teoretycznoprawne aspekty wykluczenia społecznego. *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, 32, 61–79.

Blight, D. W. (2001). *Race and reunion: the Civil War in American memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Boff, L., Boff, C. (1987). *Introducing liberation theology*. Maryknoll, NY: Orbis Books.

Bonnet, F., Vanek, J., Chen, M. A. (2019). *Women and men in the informal economy: a statistical brief*. Manchester: WIEGO.

Bose, S. (2003). *Kashmir: roots of conflict, paths to peace*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bracamonte, N. L., Boza, A. S., Poblete, T. O. (2011). From the seas to the streets: the Bajau in diaspora in the Philippines. W: *Proceedings of the 2011 International Conference on Humanities, Society and Culture* (IPEDR, Vol. 20). Singapore: IACSIT Press.

Braudel, F. (2006). *Gramatyka cywilizacji* (tłum. H. Igalson-Tygielska). Warszawa: Oficyna

Naukowa.

Breiman, R. F., Olack, B., Shultz, A., Roder, S., Kimani, V. N., Feikin, D. R., Burke, H. (2011). *Healthcare use for major infectious disease syndromes in an informal settlement in Nairobi, Kenya*. *PLOS ONE*, 6(11), e26024.

Bremer, J. (2008). *Wprowadzenie do logiki*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Brittain, M., Blackstock, C. (2015). *First Nations child poverty: a literature review and analysis*. First Nations Children's Action Research and Education Service.

Brown, M. E., Ganguly, S. (red.) (1997). *Government policies and ethnic relations in Asia and the Pacific*. Cambridge, MA: MIT Press.

Bruun, O., Narangoa, L. (2006). *Mongols from country to city: floating boundaries, pastoralism and city life in the Mongol lands*. Copenhagen: NIAS Press.

Bukowska, S. (2004). Idea wojny w teorii cywilizacji Arnolda J. Toynbeego. *Folia Philosophica*, 22, 149–161.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press.

Central Intelligence Agency (2023). *The World Factbook*. Pobrano z: https://www.cia.gov/the-world-factbook/ [dostęp: 26.04.2026].

Chandler, D. P. (2008). *A history of Cambodia* (4th ed.). Boulder, CO: Westview Press.

Chang, K.-S. (2010). *South Korea under compressed modernity: familial political economy in transition*. London: Routledge.

Chapra, M. U. (2000). *The future of economics: an Islamic perspective*. Leicester: Islamic Foundation.

Chatty, D. (2010). *Displacement and dispossession in the modern Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chawryło, K. (2015). Sojusz ołtarza z tronem: rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji (Prace OSW, nr 54). Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia.

Chojnicki, Z. (2000). Perspektywiczne problemy badawcze geografii. W: B. Kortus, A. Jackowski, K. Krzemień (red.), *Nauki geograficzne w poszukiwaniu prawdy o ziemi i człowieku* (s. 151–157). Kraków: Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Cholewińska, K. (2014). Przestępczość transnarodowa w Ameryce Środkowej: czy gangi maras mogą doprowadzić państwa Ameryki Środkowej do upadku? W: K. Krzywicka, P. Trefler (red.), *Przeobrażenia geopolityczne i nowe zagrożenia w Ameryce Łacińskiej* (s. 249–269). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Chong, A., Ñopo, H., Moro, A. (red.) (2010). *Discrimination in Latin America: an economic*

perspective. Washington, DC: Inter-American Development Bank.

Chongsuvivatwong, V., Phua, K. H., Yap, M. T., Pocock, N. S., Hashim, J. H., Lopez, A. D. (2011). Health and health-care systems in Southeast Asia: diversity and transitions. *The Lancet*, 377(9763), 429–437.

Chwal, J. F. (2006). Ze sporu o obecność sądów wartościujących w nauce. W: M. Kowalska, R. Poczobut, B. Kuźniarz (red.), *Wyjaśniać i rozumieć: księga dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kuderowiczowi* (s. 145–166). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Clarkson, C., Jacobs, Z., Marwick, B., Fullagar, R., Wallis, L., Smith, M., Roberts, R., Hayes, E., Lowe, K., Carah, X., Florin, S., McNeil, J., Cox, D., Arnold, L., Hua, Q., Huntley, J., Brand, H., Manne, T., Fairbairn, A., Pardoe, C. (2017). Human occupation of northern Australia by 65,000 years ago. *Nature*, 547, 306–310.

Collier, P. (2007). *The bottom billion: why the poorest countries are failing and what can be done about it*. Oxford: Oxford University Press.

Collins, R. (2012). *Marked for life: songbun, North Korea's social classification system*. Washington, DC: The Committee for Human Rights in North Korea.

Connell, J. (2013). *Islands at risk? environments, economies and contemporary change*. Cheltenham: Edward Elgar.

Cook, M. (2000). *Commanding right and forbidding wrong in Islamic thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Copper, J. F. (2013). *Taiwan: nation-state or province?* Boulder, CO: Westview Press.

Cordell, K.,Wolff, S. (2010). *The Routledge handbook of ethnic conflict*. London–NewYork: Routledge.

Cornell, S. E. (2001). *Small nations and great powers: a study of ethnopolitical conflict in the Caucasus*. London: Routledge.

Creemers, R. (2018). *China's social credit system: An evolving practice of control*. SSRN Electronic Journal.

Czapiński, J. (2014). Pojęcie wykluczenia społecznego. W: I. E. Kotowska (red.), *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna. Raport tematyczny* (s. 141). Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej; Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.

Czarnowski, S. (1956). Założenia metodologiczne w badaniu rozwoju społeczeństw ludzkich. W: *Dzieła* (t. 2). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Daldal, A. (2014). Power and ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci: a comparative analysis. *Review of History and Political Science*, 2(2), 149–167.

Damon, J. (2012). *Wykluczenie* (tłum. A. Karpowicz). Warszawa: Oficyna Naukowa.

Davie, G. (2002). *Europe: the exceptional case: parameters of faith in the modern world*. London: Darton, Longman & Todd.

Davis, M. (2006). *Planet of slums*. London: Verso.

de Waal, A. (2007). *War in Darfur and the search for peace*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Dean, C. (1999). *Inka bodies and the body of Christ: corpus Christi in colonial Cuzco, Peru*. Durham, NC: Duke University Press.

Długosz, Z., Kurek, S., Kwiatek-Sołtys, A. (2011). Stan i perspektywy starzenia się ludności w Polsce i Europie. W: M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej* (s. 11–26). Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Dodson, M. (2003). The end in the beginning: re(de)finding Aboriginality. *Australian Aboriginal Studies*, 2003(1), 25–42.

Domański, B., Gwosdz, K., Micek, G. (2019). Teoria regionu ekonomicznego: refleksje na kanwie artykułu Kazimierza Dziewońskiego. *Przegląd Geograficzny*, 91(1), 21–27.

Domínguez, J. I. (2012). *Cuba: order and revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Dražanová, L. (2019). *Historical Index of Ethnic Fractionalization Dataset (HIEF)*. WZB Berlin Social Science Center. https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2019/p19-001.pdf [dostęp: 30.06.2026].

Drèze, J., Sen, A. (2013). *An uncertain glory: India and its contradictions*. Princeton: Princeton University Press.

Dulęba, Ł. (2019). Deskryptywne i normatywne koncepcje ideologii. *Polityka i Społeczeństwo*, 17(2), 5–20.

Durkheim, É. (1893). *De la division du travail social*. Paris: Alcan.

Durkheim, É. (1897). *Le suicide: étude de sociologie*. Paris: Alcan.

Duszczyk, M., Lesińska, M., Matuszczyk, K. (2019). *Upolitycznienie problemu starzenia się społeczeństwa w Polsce. Teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Dybał, M. (2019). Wykluczenie emerytalne w III filarze. *Ekonomia – Wrocław Economic Review*, 25(4), 101–113.

Dziewulski, J. (2012). Życie codzienne mnicha cenobity w Egipcie na podstawie Reguły św. Pachomiusza. *Seminare. Poszukiwania Naukowe*, 31, 243–258.

Eickelman, D. F. (1985). *Knowledge and power in Morocco: the education of a twentieth-*

century notable. Princeton: Princeton University Press.

Ekeopara, C. A., Ugoha, A. M. I. (2017). The contributions of African traditional medicine to Nigeria's health care delivery system. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 22(5), 32–43.

Englebert, P. (2009). *Africa: unity, sovereignty, and sorrow*. Boulder, CO–London: Lynne Rienner Publishers.

Esposito, J. L. (2002). *What everyone needs to know about Islam*. Oxford: Oxford University Press.

Etkind, A. (2013). *Warped mourning: stories of the undead in the land of the unburied*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Fahmi, W., Sutton, K. (2006). Cairo's Zabaleen garbage recyclers: multinationals' takeover and state relocation plans. *Habitat International*, 30(4), 809–837.

Fajfer-Kruczek, I. (2015). *Wykluczenie społeczne osób z niepełnosprawnością w środowisku lokalnym*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Fearon, J. D. (2003). Ethnic and cultural diversity by country. *Journal of Economic Growth*, 8(2), 195–222.

Fibiger, L., Ahlström, T., Meyer, C., Smith, M. (2023). *Conflict, violence, and warfare among early farmers in Northwestern Europe*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 120(4), e2209481119.

Filipowicz, M. (2020). Ruch ATD Czwarty Świat o. Józefa Wrzesińskiego i jego program inkluzji i integracji społecznej. *Roczniki Pedagogiczne*, 12(48)(4), 35–49.

Flint, C. (2017). *Wprowadzenie do geopolityki* (tłum. A. Gąsior-Niemiec). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Foltz, R. (2019). *The religions of the Silk Road: premodern patterns of globalization* (3rd ed.). New York: Palgrave Macmillan.

Forsdyke, S. (2005). *Exile, ostracism, and democracy: the politics of expulsion in ancient Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Forsyth, M. (2009). *A bird that flies with two wings: kastom and state justice systems in Vanuatu*. Canberra: ANU Press.

Foster, M., Khan, A. H. (2021). *Citizenship (Amendment) Act 2019 and international law*. Melbourne: Peter McMullin Centre on Statelessness.

Foucault, M. (2020). *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia* (tłum. T. Komendant). Warszawa: Aletheia.

Frazier, M. W. (2010). Socialist insecurity: Pensions and the politics of uneven development in China. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Freedom House (2024). Freedom in the World 2024: The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict. Washington, DC: Freedom House. Pobrano z: https://freedomhouse.org/ [dostęp: 26.04.2026].

Frieske, K. W. (2004). Wprowadzenie: pesymistyczne wnioski teoretycznych komplikacji. W: K. W. Frieske (red.), *Utopie inkluzji. Sukcesy i porażki programów reintegracji społecznej*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

García Canclini, N. (1995). *Hybrid cultures: strategies for entering and leaving modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gardner, A. M. (2010). *City of strangers: Gulf migration and the Indian community in Bahrain*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Gawor, L. (2005). Idea cywilizacyjnego pluralizmu Feliksa Konecznego. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 2, 276–289.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.

Gellner, E. (1997). *Postmodernizm, rozum i religia* (tłum. M. Kowalczuk). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Georges, K. (1946). Durkheim i Marks. *Przegląd Socjologiczny*, 8(1–4), 195–209.

Giza, M. (2021). *Wykluczenie społeczne Romów w Polsce: próba filozoficznej i psychologiczno-religijnej analizy zjawiska* (rozprawa doktorska). Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.

Gladney, D. C. (2004). *Dislocating China: Muslims, minorities, and other subaltern subjects*. Chicago: University of Chicago Press.

Glendinning, M. (2013). *The conservation movement: a history of architectural preservation*. London: Routledge.

Goffman, A. (2014). *On the run: fugitive life in an American city*. Chicago: University of Chicago Press.

Gomez, E. T., Saravanamuttu, J. (red.) (2012). *The new economic policy in Malaysia: affirmative action, ethnic inequalities and social justice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Gore, C., Figueiredo, J. B. (2003). Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu. *Problemy Polityki Społecznej*, (5), 5–22.

Grabowski, J. E. (1936). *Saint-Simon. Utopia – filozofia – industrializm*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare, G. N. Smith, trans., eds.). New York: International Publishers.

Gravers, M. (2015). Anti-Muslim Buddhist nationalism in Burma and Sri Lanka: religious

violence and globalized imaginaries. *Contemporary Buddhism*, 16(1), 1–27.

Grotowska-Leder, J., Faliszek, K. (red.) (2005). *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.

Gruzinski, S. (2002). *The mestizo mind: the intellectual dynamics of colonization and globalization*. New York: Routledge.

Grzesiak, H., Fryza, M., Ratajczak, K. (red.) (2012). *Wykluczenie społeczne wczoraj i dziś*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Gulczyński, M. (2021). *Przemilczane nierówności. O problemach mężczyzn w Polsce* (Raport 05/2021). Kraków: Klub Jagielloński.

Guzik, R., Kołoś, A., Fiedeń, Ł., Kocaj, A., Wiedermann, K. (2022). *Dostępność komunikacyjna i relacje przestrzenne w województwie małopolskim*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Gyekye, K. (1997). *Tradition and modernity: philosophical reflections on the African experience*. Oxford–New York: Oxford University Press.

Hall, G., Patrinos, H. A. (2006). *Indigenous peoples, poverty and human development in Latin America*. Washington, DC: World Bank.

Hallaq, W. B. (2013). *The impossible state: Islam, politics, and modernity's moral predicament*. New York: Columbia University Press.

Harsch, S., Jawid, A., Jawid, M. E., Saboga Nunes, L., Sahrai, D., Bittlingmayer, U. H. (2021). The relationship of health literacy, wellbeing and religious beliefs in neglected and unequal contexts: results of a survey study in central Afghanistan. *Health Promotion Journal of Australia*, 32(S1), 80–87.

Held, D. (2006). *Models of democracy* (3rd ed.). Cambridge: Polity Press.

Heller, M. (2016). *Filozofia nauki*. Kraków: Copernicus Center Press.

Henrich, J. (2020). *The WEIRDest people in the world: how the West became psychologically peculiar and particularly prosperous*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Höglund, K., Orjuela, C. (2012). Hybrid peace governance and illiberal peace-building in Sri Lanka. *Global Governance*, 18(1), 89–104.

Holliday, R., Elfving-Hwang, J. (2012). Gender, globalization and aesthetic surgery in South Korea. *Body & Society*, 18(2), 58–81.

Hornberger, N. H. (2000). Bilingual education policy and practice in the Andes: ideological paradox and intercultural possibility. *Anthropology & Education Quarterly*, 31(2), 173–201.

Hourani, A. (1991). *A history of the Arab peoples*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hughes, H. (2003). *Aid has failed the Pacific*. Sydney: Centre for Independent Studies.

Huntington, S. P. (1998). *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego* (tłum. H. Jankowska). Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.

Hutt, M. (2003). *Unbecoming citizens: culture, nationhood, and the flight of refugees from Bhutan*. Oxford: Oxford University Press.

Ibn, A. M. (2007). Islam. W: P. Morgan, C. Lawton (red.), *Problemy etyczne w tradycjach sześciu religii* (s. 311–365). Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Ikeda, N., Saito, E., Kondo, N., Inoue, M., Ikeda, S., Satoh, T., Shibuya, K. (2011). What has made the population of Japan healthy? *The Lancet*, 378(9796), 1094–1105.

Illich, I. (1976). *Limits to medicine: medical nemesis: the expropriation of health*. London: Marion Boyars.

Jan Paweł II (1991). *Centesimus annus*. Vatican City: Libreria Editrice Vaticana.

Janc, K. (2019). Przestrzeń cyfrowa i internet jako przedmiot zainteresowań w badaniach geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 91(2), 21–37.

Jancz, J., Łuczkiewicz, H. (2012). Recepcja idei olimpizmu w XX wieku. *Refleksje*, (wydanie specjalne, wiosna 2012), 57–70.

Jaroš, V. (2017). Social and transport exclusion. *Geographia Polonica*, 90(3), 247–263.

Jaskulska, S., Poleszak, W. (2015). Wykluczenie rówieśnicze. W: J. Pyżalski (red.), *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli: wybrane konteksty* (s. 155–175). Łódź: theQ studio.

Jaśtal, J. (2014). Między autonomią podmiotu a determinizmem społecznym: konstruktywizm D. Coppa i rola teorii społecznych we współczesnej metaetyce. *Diametros*, 42, 47–66.

Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese miracle: the growth of industrial policy, 1925–1975*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Johnson, S. K., Munene, M. (2022). Street art: a form of expressive art for political change. *Africa Design Review Journal*, 1(2), 166–177.

Jovchelovitch, S., Priego-Hernández, J. (2013). *Underground sociabilities: identity, culture, and resistance in Rio de Janeiro's favelas*. Paris: UNESCO.

Kaczmarek-Khubnaia, J. (2021). Wykluczenie społeczne w Gruzji oraz jego wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy kraju i jego regionów. *Czasopismo Geograficzne*, 92(1), 25–47.

Kalaga, G. (2011). Między kulturami: cultural studies a konteksty ideologiczne. *ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura*, 1–2(22–23), 9–19.

Kamrava, M. (2013). Qatar: Small state, big politics. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Kaneko, M., Ohta, R., Mathews, M. (2025). *Rural and urban disparities in access and quality of healthcare in the Japanese healthcare system: a scoping review*. *BMC Health*

Services Research, 25(1), 667.

Kaplonski, C. (2004). *Truth, history and politics in Mongolia: the memory of heroes*. London: RoutledgeCurzon.

Karoń, K. (2018). *Historia antykultury: podstawy wiedzy społecznej*. Warszawa: nakładem autora.

Karwat, M. (2010). Polityczność i upolitycznienie. Metodologiczne ramy analizy. *Studia Politologiczne*, 17, 17–40.

Kavanagh, C. M., Jong, J. (2019). Religion and (non)belief in Japan [preprint]. ResearchGate.

Kim, J. H., An, J. A. R., Min, P.-K., Bitton, A., Gawande, A. A. (2020). *How South Korea responded to the Covid-19 outbreak in Daegu*. *NEJM Catalyst: Innovations in Care Delivery*, 1(4).

King, C. (2000). *The Moldovans: Romania, Russia, and the politics of culture*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.

King, G., Pan, J., Roberts, M. E. (2013). How censorship in China allows government criticism but silences collective expression. *American Political Science Review*, 107(2), 326–343.

Klejnowski-Różycki, D. (2014). „Święty" w kulturze chińskiej. *Ethos*, 27(1), 115–137.

Klimczak, W., Kubiński, G., Sikora-Wiśniewska, E. (2017). *Wykluczenie społeczne w Polsce: wybrane zagadnienia*. Wrocław: Exante.

Komisja Europejska (2017). *Biała księga w sprawie przyszłości Europy: refleksje i scenariusze dla UE-27 do 2025 r.* Bruksela: Urząd Publikacji Unii Europejskiej.

Koneczny, F. (1997). *Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej* (wyd. nowe i poprawione). Komorów: Wydawnictwo Antyk – Marcin Dybowski.

Koneczny, F. (1998). Harmider etyk. *Człowiek w Kulturze*, 10, 205–212.

Koneczny, F. (2002). *O wielości cywilizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Antyk.

Koneczny, F. (2004). *Etyki a cywilizacje*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy Ostoja.

Koneczny, F. (2006). *O cywilizację łacińską*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy Ostoja.

Koneczny, F. (2012). *O ład w historii*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy Ostoja.

Koneczny, F. (2018). *Geografia historyczna*. Warszawa: Wydawnictwo Prohibita.

Koneczny, F. (2020). *Rozwój moralności*. Warszawa: Wydawnictwo Historyczne Tomasz Ciołkowski.

Koranyi, K. (1961). *Powszechna historia państwa i prawa* (t. 1: starożytność). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kosonen, K. (2005). *Education in local languages: policy and practice in Southeast Asia*. Bangkok: UNESCO.

Kossecki, R. (2003). *Podstawy nowoczesnej nauki o cywilizacjach: socjologia porównawcza cywilizacji*. Katowice: Wydawnictwo Śląskie.

Kostyło, P. (2019). Émile Durkheim i tęsknota za wspólnotowością. *Rocznik Pedagogiczny*, 42, 37–54.

Kość, A. (2010). Uniwersalny charakter prawa naturalnego na przykładzie kultury chińskiej. *Teka Komisji Prawniczej – Oddział Lubelski PAN*, 2010, 82–94.

Kowalski, J. (1999). Powstanie i rozwój cywilizacji chińskiej. Część I. *Azja-Pacyfik*, 2, 102–121.

Kroeber, A. L., Kluckhohn, C. (1952). *Culture: a critical review of concepts and definitions*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kruszka, R. (2008). Wykluczenie społeczne – rys interpretacyjny i użyteczność badawcza. *Kultura i Edukacja*, 1(65), 35–69.

Ksenofont (2021). *Wyprawa Cyrusa* (tłum. W. Madyda; wyd. 3). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik".

Kubwimana, I., Umutoni, G., Nzayirambaho, M., Niyonsenga, J. D., Nyirahabihirwe, F., Hitayezu, J. (2024). Exploring the experiences of traditional practitioners while managing hypertension in Rwanda. *BMC Complementary Medicine and Therapies*, 24(1), 148.

Kuby, G. (2013). *Globalna rewolucja seksualna. Likwidacja wolności w imię wolności* (tłum. D. Jankowska, J. Serafin). Kraków: Wydawnictwo Homo Dei.

Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Kunicki, B. J. (2002). *Kultura fizyczna antycznej Grecji: ideologia, filozofia, nauka*. Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu.

Lankov, A. (2015). *The real North Korea: life and politics in the failed Stalinist utopia*. Oxford: Oxford University Press.

Lebano, A., Hamed, S., Bradby, H., Gil-Salmerón, A., Durà-Ferrer, M., Garcés-Ferrando, M., Ortiz-Barreda, G. (2020). Migrants' and refugees' health status and healthcare in Europe: a scoping literature review. *BMC Public Health*, 20, Article 1039.

Leon XIII (1891/1996). *Rerum novarum*. W: M. Radwan i in. (red.), *Dokumenty nauki społecznej Kościoła* (cz. 1). Rzym–Lublin.

Lévi-Strauss, C. (2008). *Smutek tropików* (tłum. A. Steinberg). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.

Liberman, A. (2022). Sexual exclusion. W: D. Boonin (red.), *The Palgrave handbook of sexual ethics* (s. 453–475). Cham: Palgrave Macmillan.

Lipski, P. (2019). Naukoznawstwo. W: S. Janeczek, M. Walczak, A. Starościc (red.), *Metodologia nauk. Cz. II: typy nauk* (seria: Dydaktyka Filozofii, t. 9; red. serii: S. Janeczek). Lublin: Wydawnictwo KUL.

Lomnitz, C. (2001). *Deep Mexico, silent Mexico: an anthropology of nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Lubina, M. (2014). *Birma: centrum kontra peryferie. Kwestia etniczna we współczesnej Birmie (1948–2013)*. Kraków: Krakowska Oficyna Wydawnicza „Tekst".

Lynch, J. (1986). *The Spanish American revolutions, 1808–1826* (2nd ed.). New York: W. W. Norton & Company.

Macey, D. (1993). *The lives of Michel Foucault*. London: Hutchinson.

Mackerras, C. (2011). *China's ethnic minorities and globalization*. London: Routledge.

Maddy-Weitzman, B. (2011). *The Berber identity movement and the challenge to North African states*. Austin, TX: University of Texas Press.

Madeja-Bień, K., Gamian-Wilk, M. (2018). Ostracyzm w miejscu pracy – charakterystyka zjawiska; przegląd wybranych badań nad uwarunkowaniami i konsekwencjami. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 512, 143–151.

Maik, W. (1999). Niektóre problemy rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej. W: B. Domański, W. Widacki (red.), *Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia. T. 4: geografia w Uniwersytecie Jagiellońskim 1849–1999* (s. 151–158). Kraków: Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Maj, P. (2022). Ilościowa i jakościowa analiza równości w programach zwycięskich ugrupowań w wyborach do Sejmu RP w 2019 roku. *Polityka i Społeczeństwo*, 20(4), 210–220.

Makarewicz-Marcinkiewicz, A. (2015). Ekskluzja społeczna – zjawisko społeczne czy „temat zastępczy"? *Wrocławskie Studia Politologiczne*, 18, 149–159.

Makdisi, G. (1981). *The rise of colleges: institutions of learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Malyarenko, T. (2020). *The dynamics of emerging de facto states: Eastern Ukraine in the post-Soviet space*. London: Routledge.

Mamajek, A. (2009). Status „prawdy" w postmodernizmie. *Studia Elbląskie*, 10, 385–402.

Marks, K. (1949). List Marksa do J. Weydemeyera z 5 marca 1852 r. W: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane w dwóch tomach* (t. 1). Warszawa: Książka i Wiedza.

Marks, K. (2004). *Tezy o Feuerbachu*. Warszawa: Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski).

Marks, K., Engels, F. (2007). *Manifest Partii Komunistycznej* (tłum. anonimowe). Warszawa:

Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski).

Marshall, T. H. (2009). Citizenship and social class. W: J. Manza, M. Sauder (red.), *Inequality and society: social science perspectives on social stratification* (s. 148–154). New York: W.W. Norton & Company.

Matanle, P., Rausch, A. (red.) (2011). *Japan's shrinking regions in the 21st century: contemporary responses to depopulation and socioeconomic decline*. Amherst, NY: Cambria Press.

Mathieson, J., Popay, J., Enoch, E., Escorel, S., Hernandez, M., Johnston, H., Rispel, L. (2008). *Social exclusion: meaning, measurement and experience and links to health inequalities. A review of literature*. WHO Social Exclusion Knowledge Network, Background Paper No. 1. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

Matory, J. L. (2005). *Black Atlantic religion: tradition, transnationalism, and matriarchy in the Afro-Brazilian Candomblé*. Princeton: Princeton University Press.

Mauss, M. (2002). *Szkic o darze. Forma i podstawa wymiany w społeczeństwach archaicznych* (tłum. M. Król). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.

Mazrui, A. A., Tidy, M. (1984). *Nationalism and new states in Africa: from about 1935 to the present*. London: Heinemann.

Melvin, N. J. (2007). *Conflict in Southern Thailand: Islamism, violence and the state in the Patani insurgency* (SIPRI Policy Paper No. 20). Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute.

Mendos, L. R., Botha, K., Lelis, R. C., López de la Peña, E., Savelev, I., Tan, D. (2020). *State-sponsored homophobia: Global legislation overview update*. Geneva: ILGA World.

Menkhaus, K. (2006). Governance without government: politics of coping. *International Security*, 31(3), 74–106.

Menkiti, I. A. (1984). Person and community in African traditional thought. W: R. A. Wright (red.), *African philosophy: an introduction* (s. 171–181). Lanham, MD: University Press of America.

Michel, M. (2016). *Gry uliczne w wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej: perspektywa resocjalizacyjna*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Mikołajec, J. (2013). *Spór o determinizm geograficzny*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.

Mokgobi, M. G. (2014). Understanding traditional African healing. *African Journal for Physical, Health Education, Recreation and Dance*, 20(Suppl. 2), 24–34.

Mokrzycki, E. (1990). *Socjologia w filozoficznym kontekście*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii.

Morphy, H. (1991). *Ancestral connections: art and an Aboriginal system of knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.

Mucha, J. (1992). Demokratyzacja i mniejszości kulturowe. Polska przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. *Studia Socjologiczne*, 1–2(124–125), 31–42.

Mutisya, E., Yarime, M. (2011). Understanding the grassroots dynamics of slums in Nairobi: the dilemma of Kibera informal settlements. *International Transactions on Electrical and Energy Systems*, 21(2), 202–209.

Myrdal, G. (1962). *Challenge to affluence*. New York: Pantheon.

Nalaskowski, F. (2007). Wykluczenie społeczne jako przedmiot namysłu naukowego. *Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Informatyki i Ekonomii Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Olsztynie. Socjologia, Pedagogika*, 1, 221–236.

Nałkowski, W. (1912). *Terytorjum Polski historycznej jako indywidualność geograficzna*. Warszawa: Towarzystwo Krajoznawcze.

Napier, S. J. (2001). *Anime from Akira to Princess Mononoke: experiencing contemporary Japanese animation*. New York: Palgrave.

Neary, I. (2010). *The Buraku issue and modern Japan: the career of Matsumoto Jiichirō*. London: Routledge.

Nisbett, R. (2009). *Geografia myślenia: dlaczego ludzie Wschodu i Zachodu myślą inaczej* (tłum. E. Wojtych). Sopot: Smak Słowa.

Niziołek, K. (2015). *Sztuka społeczna. Koncepcje – dyskursy – praktyki*. Białystok: Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku Universitas Bialostocensis.

Nogowski, J. C. (2015). Wykluczenie społeczne w kontekście ubóstwa i bezdomności. *Civitas et Lex*, 5(1), 55–64.

Norris, P., Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: religion and politics worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nowosad, S. (2019). Zagadnienia etyczne w islamie. *Studia Nauk Teologicznych PAN*, 14, 139–150.

Nowosielska, E. (1995). *Bezrobocie – przegląd aktualnych tendencji, problemów i wyników badań (w krajach rozwiniętych)*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (Zeszyty IGiPZ PAN, nr 35).

Nóżka, M. (2016). *Społeczne zamykanie (się) przestrzeni: o wykluczeniu, waloryzacji miejsca zamieszkania i jego mentalnej reprezentacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Nussbaum, M. C. (2000). *Women and human development: the capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nuttall, C. M. (2016). *Conflict, colonisation and reconciliation in New Caledonia*. Canberra: Australian National University.

Okano, K. H., Tsuchiya, M. (1999). *Education in contemporary Japan: inequality and diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Onuch, O., Hale, H. E. (2018). Capturing ethnicity: the case of Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34(2–3), 84–106.

Oosterbaan, M. (2009). Sonic supremacy: sound, space and charisma in a favela in Rio de Janeiro. *Critique of Anthropology*, 29(1), 81–104.

Ortmann, S. (2009). Singapore: the politics of inventing national identity. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 28(4), 23–46.

Ōsawa, M. (2011). *Social security in contemporary Japan*. London: Routledge.

Osmólski, P. (1989). *Leksykon boksu*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka.

Our World in Data (2023). Average years of schooling. Pobrano z: https://ourworldindata.org/grapher/years-of-schooling [dostęp: 26.04.2026].

Papkova, I. (2011). *The Orthodox Church and Russian politics*. Oxford: Oxford University Press.

Pene, F., Taufe'ulungaki, A. M., Benson, C. (red.) (2021). *Tree of opportunity: re-thinking Pacific education*. Suva: University of the South Pacific.

Perlman, J. E. (2010). *Favela: four decades of living on the edge in Rio de Janeiro*. Oxford: Oxford University Press.

Perszon, J. (2014). Prawda w społeczeństwie relatywizmu. *Teologia i Człowiek*, 26(2), 11–26.

Peterson, J. E. (2016). *Oman's insurgencies: the Sultanate's struggle for supremacy*. London: Saqi.

Pew Research Center (2024a). *Religious restrictions around the world in 2022*. Washington, DC: Pew Research Center.

Pew Research Center (2024b). *Appendix C: Religious restrictions index scores by region*. Washington, DC: Pew Research Center.

Pickering, K. (2000). *Lakota culture, world economy*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

Piskozub, A. (1996). *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Piwko, A. M. (2013). Małżeństwo i rodzina w hinduizmie. *Nurt SVD*, 47(2), 215–239.

Posner, D. N. (2005). *Institutions and ethnic politics in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Przychodniak, M. (2020). Konsekwencje ustawy o bezpieczeństwie narodowym Hongkongu.

Biuletyn PISM, nr 165 (2097). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.

Psacharopoulos, G., Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: a decennial review of the global literature. *Education Economics*, 26(5), 445–458.

Quijano, A. (2000). Coloniality of power, eurocentrism, and Latin America. *Nepantla: Views from South*, 1(3), 533–580.

Ramos, M. (2012). *Women playing a man's game: reconstructing ceremonial and ritual history of the Mesoamerican ballgame* (doctoral dissertation, University of California, San Diego). eScholarship.

Ramose, M. B. (2002). The philosophy of ubuntu and ubuntu as a philosophy. W: P. H. Coetzee, A. P. J. Roux (red.), *Philosophy from Africa: a text with readings* (s. 230–238). Cape Town: Oxford University Press.

Rao, P. V. (2019). Myth and reality in the history of Indian education. *Espacio, Tiempo y Educación*, 6(2), 217–234.

Ratzel, F. (1882/1891). *Anthropogeographie*. Stuttgart: J. Engelhorn.

Rawls, J. (1994). *Teoria sprawiedliwości* (tłum. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Reich, D. (2018). *Who we are and how we got here: ancient DNA and the new science of the human past*. Oxford: Oxford University Press.

Reid, A. (2015). *A history of Southeast Asia: critical crossroads*. Chichester: Wiley-Blackwell.

Rembowska, K. (2006). Współczesny humanizm i jego wpływ na przemiany w obrębie geografii. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 7, 3–18.

Reporters Without Borders (2024). *World press freedom index 2024*. Paris: RSF.

Reynolds, H. (2006). *The other side of the frontier: Aboriginal resistance to the European invasion of Australia*. Sydney: UNSW Press.

Rivera Cusicanqui, S. (2010). *Ch'ixinakax utxiwa: a reflection on the practices and discourses of decolonization*. Buenos Aires: Tinta Limón.

Romano, D. (2006). *The Kurdish nationalist movement: opportunity, mobilization and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rorty, R. (1967). *The linguistic turn: essays in philosophical method*. Chicago: University of Chicago Press.

Rorty, R. (1991). *Objectivity, relativism, and truth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosen, G. (1993). *A history of public health* (expanded 2nd ed.). Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Roszkowski, W. (2019). *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej*. Kraków: Biały Kruk.

Roy, O. (2004). *Globalized Islam: the search for a new ummah*. New York: Columbia University Press.

Rubaj, P. (2016). Cywilizacyjny wymiar polityki „państwa dobrobytu" w XXI w. – bezpieczeństwo socjalne w warunkach silnej międzynarodowej konkurencji ekonomicznej. *Ekonomista*, (2), 251–269.

Rybarski, R. (1926). *Naród, jednostka i klasa*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Rykała, A. (2014). Państwo wpisane w depozyt religii. Przeobrażenia struktury terytorialno-religijno-etnicznej Izraela w kontekście oddziaływań międzynarodowych. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 3, 97–149.

Scott, J. C. (2009). *The art of not being governed: an anarchist history of upland Southeast Asia*. New Haven, CT: Yale University Press.

Scott, J. C. (2020). *Jak udomowiono człowieka: u początków historii pierwszych państw* (tłum. F. Tryl). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Alfred A. Knopf.

Seth, M. J. (2011). *A history of Korea: from antiquity to the present*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Shenker, J. (2016). The Egyptians: A radical story. London: Allen Lane.

Shorrocks, A., Davies, J., Lluberas, R. (2022). *Global wealth report 2022*. Zurich: Credit Suisse Research Institute.

Shutte, A. (2001). *Ubuntu: an ethic for a new South Africa*. Pietermaritzburg: Cluster Publications.

Sibley, D. (1995). *Geographies of exclusion: society and difference in the West*. London: Routledge.

Sims, D. (2010). *Understanding Cairo: the logic of a city out of control*. Cairo: American University in Cairo Press.

Skarbek, W. W. (2013). *Wybrane zagadnienia metodologii nauk społecznych*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.

Skoczyński, J. (1991). Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Skoczyński, J. (2022). O Feliksie Konecznym uwag kilka. *Galicja. Studia i Materiały*, 8, 57–72.

Skrzydlewski, P. (2000). Cywilizacyjne zagrożenia życia osobowego na przykładzie zagrożeń

ludzkiej wolności. *Człowiek w Kulturze, 13*, 219–236.

Skrzydlewski, P. (2013). *Wolność człowieka w cywilizacji łacińskiej w ujęciu Feliksa Konecznego*. Wydawnictwo KUL.

Smolarski, M., Raczyk, A. (2017). Przestrzenne zróżnicowanie wykluczenia komunikacyjnego w transporcie kolejowym na przykładzie województwa dolnośląskiego. *Studia Miejskie*, 27, 9–24.

Soares, E. C. C., Vollmer, W. M., Cavalcante, S. C., Pacheco, A. G., Saraceni, V., Silva, J. S., Neves, G. R., Golub, J. E., Efron, A. R., Durovni, B., Chaisson, R. E. (2013). *Tuberculosis control in a socially vulnerable area: A community intervention beyond DOT in a Brazilian favela*. International Journal of Tuberculosis and Lung Disease, 17(12), 1581–1586.

Sokal, A., Bricmont, J. (2004). *Modne bzdury. O nadużyciach nauki popełnianych przez postmodernistycznych intelektualistów* (tłum. P. Amsterdamski). Warszawa: Prószyński i S-ka.

Soldatke, N., Żukowska, S., Połom, M. (2022). Zjawisko wykluczenia transportowego na terenie powiatów puckiego i wejherowskiego w 2019 r. W: M. Pacuk, M. Połom (red.), *Warunki i czynniki rozwoju Pomorza – wybrane problemy* (s. 142–159). Gdańsk–Pelplin: Bernardinum.

Spengler, O. (2014). *Zmierzch Zachodu* (tłum. J. Marzęcki). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.

Srinivas, M. N. (1957). *Caste in modern India and other essays*. Bombay: Asia Publishing House.

Stepka, Z., Azuri, I., Horwitz, L. K., Chazan, M., Natalio, F. (2022). Hidden signatures of early fire at Evron Quarry (1.0 to 0.8 Mya). *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(25).

Stevenson, G. (2018). Prophetic medicine (tibb al-nabawi): the medicinal teachings of Muhammad and his followers. *Medical Historian*, 28, 23–36.

Strządała, A. (2016). Afrykańska bioetyka. Przegląd wybranych stanowisk. *Afryka*, 44, 45–65.

Such, J. (1975). *Problemy weryfikacji wiedzy: studium metodologiczne*. Warszawa: PWN.

Sugimoto, Y. (2020). *An introduction to Japanese society* (5th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Sullivan, M. (1999). *The arts of China* (4th ed.). Berkeley, CA: University of California Press.

Suny, R. G. (2015). *"They can live in the desert but nowhere else": a history of the Armenian genocide*. Princeton: Princeton University Press.

Suzman, J. (2017). *Affluence without abundance: the disappearing world of the Bushmen*.

New York: Bloomsbury Publishing.

Sydor, P. (2016). „Niewola, nierówność, wyzysk". Ideały „Wielkiej" Rewolucji Francuskiej w ujęciu Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, 10.

Sykulski, L. (2014). *Geopolityk: skrypt dla początkujących*. Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.

Szacki, J. (2002). *Historia myśli socjologicznej* (wyd. 3). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Szahaj, A. (1996). Co to jest postmodernizm? *Ethos*, 33–34, 63–78.

Szmyd, J. (2010). „Chybotliwość" wartości i zasad moralnych w świecie ponowoczesnym a standardy życia społecznego i indywidualnego. *Państwo i Społeczeństwo*, 10(3), 7–24.

Szreniawski, P. (2020). Wykluczenie społeczne z perspektywy teorii rywalizacji hierarchii. W: I. Lipowicz, M. Małecka-Łyszczek (red.), *Ekonomia społeczna. Wykluczenie społeczne* (s. 13–21). Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.

Sztompka, P. (2002). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.

Szul, R. (2021). Dynamika imperiów-cywilizacji. *Przegląd Geopolityczny, 38*, 25–41.

Szymańska, D. (2005). Geografia ludności a geografia społeczna – spojrzenie nieco przekorne. W: S. Liszewski, W. Maik (red.), *Rola i miejsce geografii w systemie nauk geograficznych* (s. 121–130). Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej WSG w Bydgoszczy, Bydgoszcz.

Świętek, A. (2015). Działania publiczne na rzecz grup zagrożonych wykluczeniem społecznym i ekonomicznym na przykładzie romskiej mniejszości etnicznej w województwie małopolskim. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 401–414.

Świętek, A., Kurek, S., Osuch, W., Rachwał, T. (2014). *Jak edukować dzieci romskie? Propozycje dla nauczycieli w zakresie kształcenia romskiej mniejszości etnicznej*. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Geografii.

Tacyt (2009). *Germania* (tłum. A. Naruszewicz). Sandomierz: Wydawnictwo Armoryka.

Tamari, T. (1991). The development of caste systems in West Africa. *The Journal of African History*, 32(2), 221–250.

Tamiya, N., Noguchi, H., Nishi, A., Reich, M. R., Ikegami, N., Hashimoto, H., Shibuya, K., Kawachi, I., Campbell, J. C. (2011). Population ageing and wellbeing: lessons from Japan's long-term care insurance policy. *The Lancet*, 378(9797), 1183–1192.

Tapp, N. (2008). *The impossibility of self: an essay on the Hmong diaspora*. Berlin: LIT Verlag.

Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Thapa, R., van Teijlingen, E., Regmi, P. R., Heaslip, V. (2021). Caste exclusion and health discrimination in South Asia: A systematic review. *Asia-Pacific Journal of Public Health, 33*(8), 828–836.

Thomas, N. (1995). *Oceanic art*. London: Thames & Hudson.

Toynbee, A. J. (1962). *Cywilizacja w czasie próby* (tłum. J. Marzęcki). Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Toynbee, A. J. (2000). *Studium historii* (skrót D. C. Somervell; tłum. J. Marzęcki). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Truth and Reconciliation Commission of Canada (2015). *Final report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.

Tu, W. (1996). *Confucian traditions in East Asian modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

United Nations Development Programme (UNDP). (2022). *The sustainable development goals report 2022*. New York: United Nations. Pobrano z: https://unstats.un.org/sdgs/report/2022/ [dostęp: 26.04.2026].

Unwin, J. D. (2019). *Regulacje seksualne a zachowania kulturowe* (tłum. Z. Szczurowski). Kraków: Biały Kruk.

Varley, H. P. (2000). *Japanese culture* (4th ed.). Honolulu: University of Hawai'i Press.

Vorbrich, R. (2012). *Plemienna i postplemienna Afryka: koncepcje i postaci wspólnoty w dawnej i współczesnej Afryce* (seria: Etnologia i Antropologia Kulturowa, nr 27). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.

Walton, M. J., Hayward, S. (2014). *Contesting Buddhist narratives: democratization, nationalism, and communal violence in Myanmar*. Honolulu: East-West Center.

Wang, C. J., Ng, C. Y., Brook, R. H. (2020). Response to COVID-19 in Taiwan: big data analytics, new technology, and proactive testing. *JAMA*, 323(14), 1341–1342.

Wańkowicz, W. (2011). Wykluczenie społeczne – aspekt przestrzenny i rola planowania przestrzennego. *Problemy Rozwoju Miast*, 8(3–4), 7–20.

Wawrzonek, M. (2014). *Religion and politics in Ukraine: the Orthodox and Greek Catholic Churches as elements of Ukraine's political system*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Ważna, E. (2018). Polityka społeczna państw Unii Europejskiej w aspekcie realizacji koncepcji zrównoważonego wzrostu gospodarczego. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace*, 4(36), 85–104.

Weber, M. (2010). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* (tłum. J. Miziński). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.

Weiner, M. (red.) (2021). *Routledge handbook of race and ethnicity in Asia*. London: Routledge.

Wendt, C. (2009). Mapping European healthcare systems: a comparative analysis of financing, service provision and access to healthcare. *Journal of European Social Policy*, 19(5), 432–445.

Węcowski, M. (2018). *Dylemat więźnia: ostracyzm ateński i jego pierwotne cele*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Wilczyński, P. L. (2023). Pochodzenie, teraźniejszość i przyszłość narodów. *Przegląd Geopolityczny*, 46, 42–69.

Wilczyński, W. (2011). *Ideowe źródła i tożsamość geografii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego.

Wilczyński, W. (2021). *Regiony świata. Geografia i geopolityka*. Kraków: Polskie Towarzystwo Geopolityczne.

Wilczyński, W. (2022). „Jedność w różnorodności": geneza i geopolityczne znaczenie idei. *Przegląd Geopolityczny*, 39, 9–35.

Wilson, A. (2016). *Ukraine crisis: what it means for the West*. New Haven, CT: Yale University Press.

Wilson, W. J. (1987). *The truly disadvantaged: the inner city, the underclass, and public policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Winiarski, Ł. (2022). *Manifest antykomunistyczny*. Warszawa: 3S Media.

Wites, T. (2019). *Patologia społeczna: perspektywa geograficzna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

World Bank (2023). *Worldwide governance indicators: voice and accountability*. Pobrano z: https://info.worldbank.org/governance/wgi/ [dostęp: 26.04.2026].

World Bank (2024). Individuals using the Internet (% of population) (IT.NET.USER.ZS). *World Development Indicators*. Pobrano z: https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS [dostęp: 26.04.2026].

World Bank (2025). *World development indicators*. Pobrano z: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators [dostęp: 26.04.2026].

Wójcik, M. (2009). Wybrane koncepcje wsi we współczesnych badaniach geografii społecznej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 10, 21–33.

Yang, D. M.-H., Chang, M.-K. (2010). Understanding the nuances of *waishengren*: History and agency. *China Perspectives*, 2010(3), 108–122.

Yashar, D. J. (2005). *Contesting citizenship in Latin America: the rise of indigenous movements and the postliberal challenge*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yekelchyk, S. (2020). *Ukraine: what everyone needs to know* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

Zarycki, T. (2009). Kapitał kulturowy – założenia i perspektywy zastosowań teorii Pierre'a Bourdieu. *Psychologia Społeczna*, 4(1–2), 12–25.

Zborowski, A. (red.) (2009). Demograficzne i społeczne uwarunkowania rewitalizacji miast w Polsce. Kraków: Instytut Rozwoju Miast.

Zenz, A. (2023). Innovating penal labor: Reeducation, forced labor, and coercive social integration in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region. *The China Journal, 90*, 1–30.

Zioło, Z. (1999). Model funkcjonowania przestrzeni geograficznej jako próba integracji badań geograficznych. W: A. Lisowski (red.), *Geografia na przełomie wieków – jedność w różnorodności* (s. 122–131). Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.

Znaniecki, F. (1935). *Cywilizacja narodowa a cywilizacja wszechludzka*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.

Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: a modern history* (3rd ed.). London: I.B. Tauris.

Żukowska, S., Chmiel, B., Połom, M. (2023). The smart village concept and transport exclusion of rural areas–A case study of a village in northern Poland. *Land*, 12(1), 260.

Spis tabel i rycin

Tab.1. Odniesienia do pojęcia równości w programach ugrupowań parlamentarnych w 2019 roku....31
Tab. 2. Cechy główne regionów świata....72
Tab. 3.Pięciomian bytu jako rama operacjonalizacji zjawiska wykluczenia społecznego....76
Tab. 4. Operacjonalizacja pięciomianu bytu Feliksa Konecznego – przykładowe wskaźniki i mierniki empiryczne....77
Tab. 5. Wskaźniki składowe oraz syntetyczny wskaźnik WWS dla państw i terytoriów Afryki Subsaharyjskiej....85
Tab. 6. Zróżnicowanie ludnościowe Afryki Subsaharyjskiej....94
Tab. 7. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach i terytorium zależnym Afryki Subsaharyjskiej....95
Tab. 8. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Ameryki Łacińskiej .98
Zasadnicze znaczenie ma sposób regulowania relacji między grupami oraz możliwość podtrzymywania własnych tradycji i języka. W państwach takich jak Gwatemala czy Peru wysokim napięciom etnicznym towarzyszy ograniczona możliwość ekspresji kulturowej ludności rdzennej. Odmienna sytuacja występuje w części państw karaibskich, gdzie afrykańskie dziedzictwo kulturowe jest ważnym elementem dominującej tożsamości narodowej. Tab. 9. Zróżnicowanie ludnościowe Ameryki Łacińskiej....105
Tab. 10. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Ameryki Łacińskiej....106
Tab. 11. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Azji Południowo-Wschodniej....110
Tab. 12. Zróżnicowanie ludnościowe Azji Południowo-Wschodniej....118
Tab. 13. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Azji Południowo-Wschodniej....118
Tab. 14. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Azji Wschodniej..120
Tab. 15. Zróżnicowanie ludnościowe Azji Wschodniej....128
Tab. 16. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Azji Wschodniej....129
Tab. 17. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Eurazji....133
Tab. 18. Zróżnicowanie ludnościowe Eurazji....141
Tab. 19. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Eurazji....141
Tab. 20. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw regionu Indii....145
Tab. 21. Zróżnicowanie ludnościowe Regionu Indii....156
Tab. 22. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Regionu Indii 156
Tab. 23. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw regionu Islamu....161
Tab. 24. Zróżnicowanie ludnościowe regionu Islamu....170
Tab. 25. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Regionu Islamu....171
Tab. 26. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w Japonii....180
Tab. 27. Wskaźniki składowe i syntetyczny wskaźnik WWS dla państw Ameryki Północnej i Europy....184
Tab. 28. Zróżnicowanie ludnościowe regionu Ameryki Północnej i Europy....193
Tab. 29. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Ameryki Północnej i Europy....194
Tab. 30. Zróżnicowanie ludnościowe regionu Australii i Oceanii....205
Tab. 31. Napięcia etniczne i możliwość kultywowania tradycji w państwach Australii i

Oceanii 206
Tab. 32. Regionalne zestawienie wyników WWS 210
Tab. 33. Mechanizmy powtarzalne (ponadregionalne) wykluczenia społecznego 220
Tab. 34. Wzory instytucjonalne wykluczenia społecznego 220
Tab. 35. Globalne formy wykluczenia społecznego 220

Ryc. 1. Rozmieszczenie regionów świata 15
Ryc. 2. Ideologiczne podstawy współczesnych koncepcji wykluczenia społecznego 39
Ryc. 3. Różnice w podejściu badawczym do kwestii wykluczenia społecznego pomiędzy geografią polską a anglo-amerykańską 55
Ryc. 4. Postulowane podejście badawcze do kwestii wykluczenia społecznego w ramach geografii regionalnej 56
Ryc. 5. Model zależności między regionem a wykluczeniem społecznym z uwzględnieniem roli quincunxa (pięciomianu bytu) jako zmiennej interweniującej oraz kultury jako zmiennej zakłócającej 75
Ryc. 6.Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego (WWS) w państwach Afryki Subsaharyjskiej 87
Ryc. 7.Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego (WWS) w państwach Ameryki Łacińskiej 99
Ryc. 8. Rocinha (Rio de Janeiro) – przykład wielkoskalowej zabudowy nieformalnej na stokach miejskich, ilustrujący koncentrację deficytów infrastrukturalnych, zdrowotnych i materialnych w warunkach intensywnej urbanizacji 108
Ryc. 9.Poziom WWS w państwach Azji Południowo-Wschodniej oraz Australii i Oceanii.. 111
Ryc. 10.Poziom WWS w państwach Azji Wschodniej oraz Japonii 121
Ryc. 11.Struktura systemu songbun w Korei Północnej 130
Ryc. 12.Poziom WWS w państwach Eurazji 133
Ryc. 13.Poziom WWS w państwach regionu Indii 146
Ryc. 14. Kaszmir – podział terytorialny regionu oraz Linia Kontroli (LoC) jako de facto granica militarna 157
Ryc. 15.Poziom WWS w państwach regionu Islamu 162
Ryc. 16.Rozmieszczenie zabudowy formalnej i nieformalnej w aglomeracji Kairu 173
Ryc. 17.Przedstawienie społeczności buraku poza obszarem zamieszkania wyższych warstw w Japonii feudalnej 181
Ryc. 18.Poziom WWS w Ameryce Północnej 185
Ryc. 19.Poziom WWS w Europie 185
Ryc. 20.Rozmieszczenie rezerwatów ludności rdzennej w Stanach Zjednoczonych 195

Załączniki:

Załącznik A. Szczegółowa konstrukcja WWS

Założenia ogólne

Wskaźnik Wykluczenia Społecznego (WWS) stanowi autorską próbę operacjonalizacji wykluczenia społecznego w ujęciu geograficznym. Konstrukcja wskaźnika opiera się na koncepcji quincunxa Feliksa Konecznego, obejmującej pięć kategorii: dobro, prawdę, zdrowie, dobrobyt oraz piękno.
WWS przyjmuje wartości w skali 0–100, gdzie:

- 0 oznacza brak wykluczenia społecznego,
- 100 oznacza maksymalny poziom wykluczenia społecznego.

Do konstrukcji wskaźnika wykorzystano cztery wymiary ilościowe:

- dobro,
- prawdę,
- zdrowie,
- dobrobyt.

Kategoria piękna, ze względu na trudności operacjonalizacyjne oraz jakościowy charakter, pełni funkcję interpretacyjną i nie została uwzględniona w agregacji liczbowej.

Wskaźniki cząstkowe		
Kategoria	Wskaźniki	Źródła danych
Dobro	wolności obywatelskie, dyskryminacja mniejszości seksualnych, ograniczenia religijne, partycypacja polityczna	Freedom House, ILGA, Pew Research Center, World Bank
Prawda	średnia liczba lat edukacji, alfabetyzacja dorosłych, dostęp do internetu, wolność mediów	UNDP, UNESCO, World Bank, Reporters Without Borders
Zdrowie	dostępność usług medycznych, oczekiwana długość życia w zdrowiu, wydatki zdrowotne, dostęp do sanitacji	WHO, World Bank, UNICEF
Dobrobyt	dostęp do energii elektrycznej, udział ludności zamieszkującej slumsy, PKB per capita, ubóstwo ($8.30 PPP)	World Bank, UN-Habitat

Standaryzacja danych

Wszystkie zmienne przekształcono do wspólnej skali 0–100 metodą min–max.

Dla wskaźników pozytywnych zastosowano odwrócenie skali, tak aby wyższe wartości zawsze oznaczały wyższy poziom wykluczenia społecznego.

Standaryzacja zmiennych

$$x^{*} = \frac{x_{max} - x}{x_{max} - x_{min}} \cdot 100$$

Dla wskaźników procentowych

$$x^{*} = 100 - x$$

Wskaźniki bezpośrednio opisujące wykluczenie (np. ubóstwo, udział ludności zamieszkującej slumsy) pozostawiono bez odwrócenia.

Agregacja wskaźników

Wartości dla poszczególnych kategorii obliczono jako średnią arytmetyczną wskaźników

cząstkowych.

Wartość kategorii

$$K = \frac{\sum x_i}{n}$$

Końcowy Wskaźnik Wykluczenia Społecznego obliczono jako średnią arytmetyczną czterech kategorii.

Konstrukcja WWS

$$WWS = \frac{D + P + Z + B}{4}$$

gdzie:

- D – dobro,
- P – prawda,
- Z – zdrowie,
- B – dobrobyt.

Uwagi metodologiczne

W przypadku wskaźnika PKB per capita ograniczono wpływ wartości odstających (np. Luksemburg, Monako, Liechtenstein), które powodowały kompresję skali. Jako wartość referencyjną przyjęto poziom notowany w Szwajcarii (103 669,9 USD).

Wskaźnik dotyczący dyskryminacji mniejszości seksualnych opracowano na podstawie raportów ILGA. Dane jakościowe przekształcono do skali 0–100 na podstawie:

- penalizacji homoseksualizmu,
- surowości sankcji,
- ograniczeń zrzeszania się,
- braku ochrony antydyskryminacyjnej.

Wyższe wartości odpowiadają wyższemu poziomowi wykluczenia społecznego.

Dane zastępcze (proxy)

Państwo	Brakująca zmienna	Zastosowane proxy
Somalia	poverty headcount $8.30 PPP	krajowa granica ubóstwa
Kambodża	poverty headcount $8.30 PPP	krajowa granica ubóstwa
Brunei, Singapur, Nowa Zelandia	poverty headcount $8.30 PPP	wartość 0
Szwajcaria, Belgia, Dania, Norwegia i inne państwa wysoko rozwinięte	alfabetyzacja	99,5%
Kanada, USA	alfabetyzacja	CIA World Factbook
Turkmenistan	dane edukacyjne	dane dotyczące dostępu do internetu

W przypadku braku pełnych danych zastosowano wartości zastępcze umożliwiające zachowanie porównywalności analiz.

Nie stosowano imputacji statystycznej. W przypadkach braku danych wykorzystywano możliwie najbardziej zbliżone wskaźniki zastępcze.

Załącznik B. Operacjonalizacja kategorii „Dobro”

Założenia ogólne

Kategoria „Dobro” odnosi się do poziomu wolności obywatelskich, ochrony praw jednostki oraz możliwości uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym. Wskaźnik obejmuje zarówno formalne gwarancje prawne, jak i praktyki instytucjonalne wpływające na funkcjonowanie jednostek w strukturach społecznych.

Wskaźniki cząstkowe		
Wskaźnik	Zakres analizy	Źródło
Freedom in the World Index	prawa polityczne i wolności obywatelskie	Freedom House
State-Sponsored Homophobia	poziom penalizacji i ochrony prawnej mniejszości seksualnych	ILGA
Government Restrictions Index	ograniczenia religijne	Pew Research Center
Voice and Accountability	partycypacja polityczna i swoboda wypowiedzi	World Bank

Standaryzacja danych

Wszystkie wskaźniki przekształcono do skali 0–100 zgodnie z procedurą przedstawioną w załączniku A. Wyższe wartości oznaczają wyższy poziom wykluczenia społecznego.

W przypadku wskaźników:

- Freedom House,
- Voice and Accountability

zastosowano odwrócenie skali, ponieważ wyższe wartości źródłowe oznaczają wyższy poziom wolności.

Wskaźnik Government Restrictions Index pozostawiono bez odwrócenia, ponieważ wyższe wartości bezpośrednio oznaczają większy poziom ograniczeń.

Operacjonalizacja danych ILGA

Wskaźnik ILGA ma charakter jakościowy i został poddany autorskiej procedurze kwantyfikacji.

Uwzględniono:

- penalizację kontaktów homoseksualnych,
- surowość sankcji karnych,
- ograniczenia wolności zrzeszania się i wypowiedzi,
- brak ochrony antydyskryminacyjnej.

Na tej podstawie skonstruowano skalę 0–100:

- niższe wartości oznaczają wyższy poziom ochrony prawnej,
- wyższe wartości oznaczają wyższy poziom restrykcji i wykluczenia.

Transformacja ma charakter monotoniczny – wzrost liczby lub intensywności ograniczeń powoduje wzrost wartości wskaźnika.

Agregacja wskaźników

Wartość kategorii „Dobro” obliczono jako średnią arytmetyczną czterech wskaźników cząstkowych.

$$D_i = \frac{FH_i + ILGA_i + GRI_i + VA_i}{4}$$

gdzie:

- D_i – wartość kategorii „Dobro”,
- FH_i – Freedom House,
- $ILGA_i$ – wskaźnik ILGA,
- GRI_i – Government Restrictions Index,
- VA_i – Voice and Accountability.

Zakres czasowy danych

Wykorzystano możliwie najbardziej aktualne dane dostępne w skali globalnej:

- Freedom House: 2013–2025,
- ILGA, Pew Research Center, World Bank: głównie 2020–2025.

Dla każdego państwa przyjmowano najnowszą dostępną obserwację.

Uwagi metodologiczne

Kategoria „Dobro” ma charakter syntetyczny i łączy wskaźniki pochodzące z różnych źródeł oraz wykorzystujące odmienne metodologie badawcze. Przyjęta operacjonalizacja umożliwia jednak prowadzenie analiz porównawczych dotyczących poziomu inkluzywności systemów społeczno-politycznych w skali globalnej.

Załącznik C. Operacjonalizacja kategorii „Prawda”

Założenia ogólne

Kategoria „Prawda” odnosi się do poziomu dostępu do wiedzy, informacji oraz możliwości uczestnictwa w procesach poznawczych i komunikacyjnych. Obejmuje zarówno poziom edukacji społeczeństwa, jak i dostęp do kanałów przekazu informacji oraz stopień ich swobody.

Wskaźniki cząstkowe		
Wskaźnik	Zakres analizy	Źródło
Mean Years of Schooling	średnia liczba lat edukacji	UNDP
Adult Literacy Rate	poziom alfabetyzacji dorosłych	UNESCO / World Bank
Individuals using the Internet	dostęp do internetu	World Bank
World Press Freedom Index	wolność mediów	Reporters Without Borders

Standaryzacja danych

Wszystkie wskaźniki przekształcono do skali 0–100 zgodnie z procedurą przedstawioną w załączniku A. Wyższe wartości oznaczają wyższy poziom wykluczenia poznawczego.

W przypadku wskaźników:

- średnia liczba lat edukacji,
- alfabetyzm,
- dostęp do internetu

zastosowano odwrócenie skali, ponieważ wyższe wartości źródłowe oznaczają korzystniejszą sytuację społeczną.

Wskaźnik wolności mediów również przekształcono w taki sposób, aby niższy poziom wolności odpowiadał wyższemu poziomowi wykluczenia.

Agregacja wskaźników

Wartość kategorii „Prawda” obliczono jako średnią arytmetyczną czterech wskaźników cząstkowych.

$$P_i = \frac{EDU_i + LIT_i + INT_i + MEDIA_i}{4}$$

gdzie:

- P_i – wartość kategorii „Prawda”,
- EDU_i – średnia liczba lat edukacji,
- LIT_i – alfabetyzm,
- INT_i – dostęp do internetu,
- $MEDIA_i$ – wolność mediów.

Zakres czasowy danych

Wykorzystano możliwie najbardziej aktualne dane dostępne w skali globalnej, najczęściej z okresu 2020–2025. W przypadku braku danych dla roku referencyjnego przyjmowano najnowsze dostępne obserwacje.

Uwagi metodologiczne

Kategoria „Prawda” ma charakter syntetyczny i obejmuje zarówno formalny poziom edukacji społeczeństwa, jak i dostęp do infrastruktury informacyjnej oraz swobody przepływu informacji. Przyjęta operacjonalizacja umożliwia prowadzenie analiz porównawczych dotyczących poziomu wykluczenia poznawczego w skali globalnej.

Załącznik D. Operacjonalizacja kategorii „Zdrowie”

Założenia ogólne

Kategoria „Zdrowie” odnosi się do poziomu dostępu do usług zdrowotnych, warunków sanitarnych oraz ogólnego stanu zdrowia populacji. Obejmuje zarówno dostępność infrastruktury medycznej, jak i efekty funkcjonowania systemu ochrony zdrowia.

Wskaźniki cząstkowe		
Wskaźnik	Zakres analizy	Źródło
Service Coverage Index	dostępność podstawowych usług zdrowotnych	WHO
Healthy Life Expectancy	oczekiwana długość życia w zdrowiu	WHO
Current Health Expenditure per capita	wydatki na ochronę zdrowia per capita	World Bank
Basic Sanitation Services	dostęp do podstawowych usług sanitarnych	World Bank / WHO / UNICEF

Standaryzacja danych

Wszystkie wskaźniki przekształcono do skali 0–100 zgodnie z procedurą przedstawioną w załączniku A. Wyższe wartości oznaczają wyższy poziom wykluczenia zdrowotnego.

W przypadku wszystkich wskaźników zastosowano odwrócenie skali, ponieważ wyższe wartości źródłowe oznaczają korzystniejszą sytuację zdrowotną.

Agregacja wskaźników

Wartość kategorii „Zdrowie” obliczono jako średnią arytmetyczną czterech wskaźników cząstkowych.

$$Z_i = \frac{SCI_i + HLE_i + CHE_i + SAN_i}{4}$$

gdzie:

- Z_i – wartość kategorii „Zdrowie”,
- SCI_i – Service Coverage Index,
- HLE_i – Healthy Life Expectancy,
- CHE_i – wydatki na zdrowie per capita,
- SAN_i – dostęp do podstawowych usług sanitarnych.

Zakres czasowy danych

Wykorzystano możliwie najbardziej aktualne dane dostępne w skali globalnej, najczęściej z okresu 2020–2025. W przypadku braku danych dla roku referencyjnego przyjmowano najnowsze dostępne obserwacje.

Uwagi metodologiczne

Kategoria „Zdrowie” ma charakter syntetyczny i obejmuje zarówno poziom organizacji systemu ochrony zdrowia, jak i efekty zdrowotne oraz warunki sanitarne populacji. Przyjęta operacjonalizacja umożliwia prowadzenie analiz porównawczych dotyczących poziomu wykluczenia zdrowotnego w skali globalnej.

Załącznik E. Operacjonalizacja kategorii „Dobrobyt”

Założenia ogólne

Kategoria „Dobrobyt” odnosi się do materialnych warunków życia oraz możliwości uczestnictwa jednostek w systemie gospodarczym. Obejmuje poziom rozwoju ekonomicznego, dostęp do podstawowej infrastruktury oraz skalę ubóstwa.

Wskaźniki cząstkowe		
Wskaźnik	Zakres analizy	Źródło
Access to Electricity	dostęp do energii elektrycznej	World Bank
Slum Population	udział ludności zamieszkującej slumsy	UN-Habitat
GDP per capita	PKB per capita	World Bank
Poverty Headcount Ratio	poziom ubóstwa dochodowego	World Bank

Standaryzacja danych

Wszystkie wskaźniki przekształcono do skali 0–100 zgodnie z procedurą przedstawioną w załączniku A. Wyższe wartości oznaczają wyższy poziom wykluczenia materialnego.

W przypadku wskaźników:

- dostęp do energii elektrycznej,
- PKB per capita

zastosowano odwrócenie skali, ponieważ wyższe wartości źródłowe oznaczają korzystniejszą sytuację materialną.

Wskaźniki:

- udział ludności zamieszkującej slumsy,
- poziom ubóstwa

pozostawiono w pierwotnym kierunku interpretacyjnym, ponieważ bezpośrednio odzwierciedlają poziom wykluczenia.

Agregacja wskaźników

Wartość kategorii „Dobrobyt” obliczono jako średnią arytmetyczną czterech wskaźników cząstkowych.

$$B_i = \frac{ELEC_i + SLUM_i + GDP_i + POV_i}{4}$$

gdzie:

- B_i – wartość kategorii „Dobrobyt”,
- $ELEC_i$ – dostęp do energii elektrycznej,
- $SLUM_i$ – udział ludności zamieszkującej slumsy,
- GDP_i – PKB per capita,
- POV_i – poziom ubóstwa.

Zakres czasowy danych

Wykorzystano możliwie najbardziej aktualne dane dostępne w skali globalnej, najczęściej z

okresu 2020–2025. W przypadku braku danych dla roku referencyjnego przyjmowano najnowsze dostępne obserwacje.

Uwagi metodologiczne

Kategoria „Dobrobyt” ma charakter syntetyczny i obejmuje zarówno poziom rozwoju gospodarczego, jak i materialne warunki życia ludności. Przyjęta operacjonalizacja umożliwia prowadzenie analiz porównawczych dotyczących poziomu wykluczenia materialnego w skali globalnej.

Załącznik F. Uszeregowanie państw według kategorii „Dobro”

Lp.	Państwo/terytorium	Region	Dobro
1	Afganistan	ISLAM	91,0
2	Syria	ISLAM	88,8
3	Iran	ISLAM	87,8
4	Mjanma	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	86,0
5	Chiny	AZJA WSCHODNIA	85,5
6	Erytrea	ISLAM	85,5
7	Arabia Saudyjska	ISLAM	84,8
8	Egipt	ISLAM	82,8
9	Uzbekistan	ISLAM	82,5
10	Sudan	ISLAM	82,0
11	Turkmenistan	ISLAM	82,0
12	Somalia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	81,5
13	Azerbejdżan	ISLAM	81,5
14	Jemen	ISLAM	81,5
15	Tadżykistan	ISLAM	81,0
16	Rosja	EURAZJA	80,3
17	Białoruś	EURAZJA	80,3
18	Libia	ISLAM	79,3
19	Zjednoczone Emiraty Arabskie	ISLAM	79,0
20	Laos	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	77,0
21	Algieria	ISLAM	76,7
22	Katar	ISLAM	76,4
23	Pakistan	INDIE	76,3
24	Gwinea Równikowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	75,8
25	Sudan Południowy	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	75,3
26	Wietnam	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	75,3
27	Bahrajn	ISLAM	74,5
28	Brunei	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	73,9
29	Burundi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	73,5
30	Irak	ISLAM	73,1
31	Mauretania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	72,6
32	Rep. Środkowoafrykańska	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	72,5
33	Czad	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	72,5
34	Kazachstan	ISLAM	72,5
35	Oman	ISLAM	72,5
36	Kamerun	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	71,5
37	Maroko	ISLAM	71,5
38	Eswatini	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	71,3
39	Etiopia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	71,0
40	Turcja	ISLAM	70,3
41	Kuwejt	ISLAM	70,2
42	Kirgistan	ISLAM	69,9
43	Kuba	AMERYKA ŁACIŃSKA	69,0
44	Tanzania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	68,9
45	Malediwy	INDIE	68,5
46	Jordania	ISLAM	67,9
47	Zimbabwe	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	67,8
48	Kambodża	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	67,8
49	Rwanda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	67,5
50	Dżibuti	ISLAM	67,3
51	Gwinea	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,5
52	Bangladesz	INDIE	66,5
53	Singapur	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	66,4
54	Malezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	66,3
55	Tunezja	ISLAM	66,3
56	Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	65,8

57	Demokratyczna Republika Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	65,5
58	Nikaragua	AMERYKA ŁACIŃSKA	65,5
59	Komory	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	65,1
60	Uganda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	65,0
61	Nigeria	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	64,5
62	Liban	ISLAM	64,5
63	Burkina Faso	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	64,3
64	Mali	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	63,3
65	Haiti	AMERYKA ŁACIŃSKA	63,0
66	Sri Lanka	INDIE	62,7
67	Indonezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	62,6
68	Niger	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	62,3
69	Togo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	61,9
70	Tajlandia	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	61,0
71	Gabon	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	59,1
72	Kenia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	57,6
73	India	INDIE	57,3
74	Angola	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	57,2
75	Gwatemala	AMERYKA ŁACIŃSKA	56,2
76	Bhutan	INDIE	55,8
77	Zambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	55,5
78	Armenia	EURAZJA	54,9
79	Madagaskar	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	54,6
80	Ukraina	EURAZJA	54,5
81	Wenezuela	AMERYKA ŁACIŃSKA	54,4
82	Gwinea-Bissau	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	54,0
83	Sierra Leone	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	53,3
84	Mozambik	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	52,2
85	Wybrzeże Kości Słoniowej	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	52,2
86	Gambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	52,0
87	Malawi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	50,6
88	Salwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	50,6
89	Filipiny	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	50,4
90	Mołdawia	EURAZJA	49,8
91	Bośnia i Hercegowina	EUROPA	48,9
92	Benin	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	48,6
93	Liberia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	48,5
94	Nepal	INDIE	48,4
95	Papua-Nowa Gwinea	AUSTRALIA I OCEANIA	48,0
96	Gruzja	EURAZJA	47,4
97	Gujana	AMERYKA ŁACIŃSKA	47,0
98	Paragwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	46,8
99	Senegal	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	45,1
100	Jamajka	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,0
101	Lesotho	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	44,9
102	Macedonia Północna	EUROPA	44,2
103	Meksyk	AMERYKA ŁACIŃSKA	43,4
104	Honduras	AMERYKA ŁACIŃSKA	43,3
105	Namibia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	43,1
106	Kosowo	EUROPA	43,0
107	Dominikana	AMERYKA ŁACIŃSKA	42,6
108	Serbia	EUROPA	42,6
109	Wyspy Salomona	AUSTRALIA I OCEANIA	42,1
110	Bułgaria	EUROPA	41,8
111	Mauritius	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	40,9
112	Ghana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	40,7
113	Izrael	ISLAM	40,6
114	Rumunia	EUROPA	40,5
115	Bahamy	AMERYKA ŁACIŃSKA	40,0
116	Tonga	AUSTRALIA I OCEANIA	39,9

117	Antigua i Barbuda	AMERYKA ŁACIŃSKA	39,6
118	Nauru	AUSTRALIA I OCEANIA	39,6
119	Fidżi	AUSTRALIA I OCEANIA	39,1
120	Grenada	AMERYKA ŁACIŃSKA	39,0
121	Mongolia	AZJA WSCHODNIA	38,5
122	Trinidad i Tobago	AMERYKA ŁACIŃSKA	38,4
123	Seszele	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	38,2
124	Korea Południowa	AZJA WSCHODNIA	38,2
125	Panama	AMERYKA ŁACIŃSKA	38,0
126	Vanuatu	AUSTRALIA I OCEANIA	37,9
127	Peru	AMERYKA ŁACIŃSKA	37,7
128	Saint Kitts i Nevis	AMERYKA ŁACIŃSKA	37,7
129	Belize	AMERYKA ŁACIŃSKA	37,6
130	Albania	EUROPA	37,4
131	Dominika	AMERYKA ŁACIŃSKA	37,1
132	Botswana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	37,0
133	Czarnogóra	EUROPA	36,8
134	Saint Lucia	AMERYKA ŁACIŃSKA	36,7
135	Saint Vincent i Grenadyny	AMERYKA ŁACIŃSKA	36,6
136	Timor Wschodni	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	36,6
137	Polska	EUROPA	36,4
138	Kiribati	AUSTRALIA I OCEANIA	36,0
139	Boliwia	AMERYKA ŁACIŃSKA	35,9
140	Barbados	AMERYKA ŁACIŃSKA	35,3
141	Grecja	EUROPA	35,3
142	Tuvalu	AUSTRALIA I OCEANIA	34,3
143	Wyspy Św. Tomasza i Książęca	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	34,0
144	Łotwa	EUROPA	33,8
145	Węgry	EUROPA	33,5
146	Samoa	AUSTRALIA I OCEANIA	32,5
147	Surinam	AMERYKA ŁACIŃSKA	32,3
148	Słowacja	EUROPA	31,7
149	Palau	AUSTRALIA I OCEANIA	31,5
150	Włochy	EUROPA	30,8
151	Japonia	JAPONIA	29,5
152	Ekwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	29,1
153	Chorwacja	EUROPA	28,7
154	Litwa	EUROPA	28,5
155	Monako	EUROPA	28,3
156	Wyspy Zielonego Przylądka	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	27,2
157	Francja	EUROPA	27,0
158	Cypr	ISLAM	26,9
159	Czechy	EUROPA	26,8
160	Argentyna	AMERYKA ŁACIŃSKA	26,4
161	Sfederowane Stany Mikronezji	AUSTRALIA I OCEANIA	25,5
162	Wyspy Marshalla	AUSTRALIA I OCEANIA	25,3
163	Brazylia	AMERYKA ŁACIŃSKA	25,1
164	Kostaryka	AMERYKA ŁACIŃSKA	24,8
165	Kolumbia	AMERYKA ŁACIŃSKA	24,5
166	Stany Zjednoczone	AMERYKA PÓŁNOCNA	23,5
167	Liechtenstein	EUROPA	23,5
168	Chile	AMERYKA ŁACIŃSKA	23,0
169	Szwajcaria	EUROPA	23,0
170	Słowenia	EUROPA	23,0
171	Andora	EUROPA	22,5
172	Islandia	EUROPA	22,0
173	Dania	EUROPA	20,5
174	Niemcy	EUROPA	20,0
175	Tajwan	AZJA WSCHODNIA	19,0
176	Estonia	EUROPA	18,8

177	Afryka Południowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	18,6
178	Austria	EUROPA	18,5
179	Finlandia	EUROPA	18,0
180	Kanada	AMERYKA PÓŁNOCNA	17,6
181	Hiszpania	EUROPA	17,5
182	Wielka Brytania	EUROPA	17,5
183	Norwegia	EUROPA	17,3
184	Belgia	EUROPA	17,0
185	Szwecja	EUROPA	15,8
186	Malta	EUROPA	15,7
187	Luksemburg	EUROPA	15,3
188	Australia	AUSTRALIA I OCEANIA	15,0
189	Niderlandy	EUROPA	15,0
190	Irlandia	EUROPA	15,0
191	Urugwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	14,8
192	San Marino	EUROPA	14,3
193	Portugalia	EUROPA	10,5
194	Nowa Zelandia	AUSTRALIA I OCEANIA	9,3

Źródło: opracowanie własne.

Załącznik G. Uszeregowanie państwwedług kategorii „Prawda”

Lp.	Państwo/terytorium	Region	Prawda
1	Afganistan	ISLAM	77,4
2	Czad	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	73,4
3	Niger	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,7
4	Somalia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,6
5	Mali	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,3
6	Etiopia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,0
7	Burkina Faso	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,6
8	Rep. Środkowoafrykańska	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,3
9	Sudan Południowy	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	65,9
10	Sudan	ISLAM	63,4
11	Gwinea	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	62,9
12	Erytrea	ISLAM	62,9
13	Pakistan	INDIE	62,7
14	Jemen	ISLAM	61,0
15	Burundi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	61,0
16	Benin	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	60,8
17	Gwinea-Bissau	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	59,9
18	Mozambik	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	58,0
19	Uganda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	57,8
20	Sierra Leone	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	57,8
21	Dżibuti	ISLAM	57,5
22	Syria	ISLAM	55,7
23	Rwanda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	55,3
24	Madagaskar	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	55,2
25	Malawi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	55,0
26	Papua-Nowa Gwinea	AUSTRALIA I OCEANIA	54,3
27	Liberia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	53,4
28	Haiti	AMERYKA ŁACIŃSKA	53,1
29	Komory	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	52,9
30	Togo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	52,1
31	Nigeria	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	51,3
32	Senegal	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	50,8
33	India	INDIE	50,4
34	Bangladesz	INDIE	50,4
35	Demokratyczna Republika Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	50,0
36	Mjanma	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	49,7
37	Kambodża	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	49,1
38	Angola	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	49,0
39	Nepal	INDIE	48,5
40	Tanzania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	47,9
41	Kamerun	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	47,8
42	Gambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	47,5
43	Mauretania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	47,1
44	Gwatemala	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,7
45	Timor Wschodni	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	44,5
46	Zambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	43,9
47	Wybrzeże Kości Słoniowej	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	43,8
48	Laos	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	43,0
49	Bhutan	INDIE	42,5
50	Kenia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	42,4
51	Lesotho	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	41,9
52	Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	41,8
53	Nikaragua	AMERYKA ŁACIŃSKA	41,8
54	Turkmenistan	ISLAM	41,7
55	Zimbabwe	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	41,6
56	Honduras	AMERYKA ŁACIŃSKA	40,8
57	Egipt	ISLAM	40,7

58	Irak	ISLAM	39,9
59	Chiny	AZJA WSCHODNIA	39,3
60	Salwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	39,3
61	Tadżykistan	ISLAM	39,1
62	Algieria	ISLAM	38,4
63	Tunezja	ISLAM	37,3
64	Wietnam	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	36,6
65	Sri Lanka	INDIE	36,4
66	Maroko	ISLAM	35,9
67	Eswatini	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	35,5
68	Iran	ISLAM	35,3
69	Ghana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	33,9
70	Wenezuela	AMERYKA ŁACIŃSKA	33,8
71	Gwinea Równikowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	33,5
72	Indonezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	33,2
73	Kuba	AMERYKA ŁACIŃSKA	32,6
74	Libia	ISLAM	32,0
75	Turcja	ISLAM	32,0
76	Kolumbia	AMERYKA ŁACIŃSKA	30,5
77	Belize	AMERYKA ŁACIŃSKA	30,4
78	Namibia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	30,4
79	Wyspy Zielonego Przylądka	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	30,4
80	Palestyna	ISLAM	30,2
81	Peru	AMERYKA ŁACIŃSKA	30,0
82	Ekwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	29,9
83	Malediwy	INDIE	29,1
84	Meksyk	AMERYKA ŁACIŃSKA	29,0
85	Azerbejdżan	ISLAM	28,1
86	Filipiny	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	28,1
87	Boliwia	AMERYKA ŁACIŃSKA	28,0
88	Paragwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	27,8
89	Kuwejt	ISLAM	27,3
90	Jordania	ISLAM	27,0
91	Botswana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	26,6
92	Gabon	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	26,2
93	Liban	ISLAM	25,7
94	Kirgistan	ISLAM	25,6
95	Tonga	AUSTRALIA I OCEANIA	25,5
96	Mongolia	AZJA WSCHODNIA	25,5
97	Brazylia	AMERYKA ŁACIŃSKA	25,3
98	Gujana	AMERYKA ŁACIŃSKA	25,3
99	Białoruś	EURAZJA	25,2
100	Rosja	EURAZJA	25,2
101	Tajlandia	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	24,9
102	Surinam	AMERYKA ŁACIŃSKA	24,7
103	Bahrajn	ISLAM	24,4
104	Mauritius	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	24,4
105	Arabia Saudyjska	ISLAM	24,3
106	Uzbekistan	ISLAM	24,1
107	Panama	AMERYKA ŁACIŃSKA	23,0
108	Albania	EUROPA	22,9
109	Bośnia i Hercegowina	EUROPA	22,2
110	Zjednoczone Emiraty Arabskie	ISLAM	22,1
111	Brunei	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	22,0
112	Dominikana	AMERYKA ŁACIŃSKA	21,9
113	Oman	ISLAM	21,8
114	Kostaryka	AMERYKA ŁACIŃSKA	21,3
115	Mołdawia	EURAZJA	21,2
116	Serbia	EUROPA	21,2
117	Kazachstan	ISLAM	21,1

118	Bułgaria	EUROPA	20,9
119	Jamajka	AMERYKA ŁACIŃSKA	20,9
120	Gruzja	EURAZJA	20,7
121	Ukraina	EURAZJA	20,7
122	Grecja	EUROPA	20,7
123	Singapur	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	20,6
124	Argentyna	AMERYKA ŁACIŃSKA	20,2
125	Samoa	AUSTRALIA I OCEANIA	20,2
126	Macedonia Północna	EUROPA	19,7
127	Afryka Południowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	19,3
128	Malezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	19,3
129	Katar	ISLAM	19,1
130	Urugwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	19,0
131	Fidżi	AUSTRALIA I OCEANIA	18,8
132	Seszele	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	18,5
133	Armenia	EURAZJA	18,5
134	Włochy	EUROPA	18,4
135	Chorwacja	EUROPA	18,1
136	Chile	AMERYKA ŁACIŃSKA	17,8
137	Trinidad i Tobago	AMERYKA ŁACIŃSKA	17,6
138	Portugalia	EUROPA	17,3
139	Izrael	ISLAM	17,3
140	Japonia	JAPONIA	17,1
141	Rumunia	EUROPA	17,0
142	Malta	EUROPA	16,9
143	Cypr	ISLAM	16,6
144	Andora	EUROPA	16,2
145	Węgry	EUROPA	16,1
146	Francja	EUROPA	14,6
147	Hiszpania	EUROPA	14,1
148	Korea Południowa	AZJA WSCHODNIA	13,8
149	Czarnogóra	EUROPA	13,7
150	Słowacja	EUROPA	13,5
151	Polska	EUROPA	12,8
152	Słowenia	EUROPA	12,3
153	Stany Zjednoczone	AMERYKA PÓŁNOCNA	11,4
154	Austria	EUROPA	11,1
155	Czechy	EUROPA	11,1
156	Australia	AUSTRALIA I OCEANIA	10,5
157	Belgia	EUROPA	10,3
158	Irlandia	EUROPA	10,0
159	Litwa	EUROPA	9,7
160	Nowa Zelandia	AUSTRALIA I OCEANIA	9,5
161	Liechtenstein	EUROPA	9,3
162	Łotwa	EUROPA	9,2
163	Wielka Brytania	EUROPA	9,1
164	Kanada	AMERYKA PÓŁNOCNA	8,9
165	Luksemburg	EUROPA	8,4
166	Finlandia	EUROPA	8,2
167	Szwecja	EUROPA	8,0
168	Niderlandy	EUROPA	7,5
169	Niemcy	EUROPA	7,3
170	Dania	EUROPA	7,0
171	Estonia	EUROPA	6,7
172	Islandia	EUROPA	6,6
173	Szwajcaria	EUROPA	6,6
174	Norwegia	EUROPA	5,5

Źródło: opracowanie własne.

Załącznik H. Uszeregowanie państw według kategorii „Zdrowie”

Lp.	Państwo/terytorium	Region	Zdrowie
1	Rep. Środkowoafrykańska	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	87,7
2	Czad	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	83,4
3	Sudan Południowy	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	82,4
4	Somalia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	80,6
5	Niger	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	80,3
6	Madagaskar	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	78,4
7	Demokratyczna Republika Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	78,1
8	Gwinea-Bissau	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	77,5
9	Etiopia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	76,7
10	Papua-Nowa Gwinea	AUSTRALIA I OCEANIA	76,5
11	Sierra Leone	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	76,4
12	Erytrea	ISLAM	76,3
13	Benin	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	76,0
14	Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	75,6
15	Mozambik	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	75,2
16	Burkina Faso	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	74,9
17	Liberia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	74,5
18	Gwinea	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	74,5
19	Togo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	74,4
20	Lesotho	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	73,6
21	Zimbabwe	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	71,7
22	Uganda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	71,5
23	Wybrzeże Kości Słoniowej	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	70,3
24	Afganistan	ISLAM	70,1
25	Kamerun	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,8
26	Tanzania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,8
27	Angola	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,5
28	Nigeria	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,5
29	Zambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,4
30	Mali	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,4
31	Haiti	AMERYKA ŁACIŃSKA	69,1
32	Ghana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	68,9
33	Burundi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	68,5
34	Wyspy Salomona	AUSTRALIA I OCEANIA	68,3
35	Sudan	ISLAM	67,6
36	Malawi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,9
37	Gambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,7
38	Namibia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,4
39	Eswatini	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,0
40	Komory	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,0
41	Kenia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	65,4
42	Jemen	ISLAM	65,3
43	Gabon	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	64,3
44	Vanuatu	AUSTRALIA I OCEANIA	64,1
45	Gwinea Równikowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	63,6
46	Kiribati	AUSTRALIA I OCEANIA	62,7
47	Mauretania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	61,9
48	Dżibuti	ISLAM	61,3
49	Pakistan	INDIE	60,1
50	Senegal	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	59,9
51	Timor Wschodni	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	59,0
52	Wyspy Św. Tomasza i Książęca	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	57,4
53	Rwanda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	56,7
54	Botswana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	56,5
55	Bangladesz	INDIE	56,0
56	Mjanma	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	55,0
57	Boliwia	AMERYKA ŁACIŃSKA	53,9

58	Gwatemala	AMERYKA ŁACIŃSKA	53,6
59	Sfederowane Stany Mikronezji	AUSTRALIA I OCEANIA	53,3
60	Laos	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	53,1
61	Afryka Południowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	53,1
62	India	INDIE	52,6
63	Nepal	INDIE	52,5
64	Filipiny	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	51,0
65	Fidżi	AUSTRALIA I OCEANIA	49,8
66	Indonezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	49,7
67	Mongolia	AZJA WSCHODNIA	49,4
68	Kambodża	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	48,9
69	Honduras	AMERYKA ŁACIŃSKA	48,7
70	Bhutan	INDIE	47,0
71	Samoa	AUSTRALIA I OCEANIA	46,4
72	Surinam	AMERYKA ŁACIŃSKA	46,2
73	Nikaragua	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,8
74	Irak	ISLAM	45,7
75	Gujana	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,3
76	Paragwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,3
77	Peru	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,1
78	Mołdawia	EURAZJA	44,6
79	Tonga	AUSTRALIA I OCEANIA	44,5
80	Maroko	ISLAM	44,5
81	Syria	ISLAM	44,2
82	Wyspy Zielonego Przylądka	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	43,7
83	Belize	AMERYKA ŁACIŃSKA	43,6
84	Saint Lucia	AMERYKA ŁACIŃSKA	43,5
85	Jamajka	AMERYKA ŁACIŃSKA	43,2
86	Gruzja	EURAZJA	43,2
87	Egipt	ISLAM	43,0
88	Saint Vincent i Grenadyny	AMERYKA ŁACIŃSKA	42,9
89	Tadżykistan	ISLAM	42,4
90	Grenada	AMERYKA ŁACIŃSKA	41,9
91	Kazachstan	ISLAM	41,9
92	Wenezuela	AMERYKA ŁACIŃSKA	41,6
93	Kirgistan	ISLAM	41,5
94	Azerbejdżan	ISLAM	41,4
95	Salwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	41,2
96	Algieria	ISLAM	41,0
97	Wietnam	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	40,9
98	Tunezja	ISLAM	40,9
99	Meksyk	AMERYKA ŁACIŃSKA	40,9
100	Turkmenistan	ISLAM	40,6
101	Iran	ISLAM	40,4
102	Jordania	ISLAM	40,4
103	Mauritius	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	40,3
104	Dominikana	AMERYKA ŁACIŃSKA	40,1
105	Bułgaria	EUROPA	39,8
106	Liban	ISLAM	39,7
107	Ukraina	EURAZJA	39,7
108	Uzbekistan	ISLAM	39,7
109	Oman	ISLAM	39,4
110	Bahamy	AMERYKA ŁACIŃSKA	39,4
111	Libia	ISLAM	39,3
112	Sri Lanka	INDIE	39,3
113	Trinidad i Tobago	AMERYKA ŁACIŃSKA	39,3
114	Armenia	EURAZJA	39,2
115	Rosja	EURAZJA	39,1
116	Brazylia	AMERYKA ŁACIŃSKA	39,1
117	Ekwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	38,9

118	Bośnia i Hercegowina	EUROPA	38,6
119	Albania	EUROPA	37,9
120	Malezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	37,9
121	Rumunia	EUROPA	37,0
122	Macedonia Północna	EUROPA	36,7
123	Serbia	EUROPA	36,2
124	Seszele	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	35,9
125	Malediwy	INDIE	35,8
126	Białoruś	EURAZJA	35,8
127	Turcja	ISLAM	35,8
128	Kolumbia	AMERYKA ŁACIŃSKA	35,5
129	Łotwa	EUROPA	35,4
130	Antigua i Barbuda	AMERYKA ŁACIŃSKA	35,1
131	Barbados	AMERYKA ŁACIŃSKA	34,9
132	Bahrajn	ISLAM	34,6
133	Tajlandia	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	34,3
134	Brunei	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	33,9
135	Argentyna	AMERYKA ŁACIŃSKA	33,8
136	Czarnogóra	EUROPA	33,6
137	Arabia Saudyjska	ISLAM	33,5
138	Panama	AMERYKA ŁACIŃSKA	33,3
139	Kuba	AMERYKA ŁACIŃSKA	33,3
140	Litwa	EUROPA	33,2
141	Chiny	AZJA WSCHODNIA	32,8
142	Katar	ISLAM	32,8
143	Węgry	EUROPA	32,6
144	Urugwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	32,3
145	Kuwejt	ISLAM	31,7
146	Kostaryka	AMERYKA ŁACIŃSKA	31,6
147	Słowacja	EUROPA	31,2
148	Polska	EUROPA	30,8
149	Chorwacja	EUROPA	30,8
150	Estonia	EUROPA	29,7
151	Grecja	EUROPA	28,7
152	Chile	AMERYKA ŁACIŃSKA	28,3
153	Czechy	EUROPA	26,0
154	Słowenia	EUROPA	23,3
155	Izrael	ISLAM	23,2
156	Korea Południowa	AZJA WSCHODNIA	23,0
157	Cypr	ISLAM	22,9
158	Zjednoczone Emiraty Arabskie	ISLAM	22,3
159	Portugalia	EUROPA	22,2
160	Włochy	EUROPA	21,6
161	Nowa Zelandia	AUSTRALIA I OCEANIA	21,4
162	Hiszpania	EUROPA	21,4
163	Irlandia	EUROPA	19,9
164	Finlandia	EUROPA	19,8
165	Malta	EUROPA	19,7
166	Wielka Brytania	EUROPA	19,6
167	Japonia	JAPONIA	18,6
168	Francja	EUROPA	18,3
169	Islandia	EUROPA	18,0
170	Dania	EUROPA	17,6
171	Belgia	EUROPA	17,2
172	Niderlandy	EUROPA	17,2
173	Kanada	AMERYKA PÓŁNOCNA	16,8
174	Szwecja	EUROPA	16,7
175	Australia	AUSTRALIA I OCEANIA	16,7
176	Luksemburg	EUROPA	16,1
177	Austria	EUROPA	16,0

178	Niemcy	EUROPA	15,3
179	Singapur	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	14,4
180	Stany Zjednoczone	AMERYKA PÓŁNOCNA	11,9
181	Norwegia	EUROPA	10,9
182	Szwajcaria	EUROPA	9,2

Źródło: opracowanie własne.

Załącznik I. Uszeregowanie państw według kategorii „Dobrobyt”

Lp.	Państwo/terytorium	Region	Dobrobyt
1	Sudan Południowy	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	96,3
2	Czad	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	89,7
3	Burkina Faso	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	89,0
4	Demokratyczna Republika Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	88,4
5	Rep. Środkowoafrykańska	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	86,8
6	Niger	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	86,4
7	Mali	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	81,3
8	Madagaskar	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	81,2
9	Burundi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	80,7
10	Malawi	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	79,8
11	Mozambik	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	78,8
12	Liberia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	78,8
13	Tanzania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	78,1
14	Gwinea-Bissau	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	77,3
15	Sierra Leone	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	76,1
16	Kongo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	76,0
17	Etiopia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	75,3
18	Uganda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	73,6
19	Benin	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	73,1
20	Papua-Nowa Gwinea	AUSTRALIA I OCEANIA	72,7
21	Angola	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	72,5
22	Zambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	72,5
23	Haiti	AMERYKA ŁACIŃSKA	71,5
24	Afganistan	ISLAM	70,4
25	Mauretania	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,5
26	Zimbabwe	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	69,2
27	Nigeria	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	68,7
28	Gwinea	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	67,0
29	Wyspy Św. Tomasza i Książęca	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,9
30	Rwanda	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,6
31	Togo	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	66,2
32	Sudan	ISLAM	66,0
33	Dżibuti	ISLAM	65,3
34	Mjanma	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	65,0
35	Erytrea	ISLAM	63,5
36	Wybrzeże Kości Słoniowej	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	63,5
37	Kenia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	63,3
38	Somalia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	63,2
39	Lesotho	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	62,9
40	Gwinea Równikowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	62,5
41	Senegal	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	62,2
42	Jemen	ISLAM	62,0
43	Gambia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	61,9
44	Pakistan	INDIE	61,9
45	Namibia	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	60,3
46	Syria	ISLAM	60,0
47	Komory	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	58,6
48	Kamerun	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	58,4
49	Laos	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	58,0
50	Timor Wschodni	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	57,2
51	Ghana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	56,7
52	Bangladesz	INDIE	55,6
53	Botswana	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	55,0
54	Vanuatu	AUSTRALIA I OCEANIA	54,9
55	Wyspy Salomona	AUSTRALIA I OCEANIA	52,4
56	Wyspy Zielonego Przylądka	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	51,9
57	Eswatini	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	51,6

58	Tuvalu	AUSTRALIA I OCEANIA	51,4
59	Nepal	INDIE	49,3
60	Afryka Południowa	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	49,2
61	Sri Lanka	INDIE	48,5
62	Filipiny	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	48,3
63	Honduras	AMERYKA ŁACIŃSKA	46,6
64	India	INDIE	46,3
65	Ekwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	45,9
66	Indonezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	45,8
67	Kiribati	AUSTRALIA I OCEANIA	45,7
68	Samoa	AUSTRALIA I OCEANIA	45,0
69	Gwatemala	AMERYKA ŁACIŃSKA	44,9
70	Peru	AMERYKA ŁACIŃSKA	44,8
71	Iran	ISLAM	44,2
72	Kirgistan	ISLAM	44,2
73	Tadżykistan	ISLAM	43,3
74	Irak	ISLAM	42,8
75	Gabon	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	42,5
76	Fidżi	AUSTRALIA I OCEANIA	41,3
77	Nikaragua	AMERYKA ŁACIŃSKA	40,4
78	Boliwia	AMERYKA ŁACIŃSKA	40,0
79	Egipt	ISLAM	39,9
80	Kambodża	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	39,7
81	Armenia	EURAZJA	39,2
82	Mauritius	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	39,2
83	Nauru	AUSTRALIA I OCEANIA	39,2
84	Maroko	ISLAM	39,1
85	Wenezuela	AMERYKA ŁACIŃSKA	38,5
86	Kuba	AMERYKA ŁACIŃSKA	38,0
87	Bhutan	INDIE	37,9
88	Wietnam	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	37,6
89	Turkmenistan	ISLAM	37,5
90	Algieria	ISLAM	37,4
91	Gruzja	EURAZJA	36,8
92	Salwador	AMERYKA ŁACIŃSKA	35,6
93	Kolumbia	AMERYKA ŁACIŃSKA	35,4
94	Seszele	AFRYKA SUBSAHARYJSKA	35,1
95	Mongolia	AZJA WSCHODNIA	34,0
96	Chiny	AZJA WSCHODNIA	33,6
97	Jordania	ISLAM	33,5
98	Malediwy	INDIE	33,4
99	Paragwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	33,1
100	Meksyk	AMERYKA ŁACIŃSKA	33,0
101	Wyspy Marshalla	AUSTRALIA I OCEANIA	32,9
102	Surinam	AMERYKA ŁACIŃSKA	32,6
103	Brazylia	AMERYKA ŁACIŃSKA	32,2
104	Uzbekistan	ISLAM	32,2
105	Belize	AMERYKA ŁACIŃSKA	32,0
106	Azerbejdżan	ISLAM	31,5
107	Tunezja	ISLAM	31,2
108	Tonga	AUSTRALIA I OCEANIA	30,5
109	Panama	AMERYKA ŁACIŃSKA	30,1
110	Jamajka	AMERYKA ŁACIŃSKA	29,9
111	Mołdawia	EURAZJA	29,9
112	Argentyna	AMERYKA ŁACIŃSKA	29,5
113	Dominikana	AMERYKA ŁACIŃSKA	29,5
114	Albania	EUROPA	28,3
115	Macedonia Północna	EUROPA	27,9
116	Czarnogóra	EUROPA	27,8
117	Turcja	ISLAM	27,5

118	Liban	ISLAM	26,8
119	Ukraina	EURAZJA	26,8
120	Tajlandia	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	26,3
121	Kazachstan	ISLAM	25,7
122	Bośnia i Hercegowina	EUROPA	24,9
123	Kostaryka	AMERYKA ŁACIŃSKA	24,7
124	Serbia	EUROPA	24,6
125	Chile	AMERYKA ŁACIŃSKA	24,2
126	Białoruś	EURAZJA	23,7
127	Rumunia	EUROPA	23,1
128	Malezja	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	22,9
129	Rosja	EURAZJA	22,7
130	Brunei	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	22,5
131	Węgry	EUROPA	22,4
132	Bułgaria	EUROPA	22,2
133	Urugwaj	AMERYKA ŁACIŃSKA	21,2
134	Słowacja	EUROPA	20,4
135	Polska	EUROPA	20,4
136	Łotwa	EUROPA	20,4
137	Chorwacja	EUROPA	20,1
138	Oman	ISLAM	20,1
139	Grecja	EUROPA	20,0
140	Litwa	EUROPA	18,8
141	Portugalia	EUROPA	18,8
142	Japonia	JAPONIA	18,5
143	Korea Południowa	AZJA WSCHODNIA	18,4
144	Estonia	EUROPA	18,0
145	Bahrajn	ISLAM	17,8
146	Czechy	EUROPA	17,5
147	Kuwejt	ISLAM	17,3
148	Hiszpania	EUROPA	17,1
149	Słowenia	EUROPA	17,1
150	Arabia Saudyjska	ISLAM	16,8
151	Włochy	EUROPA	15,7
152	Cypr	ISLAM	15,7
153	Malta	EUROPA	15,0
154	Francja	EUROPA	14,0
155	Nowa Zelandia	AUSTRALIA I OCEANIA	13,3
156	Zjednoczone Emiraty Arabskie	ISLAM	13,3
157	Izrael	ISLAM	13,0
158	Wielka Brytania	EUROPA	12,6
159	Kanada	AMERYKA PÓŁNOCNA	12,3
160	Finlandia	EUROPA	12,3
161	Niemcy	EUROPA	11,7
162	Austria	EUROPA	11,6
163	Belgia	EUROPA	11,6
164	Szwecja	EUROPA	11,5
165	Australia	AUSTRALIA I OCEANIA	9,8
166	Niderlandy	EUROPA	8,6
167	Dania	EUROPA	7,9
168	Katar	ISLAM	6,6
169	Islandia	EUROPA	5,2
170	Stany Zjednoczone	AMERYKA PÓŁNOCNA	4,8
171	Norwegia	EUROPA	4,2
172	Singapur	AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA	3,1
173	Irlandia	EUROPA	2,3
174	Luksemburg	EUROPA	0,1
175	Szwajcaria	EUROPA	0,1

Źródło: opracowanie własne.